

1936
1937
1938
1939

QUART DE POBLET

Un poble de la rereguarda

Andrea Moreno Martín
Pau Olmos Benlloch

1936
1937
1938
1939

QUART DE POBLET

Un poble de la rereguarda

El jurat de la XIIIena Edició del Premi de Ciències Socials i Humanes "Amador Griñó i Guzmán" Quart de Poblet 2013 va estar constituït per:

Cristina Mora Luján
Regidora de Cultura

Jorge Hermosilla Pla
Vicerector de Participació i Projecció Territorial de la Universitat de València

Núria Tabanera García
Vicedegana de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València

Quart de Poblet 1936-1939: Un poble de la rereguarda
© Ajuntament de Quart de Poblet

Autors: [Andrea Moreno Martín](#) i [Pau Olmos Benlloch](#) ©

Edita: Ajuntament de Quart de Poblet
Disseny de portada: Toñi García ©

Dipòsit legal: v1308-2015

Maquetació i impressió: Diseñarte (novabernia)

QUART DE POBLET
1936-1939:
Un poble de la rereguarda

Andrea Moreno Martín
Pau Olmos Benlloch

XIIIena Edició del Premi de Ciències Socials i Humanes
"Amador Griñó i Guzmán" Quart de Poblet 2013

ALAS Y BOMBAS EN PUEBLO NUEVO DEL MAR

de Miguel Alejandro

[...]

Mi pueblo Nuevo del Mar,
con sirenas se levanta;
todas las voces a una
se iracundia y miedo claman.

Antiaéreos y sirenas
fulminan su furia brava.

Una cortina de fuegos
va poniendo al cielo vallas,
queriendo guardar al pájaro
dentro de la jaula dorada.

Pirotecnia de disparos
nuevas estrellas derraman;
rosas de mortales fuegos
alumbran junto a sus alas;
mientras que abajo los puños
justicia de pueblo claman.

Negros aviones negros
hacia su base se largan.

Siembra de muerte dejaron
entre tronar de borrascas.

¡Generales de opereta
que hipotecaron su patria
desde su cubil abyecto,
a bombardear los mandan!

¡Al mismo Dios mataría
la lluvia de su metralla!

Huyeron los negros pájaros;
la gente volvió a sus casas;
luce el sol más encendido
y nuevas fosas se cavan...

El índice popular
a los culpables señala.

* Publicat el 6 d'agost de 1937: Periódico *Ataque II*, 39, pàgina 3, editat per *Delegación de Milicias Populares Antifascistas*.

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	7
PRÒLEG	9
1.- LA GUERRA CIVIL (1936-1939)	19
2.- VALÈNCIA EPICENTRE DE LA REREGUARDA REPUBLICANA	29
2.1.- Quart de Poblet 1936-1939	33
• 1936	
• 1937	
• 1938	
• 1939	
3.- GUERRA TOTAL: LA MODERNITAT CONVERTIDA EN GUERRA	85
3.1.- Setge del “cap i casal”	86
3.2.- La resistència de la rereguarda: Defensa Activa i Defensa Passiva	90
• La Defensa Antiaèria a Quart de Poblet	
4.- QUART DE POBLET UN POBLE EN LA REREGUARDA	117
4.1.- L'Hospital de Sang de la Plaça de la Creu	117
4.2.- La Brigada de Blindats	127
4.3.- El sistema escolar a Quart de Poblet entre el segle XIX i la Guerra Civil	140
4.4.- Els xiquets de Madrid i la Colònia escolar Villa Amparo	156
4.5.- Guerra vs Revolució	178
EPÍLEG: LA GUERRA CIVIL, EL PATRIMONI I LA MEMÒRIA HISTÒRICA	187
BIBLIOGRAFIA	195
ANNEXES	213
• ANNEX I: Resum cronològic i esdeveniments essencials	215
• ANNEX II: Refugis Quart de Poblet annex gràfic	221
• ANNEX III: Alumnes de la Cantina Escolar any 1933	229
• ANNEX IV: Coeducació a les escoles	231
• ANNEX V: Mapa de Quart de Poblet 1936-1939	237

INTRODUCCIÓ

La dècada de 1930 va ser certament convulsa per a la història contemporània d'Europa i especialment per a l'estat espanyol. El **14 d'abril de 1931**, després d'anys d'inestabilitat política es proclama la **II República** espanyola i el rei Alfons XIII de Borbon s'exilia. Comença aleshores un nou període històrico-polític no exempt d'entrebancs i aldarulls. Les conspiracions internes contra la República desemboquen en un **colp d'estat militar** que el dia **18 de juliol de 1936** inicia la guerra civil; uns dels episodis bèl·lics que més han atret l'atenció dels estudiosos d'arreu del món.

La **guerra civil** fa molt que deixà de ser un conflicte sobre el qual els historiadors únicament desglossem els grans esdeveniments bèl·lics i la història dels grans noms. Afortunadament avui s'investiga sobre allò que en altres èpoques semblava irrellevant o simplement allò que era ignorat, callat o expurgat. Aquests tipus de recerca històrica, no obstant, sol entrebancar-se com a conseqüència de la manca de testimonis tant personals com documentals.

D'una banda anem perdent a eixes generacions d'homes i dones que visqueren la guerra i per l'altra, el patrimoni documental sobre aquest període de la nostra història s'ha convertit en un maremàgnum d'arxius municipals, militars i polítics (on sovint t'acabes perdent), que amb freqüència deixa en blanc els fulls sobre la vida quotidiana i altres aspectes de la població civil, i no recull les veus de la memòria, les de les persones que varen viure, patir i escriure eixa història.

Aquest treball narra la història de **Quart de Poblet**, un poble de la rereguarda on aparentment no passà res important que poguera influir en el desenvolupament del conflicte, però on veurem com sí hi hagueren canvis, moviments i esdeveniments que marcaren el dia a dia de la localitat i dels seus habitants.

Des d'aquest punt de vista, hem intentat fer una mica de microhistòria, sense cap tipus de personatge principal més que el propi municipi, per tal d'aproximar-nos al Quart de 1936-1939. La recopilació de material documental divers ha permès aportar informació sobre com afectà el colp d'estat i l'evolució del conflicte a la vida quotidiana a Quart. Ara bé, és cert que ens agradaria saber moltes altres coses que a data d'avui desconexim. I, tot i que les dades disponibles permeten reconstruir un fragment de la història del nostre poble i aprofundir en la nostra història recent (la qual malauradament sovint és la més oblidada) cal tenir present que encara queda molt per analitzar, estudiar i explicar sobre aquest període històric a escala local. Ens agradaria que aquest treball fora només un dels molts que es poden escriure sobre el Quart d'aquest període, perquè cal tractar encara molts temes, corroborar/refutar hipòtesis i aprofundir en altres; així que esperem també que altres interessats s'animen a escriure.

Per la nostra part, aquesta humil contribució a les investigacions locals pretén oferir una mirada al passat, sense intenció d'establir judicis de valor o remoure els malament anomenats «fantasmes del passat». El nostre objectiu és científic, didàctic i democràtic, doncs únicament coneguent el nostre

passat, analitzant-lo i digerint-lo podrem comprendre, acceptar i madurar que el passat forma part del que som ara, i és alhora el substrat del futur, la construcció del qual és únicament responsabilitat nostra, és a dir, de les generacions actuals.

Per últim, voldríem agrair a totes les persones que han contribuït a l'elaboració d'aquest treball amb els seus testimonis i converses ja que sense la seua desinteressada col·laboració no haguera sigut possible obtindre molta de la informació oral que han compartit amb nosaltres:

- Antonio Abellán Piqueras
- Juana Alberich Martí
- Santiago Aparicio Redondo
- Tomás Arnau Palomar
- Honorio De Rojas
- Conxa López Vicent
- Carmen Monzó Arnal
- Pepe Monzó Forriols
- Lola Rios Soler
- Vicenta Rodrigo Sanz
- Gaspar Royo Malaver
- Julia Sánchez
- Maria Sanchis Cubel (†)
- Amparo Sancho Juan
- Lola Sancho Sanmartín
- Onofre Sancho Sanmartín
- Ramon Segarra Asensio (†)
- Justo Tébar García
- Annik Onofra Valldecabres
- Vicent Vidal Sanmartín (†)

També volem donar les gràcies als testimonis de Pepe Sancho Sanmartín, Pepe Puchades Molins, Consuelo Grafià Monzó, Onofre Santaemilia Rodrigo, Onofre Sanchis Andrés, Onofre Gabaldó Aliaga, Maria Monzó Colomer, Carme Grinyó Cristòfol i Teresa Grinyó Cristòfol, la veu dels quals hui ja, en molts casos desapareguda, va ser recollida per l'Associació Cultural El Mussol, a qui agraïm molt especialment la seua col·laboració i la disponibilitat a l'hora de facilitar-nos la consulta de material audiovisual produït per ells i encara inèdit.

També gràcies a l'Ajuntament de Quart de Poblet i a l'Arxiu Parroquial/Administració del Cementeri de la parròquia Puríssima Concepció. I com no, a totes les persones que d'una manera o una altra han ajudat i fet possible aquest treball; especialment a Cristina Escrivà Moscardó, Pedro Gascón Sanmartín, Vicente Gabarda Abellán, Manolo López Monzó, Cento Sancho Pastor i Colau Vidal Monzó pels seus comentaris i orientacions.

Pròleg

PRÒLEG

El trienni 1936-1939 es comprén millor si es tenen en compte les dècades prèvies. Especialment important són els inicis del segle XX i la crisi de l'estatus quo regnant en una Espanya que arrossegava esferes de poder tradicionalistes i conservadores. Ja durant el segle XIX s'inicien tímids processos democratitzadors cap a un règim nou i modern: l'estat liberal. La crisi de l'Antic Règim ja s'havia iniciat amb l'anomenada Guerra d'Independència (1808-1814) i la Constitució de Cadis (1812). Tanmateix l'evolució política vuitcentista és complexa i està plena d'entrebancs i interrupcions, que dificulten aquest procés vers la modernitat (Carr, 2000; Esdaile, 2001; Villares i Moreno, 2008). Així es succeeixen el regnat de Ferran VII amb la restauració de l'absolutisme, la regència de Maria Cristina i els primers governs liberals, el regnat d'Isabel II amb la consolidació de l'estat liberal, i els primers intents democratitzadors amb el Sexenni Revolucionari.

Per motius d'espai i de temàtica no anem a analitzar aquests períodes històrics (veure taula 1 a l'annex documental); però sí volem oferir algunes pinzellades i mencionar-los com a precedent de tot allò que va tenir lloc en les primeres dècades del segle XX. I perquè, en definitiva, el seu coneixement és bàsic per comprendre l'evolució política de la nostra història contemporània.

> Precedents

A principis del segle XIX, Quart comptava amb 318 nuclis familiars, entre els quals predominaven els arrendataris (124); en 86 casos eren propietaris de béns rústics i cases, 66 eren propietaris de cases i 42 només de terres, segons les dades analitzades per Sanchis Alfonso al padró de 1812. En aquest moment, el principal propietari a Quart era Francisco Sanmartín Rodrigo amb un patrimoni de 9,2 ha d'horta, 1,25 ha de secà i 5 cases (Sanchis Alfonso, 1991).

En aquesta època té lloc la **Guerra del Francès o Guerra de la Independència espanyola**, contesa on precisament Quart de Poblet va tindre un paper important en ser un dels escenaris de la batalla per València; quan, concretament el dia 27 de juny de **1808**, es produeix la **Batalla de Sant Onofre** contra les tropes franceses tot just on avui està l'ermita del nostre poble (Coll Ferrer, 1987, 93-ss.; Hermosilla (ed.), 2012, 356, 410, 425).

Anys després, en 1814, els francesos abandonen Espanya i es dona per **finalitzada la Guerra**. És aleshores, quan Napoleó pacta en el Tractat de Valençay la **tornada de Ferran VII**, l'hereu de Carles IV, que havia sigut obligat per ell a abdicar en favor del seu germà Josep I Bonaparte. Finalment, Ferran VII tornarà del seu exili en Valençay (França) i regnarà com a monarca des de **1814 a 1820**, anul·lant la Constitució de Cadis i reinstaurant l'antic sistema absolutista. Aquests sis anys es caracteritzen per la inestabilitat política i una greu crisi de l'hisenda estatal. El malestar davant un sistema que no resultava eficaç, genera crítiques i conspiracions, que es materialitzen en gener de 1820 quan el comandant Rafael Riego es rebel·la en Cadis i proclama l'estat liberal.

El **pronunciament de Riego** inicia el denominat **Trienni Liberal (1820-1823)**, que suposa el veritable primer intent d'implementar les reformes liberals, que en 1812 s'havien promulgat a Cadis per tal de fer front a l'Antic Règim i per desenvolupar un estat modern. No obstant, aquest règim no aconseguí el suport majoritari. D'una banda, el caràcter moderat de les seues mesures no contentà a les masses populars i als liberals més radicals. I d'altra, els defensors de l'absolutisme generaven una conflictivitat social encoratjada per l'església, que aconseguí el suport de les potències absolutistes de la Santa Aliança i la intervenció militar de l'exèrcit francès dels Cent mil fills de Sant Lluís per reinstaurar en el poder a Ferran VII en 1823.

Durant la segona etapa del regnat de Ferran VII té lloc la **Dècada Ominosa (1823 -1833)**, que com el seu nom indica es concreta en una etapa decadent. El rei reinstaura l'absolutisme i s'inicia una onada de repressió contra els liberals. La situació social i econòmica tampoc era optimista. D'una banda ja no es comptava amb l'or i la plata de les Índies, i la guerra havia afectat molt negativament instaurant una economia molt precària, que es va traduir en un empitjorament de les condicions de vida de la gent. Així, les dificultats obligaren al rei a moderar les seues mesures i apostar per plantejaments reformistes.

Amb la mort del rei (setembre de 1833) i la minoria d'edat de la seua hereva Isabel, ocupa el poder la seua vídua, Maria Cristina. Durant la **Regència de Maria Cristina (1833-1837)** la qüestió successòria obre una guerra civil (la primera guerra carlista 1833) entre els que donen suport a la seua filla Isabel i els que són partidaris del germà del rei, l'infant Carles. D'una altra banda, les disputes polítiques i els intents d'instaurar governs liberals fan que en quatre anys es succeeixen diversos governs, entre els que destaquen els de Cea Bermúdez, Martínez de la Rosa i Mendizábal. Però les crítiques i les demandes de major constitucionalisme desencadenen la revolució de 1836 i la reclamació per reinstaurar la constitució de 1812.

La regent en principi cedeix, però a l'any següent es posa en marxa una reforma constitucional que es resoldrà en una nova carta magna més conservadora.

Malgrat tot, la situació no millorava: els carlistes seguien pressionant i la guerra continuava activa amb l'expedició real carlista cap a Madrid, i en 1837 les eleccions reinstauraren als moderats al poder (**Trienni Moderat 1837-1840**). Vençuts els carlistes, l'infant s'exilia a França i Espartero esdevé l'home fort del govern. En 1840, la regent marxa a França i deixa el govern en les mans d'Espartero que com a ministre-regent es farà càrrec de la princesa Isabel, en aquell moment de només 11 anys. Fou arran de la desamortització de Mendizábal, que expropiava a convents i monestirs i desmantellava els senyorius eclesiàstics, quan Quart es deslliga del Monestir de Poblet. Aquests canvis van suposar la fi dels monopolis senyorials i generen noves esferes d'actuació, que al poble estigueren vinculades especialment a la gestió de la terra i del aigua; especialment significativa fou la llibertat per construir nous molins (Sirera 2012, 331). A més a més, com ja narrava Coll Ferrer (1987, 102-103), també Quart va patir durant les guerres carlistes "*las correrías de las huestes carlistas*", que baixant de les muntanyes properes, requisaven al poble tot allò que necessitaven i furtaven les collites.

Amb la **Regència del general Baldomero Espartero (1840-1843)** l'ambient de revolta social i de crisi econòmica, comercial i industrial va anar en augment. Tant progressistes, moderats com els militars es mostraven contraris a les mesures del regent i es produïren alguns alçaments militars que forçaren a Espartero a fugir. En 1843 el general Narváez substitueix a Espartero; però la majoria d'edat d'Isabel no va permetre que fóra nomenat regent.

Durant el **regnat d'Isabel II (1843-1854)**, els governs es succeeixen amb rapidesa: la Dècada Moderada (1843-1854) de Narváez, el Bienni Progressista (1854-1856) amb la tornada d'Espartero, i els governs moderats i d'unió liberal (1856-1868). La situació político-social i econòmica no millorava, davant la inoperància dels governs, el frau electoral, les pressions del progressistes, els alçaments obrers o les noves accions carlistes. La conjuntura de la dècada de 1860 desenvolupa una crisi interna del moderantisme espanyol, un descontent evident amb el règim monàrquic i una crisi econòmica. La "**gloriosa**" **revolució d'octubre de 1868** comportà el destronament de la reina.

En març de 1861 Quart comptava amb una població de 1.656 persones, composta per 584 unitats familiars. Quart era, evidentment un poble menut i agrícola, però ja en 1860 tenia al 16'40% dels seus veïns exercint oficis industrials i a més del 10% en el comerç, la indústria alimentària o els serveis. Açò es devia principalment a la importància que la producció ceràmica tenia al poble i a les poblacions veïnes - Quart ja contaba amb una fàbrica de rajoles- i la proximitat d'un gran centre artesanal i industrial com la ciutat de València (Sirera, 2012, 332-ss.).

La caiguda d'Isabel II dona pas al **Sexenni Revolucionari (1868-1873)**. Al capdavant del nou govern es col·loquen els generals Serrano i Prim. La nova constitució liberal-democràtica de l'any següent establia una monarquia parlamentària amb noves llibertats i drets. El general Prim negocià un candidat no Borbó per a cobrir el tron que fóra favorable a una concepció democràtica de la monarquia. Finalment, s'optà per Amadeu de Savoia, membre de la casa reial italiana en detriment d'Alfons, fill d'Isabel II.

Tanmateix, els nous sistemes polítics i models socio-econòmics tampoc havien trencat radicalment amb les herències del passat, i la conflictivitat social es va mantindre al llarg de tot el sexenni, especialment de mans dels republicans i amb l'expansió de les idees anarquistes i socialistes. D'altra banda, la conjuntura també comptava amb altres factors d'inestabilitat: la rebel·lió a Cuba en 1868 i les insurreccions federalistes en 1872. I la desintegració de la coalició de govern deixà a soles al rei que finalment va decidir tornar a Itàlia.

Amb la renúncia del rei Amadeu de Savoia, en febrer de 1873, es convoquen unes eleccions i es proclama la **I República espanyola**. La seua vida va ser fugaç (**1873-1874**), donat les inestabilitats i les heterogènies pressions polítiques que la posaven en perill.

En juliol de 1873 s'havia proclamat el "Cantó de València"¹ i tropes procedents de Madrid, dirigides pel general Martínez Campo passaren per **Quart** en el seu camí cap a València per ofegar la revolta. Anecdòticament, en aquest context revolucionari, sembla que el diputat republicà i líder d'una guerrilla valenciana, José Pérez Guillem, "L'Enguerí", visità Quart i demanà al dirigent polític local, Juan Bautista Valldecabres Sanmartín, que li entregara totes les armes que hi havien a la població (Coll Ferrer, 1987, 104). També Coll Ferrer cita algunes anècdotes curioses del pas de les tropes de Martínez Campo per Quart que li havien contat els seus avis: "*Según contaba mi abuela Dolores, era tal el cansancio y la sed, tanto de hombres como de las caballerías, que se pusieron a beber agua de la acequia de Quart que entonces atravesaba la población al descubierto y sin ningún obstáculo, y la dejaron casi seca*". Sembla també que les tropes liberals arrancaren la cadena que penjava de la porta del Palau de Tremolar, la tiraren a terra i la trepitjaren amb les cavalleries, que fou el seu avi Vicente Coll qui l'hagué de recol·locar però a la part interior de la porta com el Marqués li encomanà (Coll Ferrer, 1987, 110).

Aquest mateix any, té lloc al poble un esdeveniment rellevant, en ser assassinat a trets el capdill dels conservadors, Juan Bautista Valldecabres Sanmartín; segons sembla de mans dels seguidors del seu germà i líder dels liberals del poble, Onofre Valldecabres Sanmartín (Sancho, 1998). Estem en una època on a Quart, com a tants altres pobles, la política caciquil de les grans famílies marcava el tempo i regia la vida en la localitat. Cal tenir present, no obstant, que fins a la última dècada del segle XIX, Quart era un poble de només 389 cases, 22 carrers i 5 places, i amb no més de 1900 habitants (Gascón, 2012, 23).

Finalment, en desembre de 1874, Martínez Campos es pronuncia a Sagunt i es proclama nou rei a Alfons XII de Borbó. S'instaura, així, un nou règim monàrquic conservador i catòlic, i a partir de 1875 s'inicia el període conegut com **la Restauració borbònica**. Els tres pilars bàsics del nou sistema eren la monarquia, l'exèrcit i l'alternança al poder del partit liberal i el conservador; materialitzant-se com a un règim poc democràtic i cada vegada amb participació més restringida per part de la ciutadania i de l'oposició republicana i carlista. El caciquisme i la manipulació electoral esdevenen endèmics. Carlistes, federals i republicans foren marginats com a oposició política. La primera crisi d'aquest nou sistema polític es materialitza amb la pèrdua de les colònies de Cuba i Filipines en 1898, i la mort de Cánovas del Castillo, en 1897, i de Sagasta, en 1903, els dos grans líders del partit conservador i liberal, respectivament.

La convulsió socio-política entre liberals i conservadors també té resó a **Quart**, on la nit del 13 d'abril de 1902 cauen morts 4 veïns a la plaça del Dau (Coll Ferrer, 1987, 121), i on es reviu les tensions entre els capdills de la família Valldecabres: Onofre Valldecabres Sanmartín, líder dels liberals (grup gamacista), i el seu nebot, Juan Bautista Valldecabres Rodrigo, fill del seu oponent polític i germà, assassinat feia 29 anys, i en eixe moment líder del partit conservador de Silvela. Sembla, no obstant, que aquestes tensions i violències a la si del poble, foren en detriment del partit liberal que

¹ El Cantonalisme és un moviment d'aixecaments o insurreccions populars que va tenir lloc en diverses localitats del País Valencià, d'Andalusia i de Múrcia, l'any 1873. L'objectiu era instaurar un règim federal per als antics estats històrics, les províncies i els municipis.

quedà a l'ombra del conservadors i especialment del seu líder, "Batistet", que dominà Quart fins l'arribada de la II República com ara veurem.

La decadència de la Restauració generà un context d'insatisfacció, aprofitat per Primo de Rivera, qui recolzat pels sectors més conservadors de la burgesia i l'exèrcit i amb el beneplàcit del rei Alfons XIII, donà un cop d'estat i instaurà una dictadura que s'allargà durant set anys.

La **Dictadura de M. Primo de Rivera (1923-1930)** volia millorar l'economia i posar fi al problema del Marroc (Guerra del Rif/Batalla d'Annual), que ja s'allargava des d'inicis del segle XX. Però, malgrat tot, els principals problemes estructurals d'Espanya continuaven presents i molts, fins i tot, s'accentuaren. Així, al consens inicial li succeí un desgast social que veia com un règim que havia nascut com a provisional i adreçat a reformar el país i solucionar els problemes, s'allargava en excés sense resultats satisfactoris.

Catalunya i Euskadi demanaven més autonomia, els obrers i els camperols exigien una millora de les seues condicions socials i laborals, i els intel·lectuals criticaven la política dictatorial i autoritària que governava el país. Així, en aquesta atmosfera de retrets i crítiques, la dictadura i la monarquia perdien crèdit, i entre la ciutadania i l'oposició política calava el sentiment de la necessària regeneració d'Espanya.

L'espurna que encengué el foc va ser la pèrdua per part de Primo de Rivera del suport de l'exèrcit, contrari a moltes de les reformes que el dictador havia pres en matèria militar. A més a més, la crisi econòmica del 1929 erosionà la dictadura fins a un punt en què ja no hi havia retorn. Primo de Rivera es va vore abocat a presentar la seua dimissió davant el rei Alfons XIII en gener de 1930.

En els moments finals de la dictadura, una anècdota curiosa afecta **Quart**. L'Ajuntament de València havia acordat en la sessió del 3 de desembre de 1929, l'annexió dels 13 pobles de la seua rodalia immediata, entre ells Quart de Poblet, amb l'objectiu d'unificar serveis i racionalitzar les despeses, el que suposava la desaparició del municipi i la seua transformació en una entitat local menor. Aquesta decisió va ser posteriorment adoptada per la Diputació de València i el Consell de Ministres, i ratificada en un Reial-Decret Llei del dia 17 de desembre de 1929 (Gaceta de Madrid, 19 de desembre de 1929, pàg. 1767-1768). La caiguda de la dictadura i les pressions polítiques exercides per Salvador Vila, a més de la impossibilitat de portar a terme aquesta proposta van fer que l'Ajuntament de València decidira en una sessió extraordinària celebrada el 4 d'abril de 1930 de retirar la proposta, el que es va veure reflectit en un nou Reial-Decret Llei del 12 d'abril de 1930 que derogava l'anterior (Gaceta de Madrid, 15 d'abril de 1930, pàg. 351)².

La situació del país condicionà la monarquia a l'hora de trobar substitut a Primo de Rivera. Així el rei decidí que el general Dàmaso Berenguer seria el dirigent adequat, instaurant una política menys autoritària que li faria guanyar-se el nom de **"La Dictablanda" (1930-1931)**. Tanmateix, els problemes existents semblaven ja endèmics i el país lluny de trobar solucions semblava perdut en una

2 Article QPHP: "[El dia que Quart va passar a ser l'eixample de València](#)" :

situació que cada cop s'agreujava més. La viabilitat d'aquest govern era pràcticament nul·la. La massa social i l'oposició política, descontentes, culpaven la monarquia de la situació que vivia el país, en entendre que havia sigut el rei qui havia recolzat la derogació de la Constitució de 1876 i havia donat suport a la dictadura.

L'oposició republicana signà en l'estiu de 1930 (17 agost) l'anomenat Pacte de San Sebastián, per posar les bases i el consens en la seua lluita per acabar amb la monarquia. Mesos més tard, el 12 de desembre, militars de la guarnició de Jaca es rebel·len contra la monarquia, en un intent fallit de colp d'estat.

Davant una situació d'inestabilitat preocupant i la forta pressió republicana, Alfons XIII es veu forçat a posar fi a la Dictablanda en febrer de 1931. Es crea aleshores un nou govern de concentració monàrquica encapçalat per l'almirall Juan Bautista Aznar. Aquest govern pren la decisió d'establir un nou calendari electoral: les eleccions municipals es celebrarien el 12 d'abril de 1931 i a posteriori es celebrarien les eleccions a Corts. Els resultats electorals donaren la victòria a les candidatures socialistes i republicanes en 41 de les 50 capitals de província, comportant així la derrota dels monàrquics i adreçant Espanya vers la **proclamació de la II República**, fet que es materialitzà el dia **14 d'abril de 1931**.

A **Quart**, en aquests anys destaca Salvador Vila Vilar. En origen havia crescut políticament a l'ombra del conservador Juan Bautista Valdecabres, sent durant la dictadura de Primo de Rivera president de la *Unión Patriótica* local. En 1930 és nomenat alcalde per la governació provincial i a finals d'eixe any Vila passa a militar en el republicanisme, assolint un paper destacat en la política local durant la II República com a representat del Partit Republicà Autonomista primer, i després com a membre d'Esquerra Republicana (Gascón, 2012, 44).

Amb l'abdicació del rei Alfons XIII i la seua eixida d'Espanya, el nou govern republicà naix amb grans expectatives: aplicar un programa que mitjançant reformes modernitzadores permetia millorar les condicions de vida de la ciutadania i instaurar una vertadera democràcia. Tanmateix, la II República (1931-1939) va patir una conjuntura poc favorable (Girona i Santacreu (coord.), 2007). A escala europea i internacional és el moment de l'ascens del feixisme i la gran crisi de 1929; i a escala interna va sofrir la manca de consens i d'altres entrebancs de sectors molt diversos, que dificultaren àmpliament la governabilitat del país. Malgrat el context polític i econòmic, la primera meitat del segle XX esdevé una de les fases de desenvolupament cultural i artístic més destacada de la història d'Espanya des del segle XVII. És un període de renaixement i avantguarda artística, cultural i intel·lectual que assoleix destacadíssimes cotes no tan sols pels autors (Picasso, Miró, Dalí, Lorca, J.R. Jiménez, Machado, Pío Baroja, Buñuel, Ortega y Gasset, Unamuno, Falla, Casals, etc.) sinó perquè afecta a disciplines molt diverses (arts plàstiques, literatura, filosofia, música, etc.).

La II República (1931-1939) abarca des de la seua proclamació en abril de 1931 fins a l'1 d'abril de 1939, quan es posa fi a la guerra civil. Dit açò poguera semblar que la guerra civil és conseqüència directa de la II República; però veritablement no va ser així. Si haguèrem d'assenyalar algun

culpable caldria puntualitzar que són determinats grups socials, encapçalats per alguns militars, els quals conspiren per posar fi al règim sorgit de les eleccions, per tal de “posar ordre al país”. Malauradament aquella intenció d’organitzar l’estat va conduir al caos, a la guerra i a una dictadura de llarga durada que va llastrar Espanya durant dècades.

Per descriure breument el període republicà, hem decidit marcar **quatre etapes** que permetran desglossar els diferents governs que s’estableixen.

És important tenir present que la República és un sistema polític, un tipus d’organització de l’estat, elegit democràticament pels ciutadans i que en el nostre cas, estableix un règim no monàrquic. De manera que dintre del republicanisme existeix una massa política heterogènia on podem trobar conservadors, socialistes, comunistes, etc. així com tendències centralistes i federalistes oposades, com veurem a continuació.

> Govern provisional (abril-desembre 1931)

Niceto Alcalá-Zamora ocupà la presidència d’aquest primer govern republicà, que pressionat per la ciutadania es va veure obligat a governar a base de decrets i aprovar nombroses reformes en àmbits diversos. En educació, s’obriren més i noves escoles, s’incrementà els sous als mestres i s’eliminà la religió de l’ensenyança pública. En matèria militar es reorganitzà l’exèrcit. La jornada laboral dels treballadors s’establí en 8 hores i els menuts arrendataris gaudiren de major i més protecció.

En juny de 1931 es celebren les eleccions a Corts amb una victòria de republicans i socialistes davant una dreta desorganitzada, i mesos més tard, en desembre de 1931, s’aprova la Constitució republicana. La nova carta magna convertia Espanya en un país on l’estat i l’església estaven separades, on la ciutadania gaudia de sufragi universal tant femení com masculí, on es defensava el dret d’autonomia i un llarg etcètera de premisses que feien d’Espanya un estat més democràtic (Figura 1).

Artículo 1. España es una República democrática de trabajadores de toda clase, que se organiza en régimen de Libertad y de Justicia. Los poderes de todos sus órganos emanan del pueblo. La República constituye un Estado integral, compatible con la autonomía de los Municipios y las Regiones. La bandera de la República española es roja, amarilla y morada.

Artículo 2. Todos los españoles son iguales ante la ley.

Artículo 3. El Estado español no tiene religión oficial.

[...]

Artículo 25. No podrán ser fundamentos de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas ni las creencias religiosas. El Estado no reconoce distinciones y títulos nobiliarios.

[...]

Artículo 44. Toda la riqueza del país, sea quien fuere su dueño, está subordinada a los intereses de la economía nacional y afecta al sostenimiento de las cargas públicas, con arreglo a la Constitución y a las leyes.

Artículo 45. Toda la riqueza artística e histórica del país, sea quien fuere su dueño, constituye tesoro cultural de la Nación y estará bajo la salvaguardia del Estado.

Figura 1.- Fragment de la Constitució republicana de 1931.

> Primer Bienni Social-Azañistas (1931-1933)

La victòria electoral dóna el govern als republicans d'esquerres i als socialistes, els quals un cop ratificada la nova Constitució nomenen N. Alcalá-Zamora com a president de la República i a M. Azaña com president del govern.

Del govern azañista destaca el programa de reformes que es va posar en marxa, encapçalat per la descentralització de l'estat, la reforma agrària, la reforma de l'exèrcit i la de la religió. Aquest últim tema implicava la separació entre l'estat i l'església. Part de l'esquerra demandava limitacions a la influència que l'església tenia en la vida del país, com a herència de períodes anteriors, on l'església havia estat un aliat incondicional de les oligarquies tradicionals. S'iniciaren així reformes per a secularitzar el país: s'aprovà el divorci, es secularitzaren cementeris i en substitució de l'església, la República creà una xarxa escolar pública i laica.

La República anava endavant, però el govern d'Azaña ja trobà entrebancs i focus d'oposició que dificultaven la consolidació del nou règim. D'una banda, la dreta i els conservadors recelaven del govern en veure com perillaven la propietat privada i els grans latifundis amenaçats per la reforma agrària, i la fe catòlica com a essència de la societat espanyola. D'altra banda, els sectors més revolucionaris i d'esquerres com la CNT, la FAI i la UGT criticaven a un govern que consideraven massa prudent en les seues propostes i mesures.

En aquest escenari de crítiques i en una conjuntura de crisi econòmica, la conflictivitat social es materialitza l'any 1932. En gener es produeixen insurreccions anarquistes i el 10 d'agost, els militars, encapçalats per Sanjurjo intenten donar un cop d'estat («la Sanjurjada»), que va ser ràpidament reprimat per la República.

Malgrat que aquestes primeres insurreccions foren placades ràpidament, la inestabilitat del govern d'Azaña anava en augment, fins que l'any 1933 disputes internes de la coalició governamental, noves insurreccions anarquistes (fets de Casas Viejas) i una conjuntura econòmica poc favorable minaren la credibilitat del govern i comportaren unes noves eleccions al novembre de 1933.

> Segon Bienni Radical-Cedista o Bienni Negre (1934-1936)

La fragmentació de l'esquerra donà la victòria electoral al partit republicà radical, liderat per Alejandro Lerroux, i a la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA) de Gil Robles, fundada en març de 1933. No obstant, malgrat que la CEDA havia sigut el partit amb més representació parlamentària, Gil Robles planejà una estratagema i negocià la composició d'un govern de centre-dreta, liderat pels republicans de Lerroux, per evitar així que les vinculacions feixistes de la CEDA pogueren generar desconfiança en el nou govern.

Segons Coll Ferrer, a les eleccions municipals de 1933 la CEDA no es féu amb el triomf a **Quart**, i l'èxit recaigué en la candidatura republicano-socialista (1987, 140). Tanmateix, les discrepàncies al si del republicanisme valencià, on la coalició del partit republicà-autonomista amb Lerroux es veia com un traïció als ideals defensats pel fundador Blasco Ibàñez, generà una escissió, i entre els republicans de Quart molts s'adheriren a *Izquierda Republicana*.

El govern republicà de Lerroux patí aquesta càrrega i implementà una política conservadora, que va suprimir i ralentir moltes de les reformes que en anys anteriors la República havia posat en marxa. Aquesta postura del govern es guanyà les crítiques del PSOE i les organitzacions obreres. Però la reacció final de les esquerres vingué detonada per l'entrada de tres cedistes en el govern de Lerroux, que es veia com una perillosa maniobra dels feixistes per entrar en la política del país. Es produí així la coneguda com Revolució d'octubre de 1934, amb especial seguiment a Catalunya i Astúries. La repressió del govern i de l'exèrcit fou molt dura i desencadenà una política antirreformista. El govern nomenà entre els alts càrrecs militars a oficials contraris a la República, suspengué el programa coeducatiu en l'ensenyança primària i recolzà els grans propietaris en matèria agrària.

La crisi més greu la provocà la CEDA, convençuda de que calia un gir autoritari per rectificar la situació del govern i del país. En 1935, el partit de Lerroux perd suport i es trenca el govern de coalició. És aleshores quan els cedistes i la dreta no republicana es fan amb la majoria en el govern i posen en marxa una política de "rectificación" de la República.

La inestabilitat del govern i les disputes internes entre republicans, cedistes, la demanda de més protagonisme de Gil Robles, els escàndols de corrupció, etc. adreçaren al president de la República, Niceto Alcalá-Zamora a dissoldre el Parlament el 7 de gener de 1936 i a convocar uns nous comicis al mes següent. L'extremisme de la CEDA i les polítiques conservadores del Bienni Negre feren que les esquerres s'agruparen en una gran coalició: el Front Popular, que defensava la recuperació de les reformes del primer bienni azañista. Davant la incapacitat de la CEDA de forjar aliances amb l'extrema dreta i els monàrquics, el Front Popular guanyà les eleccions del 1936.

> Govern del Front Popular (1936-1939)

Amb el Front Popular les esquerres tornen al govern i la negativa dels socialistes a participar-hi deixa el poder sota l'hegemonia d'*Izquierda Republicana*. En abril de 1936 N. Alcalá-Zamora es destituït com a president de la República i substituït per Manuel Azaña, mentre la presidència del govern passa a mans de S. Casares Quiroga.

El govern del Front Popular, davant les pressions dels socialistes i els anarquistes, posà en marxa reformes més decidides. El president Azaña amnistià els presos de la Revolució de 1934, reestablí l'Estatut d'Autonomia de Catalunya i accelerà la reforma agrària. Tanmateix, la conflictivitat social generà problemes d'ordre públic i de violència tant per part de grups conservadors i de dretes, que no acceptaven els resultats de les eleccions de febrer del 1936, com per part dels grups descontrolats de revolucionaris d'esquerres. Especialment important, pels resultats que impliquen posteriorment, són les conspiracions que els monàrquics, els falangistes i els grups tradicionalistes havien iniciat tot just quan el Front Popular guanya les eleccions.

Moment culminant en aquest clima d'inestabilitat política es l'assassinat, el 13 de juliol de 1936, de J. Calvo Sotelo, figura ascendent de la dreta. Malgrat que aquest fet és una venjança per part de guàrdies d'assalt republicans, que actuaven per venjar la mort d'un company seu a mans de l'extrema dreta, els militars conspiradors contra la República (G^a Mola, G^a Goded, G^a Queipo i G^a Franco) veuen ara l'excusa perfecta per iniciar el colp d'estat que tant anhelaven³.

Tot just abans de l'esclat de la guerra, el municipi de **Quart** estava governat pel partit republicà, el cap visible del qual era l'alcalde D. Salvador Vila Vilar. Segons Coll Ferrer (1987, 138), "*durante el inicio de la República no ocurrió en la población nada digno de mencionarse*" fins que les Corts foren constituïdes i el consistori local començà a implementar les mesures de laïcisme que la República preconitzava. Tanmateix, serà a partir de juliol de 1936 amb el colp d'estat i la revolta militar contra el govern de la República, quan la por i la incertesa convisquen amb la quotidianitat del poble. Bona prova d'açò són la formació del Comité Local i la milícia popular, l'incendi de l'ermita de Sant Onofre, la crema de l'arxiu municipal, la confiscació dels objectes de valor i de caire religiós de la Casa-Abadia o algunes de les mesures que pren l'alcalde Vila com per exemple, desarmar als membres i simpatitzants de la CEDA, registrar les cases de persones de dubtosa lleialtat a la República, requisar vehicles, ocupar i socialitzar fàbriques, entre d'altres. Però els detalls d'aquests fets els anirem desvelant al llarg dels diferents capítols que presentem, en un intent d'analitzar Quart de Poblet entre 1936 i 1939 com a exemple d'un poble de la rereguarda republicana.

3 Si en 1935 Gil Robles havia accentuat una política adreçada a reforçar les funcions de militars de dubtosa lleialtat a la República, com els generals Goded, Mola, Franco, Fanjul, Queipo, etc. El govern del Front Popular havia implementat mesures oposades, en allunyar dels centres de poders a aquests militars de dubtosa lleialtat.

1. La guerra civil

1.- LA GUERRA CIVIL (1936-1939)

Tal i com hem vist en pàgines anteriors, les causes que desencadenaren la guerra civil vénen explicades per la tensa situació política i social que es vivia a Espanya. El sistema polític mantenia el bipartidisme (liberals i conservadors), el pes de l'església i el caciquisme heretat de la Restauració; creant un sistema que volia aparentar ser democràtic però que no era veritablement representatiu ni progressista. D'una altra banda, Espanya encara mantenia una economia on el sector primari agrícola era la pedra angular, on la mà d'obra era poc qualificada i la industrialització havia sigut escassa i puntualment concentrada en Euskadi i Catalunya. Precisament, aquests dos territoris també demanaven menys centralització i el respecte a les seues sensibilitats nacionals dintre d'un estat espanyol modern.

La guerra com sabem, s'inicia amb un cop militar per part d'alguns militars de l'exèrcit de la República que es revoltent contra un règim democràticament elegit per la ciutadania a les urnes. El 17 de juliol de 1936 la guarnició de Melilla es rebel·la i immediatament, el general Franco es trasllada des de Canàries al Marroc per posar-se al front de les tropes rebels. En un primer moment, la República confiava en que l'alçament seria controlat sense problemes com ja havia passat en 1932 amb «la Sanjurjada»; però en aquesta ocasió els colpistes comptaven amb més suport i millor organització. Espanya quedava així fraccionada en dues zones antagòniques: un sector lleial al govern de la República i un sector rebel (Figura 2). La zona republicana a grans trets marcava les regions on el Front Popular havia guanyat les eleccions: la cornisa cantàbrica, la façana mediterrània, Andalusia, Castella La Manxa, part d'Extremadura i Madrid; mentre la zona rebel es concentrava en Galícia, Castella-Lleó; Aragó, Navarra, Canàries i Balears i el nord d'Àfrica (Cèuta i Melilla).

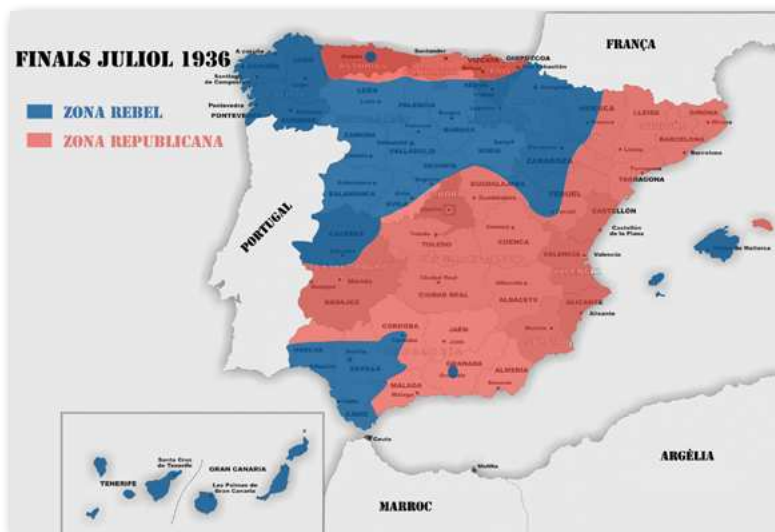

Figura 2.- Espanya lleial i rebel a finals de juliol de 1938. (Elaboració pròpia a partir de Preston, 2011a, 810-ss.)

> La guerra en etapes

És especialment important conèixer l'evolució de la guerra durant eixos eters tres anys que durà, per així entendre moltes de les mesures que prengué el govern de la República, moltes de les estratègies que s'implementaren i, en definitiva, per entendre i valorar com varià i es veié afectat el dia a dia de la població civil. Nombrosa és la bibliografia que analitza el conflicte, la seua evolució i les batalles i fites més destacades des de publicacions internacionals a obres de temàtica més local (Thomas, 2001; Calzado, 2007 respectivament); així que nosaltres únicament resumirem ací, els aspectes més bàsics que ens permeten contextualitzar el treball que presentem.

Durant els primers mesos (**juliol-novembre de 1936**) els rebels i els lleials al govern combatien en **columnes mòbils**. La qual cosa implica que en l'inici de la guerra no hi existia un front estable. Aquest tipus de guerra es basa principalment en l'ús d'infanteria, és a dir, unitats militars que marxen a peu, i que entren en combat una vegada es troben amb una columna o una posició enemiga.

Durant els moments inicials, la majoria dels revoltats encara es trobaven al Marroc, de manera que l'estret de Gibraltar els separava físicament de la península. Per tal de poder travessar-lo i desplaçar-se a l'objectiu prioritari, és a dir, a Madrid, els rebels comptaren amb l'ajuda dels nazis i els feixistes italians, que pràcticament des del minut zero donaren suport a Franco. Superat aquest entrebanc, les tropes franquistes avancen des d'Andalusia a Extremadura i d'allí cap a Madrid, sense poder imaginar que la guerra no seria tan ràpida com havien pensat i que s'allargaria vora tres anys.

L'exèrcit rebel-lat s'organitzà sota un únic comandament i en octubre de 1936 Franco fou anomenat comandant en cap de l'Exèrcit, cap de Govern i cap de l'Estat ("generalísimo"); encara que no serà fins la mort del general Mola en juny de 1937, quan esdevinga líder absolut dels rebels. Mentre, la República comptava des de setembre amb un nou govern de concentració nacional sota la direcció de F. Largo Caballero i un exèrcit menys professional i heterogeni.

A partir de novembre de 1936 s'inicia la **lluita per Madrid** i davant l'amenaça, el govern de la República s'exilia a València. En un primer moment, semblava que Madrid cauria ràpidament; però l'exèrcit del Front Popular, les milícies populars i les Brigades Internacionals s'organitzaren, lluitaren i resistiren, fent del "*No pasarán*" un estendard de la seua resistència. Els rebels bombardejaren la ciutat, tallaren les comunicacions i intentaren en repetits assalts (ofensiva per la carretera de La Corunya, per la ribera del riu Jarama i per Guadalajara) ocupar i assetjar la capital. Franco creia que en guanyar Madrid caurien com en un dòmino la resta de ciutats i capitals importants, però no ho aconseguiren i la guerra començà a dilatar-se més del que havien previst els colpistes.

Davant aquesta incòmoda situació, en **març de 1937** Franco decidí replantejar la seua

estratègia i concentrar-se en el nord d'Espanya. S'inicia així la **campanya a la cornisa cantàbrica**. La ocupació franquista d'aquesta zona marcà una fita important en el desenvolupament de la guerra, ja que es feien amb el control de la potencialitat minera i sidero-metal·lúrgica d'aquestes regions. La República, feble pel que respecta a la seua capacitat aèria en comparació a l'aviació rebel, que comptava amb el suport de l'Alemanya i l'Itàlia feixistes¹, perd Astúries, Cantàbria i Euskadi. Un cop tancat aquest front septentrional, els rebels reagrupen les seues tropes i reprenen l'interés per Madrid. La moral republicana comença a decaure i perdut el nord encara hauran de produir-se els enfrontaments més violents i durs de tota la guerra.

En aquest context, el president Largo Caballero dimiteix i Azaña, president de la República, nomena com a nou cap del govern a Juan Negrín (maig 1937). Davant aquesta situació, **a partir d'octubre de 1937**, el govern de la República s'exilia des de València a Barcelona. L'exèrcit republicà es reorganitza i prepara dues ofensives per intentar recuperar algunes posicions: són les conegudes com la **campanya sobre Terol** i l'**ofensiva al riu Ebre**.

En desembre de 1937 el general Rojo Lluch, cap de l'Estat Major de l'Exèrcit republicà, ocupa Terol, una plaça de destacada importància estratègica. Però davant la contra-ofensiva franquista, Terol cau finalment en mans dels rebels en **febrer de 1938**. Franco posposa el seu interès per Madrid i inicia aleshores la **marxa cap a la costa mediterrània**, arribant fins a Vinaròs el 15 d'abril de 1938. El territori republicà quedava literalment ferit de mort en ser dividit en dues zones aïllades (figura 3).

Des de **finals d'abril fins juliol de 1938**, Franco inicia la seua ofensiva contra València. Aquesta operació es coneguda com l'Ofensiva o **Campanya de Llevant**. Els franquistes avançaren des de Terol i per la província de Castelló (capital que cau el dia 14 de juny), en direcció a Sagunt. Però foren parats per l'exèrcit republicà al nord i nord-oest de València, en la zona muntanyenca del Maestrat, on havien construït un sistema de fortificacions i trinxeres, conegut com la Línia Matallana o Línia XYZ². Aquest era el nucli principal de la defensa republicana, i la seua bona organització mantingué a ratlla a les tropes franquistes en el seu intent avançar cap a València. Paral·lelament i davant aquesta errada de Franco, a **finals de juliol de 1938**, els republicans creuen el riu Ebre des del nord per atacar per sorpresa als franquistes que estaven capficats en la seua ofensiva a la XYZ (Gil i Galdón, 2007, 42-43). S'inicia, així, la **Batalla de l'Ebre** en un intent del general Rojo de poder tornar a unir les dues zones republicanes. En un primer moment, la confiança de l'exèrcit republicà feia continuar la lluita, però finalment, la victòria de les tropes franquistes suposa un duríssim colp per a la moral republicana. Aquesta té el trist honor de ser la batalla més dura i sanguinària de tota la guerra civil.

1 Bon exemple del que comentem és el bombardeig de la ciutat de Guernica el 26 d'abril de 1936 per part de les avions nazis i italianes, que combatien donant suport als rebels contra la República.

2 Matallana és el cognom de l'oficial de l'exèrcit republicà, Manuel Matallana, que la va dissenyar i construir. Amb XYZ, segons la documentació de primera mà que publica Galdón (2010, 220 nota 22) es fa referència a les últimes lletres de l'abecedari, en un joc de paraules que resalta el fet que darrere d'eixa línia defensiva no hi havia res més (s'entén que per a poder defensar València de les tropes franquistes).

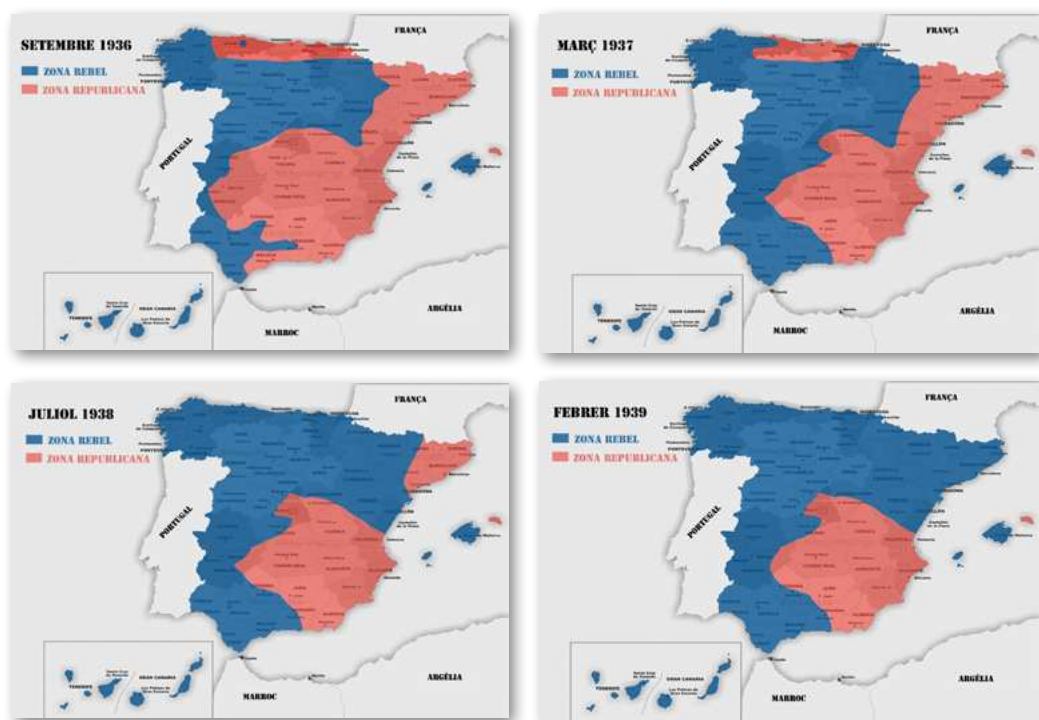

Figura 3.- Evolució de la guerra a Espanya (elaboració pròpia a partir de Preston, 2011a, 810-ss.)

En aquests moments la conjuntura a Europa era inestable i l'estratègia del president Negrín era resistir i esperar l'inici de la II Guerra Mundial, somniant que les potències internacionals intervingueren en auxili de la República i castigant l'alçament colpista i facciós. Cosa que no mai va arribar a passar, fins i tot quan a escassos 5 mesos de concloure la guerra en Espanya, esclata a Europa la II Guerra Mundial.

Així, després de mesos de sagnants combats, en novembre es posa punt i final a la Batalla de l'Ebre, i la victòria dels franquistes posarà en escac i mat a la República. Les tropes republicanes hagueren de retrocedir i tornat a creuar el riu Ebre en retrocés. Mentre l'exèrcit franquista inicia des de **desembre de 1938 l'Ofensiva contra Catalunya**.

Malgrat les maniobres de la República, els rebels avançaven imparables des de les seues posicions al sud i a l'oest; mentre la frontera amb França esdevé destí de persones i soldats en fugida. El govern de la República s'exilia a França³ i les autoritats militars abandonen Barcelona el primers dies de gener de 1939. La ciutat cau el dia 26 de gener i els franquistes arriben a la frontera amb França en febrer. El final de la guerra semblava imminent i la desmoralització de la República era total en veure com queien ciutat rere ciutat en un avanç imparable dels rebels feixistes.

³ No obstant, Negrín volarà a Alacant el dia 10 de gener de 1939 per des d'allí intentar recomposar la resistència republicana.

Controlada Catalunya, Franco reprèn el seu interès per la presa de València, que entra en estat actiu de guerra com veurem a l'epígraf següent.

Paradoxalment, el final de la guerra no arriba amb una gran batalla sinó amb una fort confrontació dins del bàndol republicà. El president Negrín hagué de fer front a la pròpia oposició interna republicana que no compartia la seua estratègia de "*resistir es vencer*" i que veia amb recel l'augment de la influència comunista i soviètica a Espanya. Negrín intentava allargar la guerra esperant que l'actitud expansionista de l'Alemanya nazi conduïra a una guerra europea, la qual provocaria la intervenció internacional a Espanya contra Franco. L'oposició a aquesta postura, encapçalada pel coronel Casado, organitzà en març de 1939 un cop d'estat a Madrid amb la intenció de negociar amb Franco la pau i la fi del conflicte. Però Franco no acceptà mai aquesta solució. Continua ocupant les poques ciutats que resistien entre elles Madrid, que cau el 28 de març de 1939. Així, amb l'exili i la retirada dels republicans, **el dia 1 d'abril** Franco remet un comunicat des del Quartell General de Burgos on s'informa de que oficialment **la guerra havia conclòs**.

El somni de la II República espanyola havia acabat i les llums de llibertat, democràcia i avantguarda que s'havien encès deixen pas a la foscor, la fam, la repressió i la violència institucionalitzada durant la postguerra i la llarga dictadura que Espanya havia de patir.

> La presa de València (gener- abril de 1939)

El dia 23 de gener de 1939, la ciutat de València (fins feia poc nucli principal de la rereguarda republicana) esdevé l'objectiu principal del general Franco i, tal i com recullen els diaris de l'època, passa, així, a proclamar als seus carrers l'estat de guerra, que ja des d'estiu del 38 ressonava en la quotidianitat dels valencians i valencianes.

El colp d'estat de juliol del 1936 havia fraccionat l'estat i la societat espanyola en dues posicions antagoniques: els lleials a la República i els rebels contra ella. L'alçament dels militars, tanmateix, no tingué especial resó al territori valencià, i les seues ciutats foren fidels al govern de la República fins el final de la guerra. Fins i tot, València va esdevindre capital provisional de la República quan el govern s'exilia ací el dia 6 de novembre de 1936, davant el setge de Madrid per les tropes rebels (El Mercantil Valenciano 08-11-1936), i el president Azaña es traslladà a València, ocupant el refugi oficial que s'habilità en la Pobleta a la Serra Calderona.

València es convertia així en epicentre de la rereguarda, donat que els fronts actius de guerra es trobaven durant aquests primers compassos de la guerra lluny de les nostres terres. La ciutat en aquests compassos inicials i al llarg de tot el conflicte, esdevé un formiguer de refugiats, periodistes, intel·lectuals, polítics, etc. I malgrat l'estat de guerra, la ciutat de València bull en activitats culturals continuant amb les dinàmiques que havien florit prèviament i que s'incrementaven amb els intel·lectuals i artistes evacuats des de Madrid.

Tanmateix, ja a finals de 1936 la població comença a sofrir els efectes de la guerra: militarització, abastiments d'aliments i elements de primera necessitat que ja començaven a escassejar, etc. I la ciutat i els pobles dels voltants començaven, ja, a organitzar-se i a prendre consciència de que la guerra s'allargaria més del previst.

Una de les fites destacades en el desenvolupament del conflicte i les conseqüències que aquest té per als valencians és la caiguda de Terol en febrer de 1938. Podem dir que és aleshores quan València percep més que mai que el front de guerra està a escassos 150 km. No obstant, la resistència a la línia XYZ permet ralentir la marxa de les tropes franquistes, però tot i això la ciutat i les seues rodalies ja viuen en constant estat d'alerta.

Amb la pèrdua de Castelló (juny 1938), València posa en marxa la línia defensiva «La Immediata» també coneguda com «El Puig-Carasols», perquè es desplega des del municipi del Puig fins la partida dels Carasols a Riba-roja, construïda per donar suport a la rereguarda de la línia XYZ (Gil i Galdón, 2007, 43-45), i la mobilització ciutadana i la fortificació assoleixen el seu grau màxim en situar-se València al front de combat (La Verdad 29/06/1938)⁴.

Com detalla Galdón al seu excel·lent llibre, "*La Batalla por Valencia*" (2010), l'exèrcit rebel havia dissenyat una maniobra per ocupar València en diverses fases, una vegada s'haguera superat la resistència a la XYZ. Així, les tropes agressores es posicionarien a uns 40-50km de la ciutat, formant anells concèntrics per rodejar-la. En una primera fase el *Cuerpo del Ejército del Turia* ocuparia les posicions occidentals a la comarca dels Serrans (Chulilla, Gestalgar, Domeño) en direcció a Bunyol; en paral·lel, el *Corpo Truppe Volontarie* de l'exèrcit italià arribaria a Xiva i per Toris fins Alzira. Ahora, el *Destacamento de Enlace* des de Sogorb, cap a Jérica, Xest i Montroi, enllaçaria amb el riu Xúquer fins arribar a Cullera. Mentre el *Cuerpo del Ejército de Galicia* (C.E.G.) es desplegaria des del nord vers Sagunt i ocuparia el sud de la Serra Calderona fins l'inici de la segona fase, on els rebels estrenyerien el cercle sobre la ciutat de València amb la intenció d'assetjar-la. La segon i tercer fase comportaria l'avanç i ocupació de València per part del C.E.G., que es desplegaria per Alboraya, Burjassot, Paterna, Quart de Poblet, Alaquàs, Torrent i Catarroja, per des d'aquestes localitats ocupar València.

A inicis del 39, el C.E.G. pren el castell de la Vall d'Uixò i a finals de març, després de la caiguda de Madrid (la campanya de Catalunya havia acabat en febrer) els rebels ocupen València (Galdón, 2010, 273). Després de tres anys de guerra, els militars revoltats, encapçalats per Franco, posen punt i final a la II República espanyola. Un moviment colpista, antidemocràtic i clarament feixista ocupa el poder i posa en marxa un règim militar que hipotecarà durant dècades l'Estat espanyol i a generacions de ciutadans que viuran en un país aïllat d'Europa i governat per un dictador.

⁴ Avui podem visitar restes de construccions d'aquesta línia defensiva a La Vallesa de Paterna, L'Eliana, Ribarroja, Les Rodanes, etc. Encara que malauradament la seua posada en valor i el seu estat de conservació deixen prou a desitjar.

> Singularitat del conflicte

La guerra civil espanyola és un dels conflictes armats més estudiats de la història contemporània mundial. Sens dubte presenta alguns trets que la fan singular. Especialment és destacable el fet que en ella es materialitzaven els grans plantejaments ideològics del moment; ens referim al comunisme, el feixisme i la democràcia. La guerra va assolir una dimensió internacional en ser el camp d'enfrontament d'aquestes postures i, malgrat que molts països havien acordat no intervindre, en la pràctica el conflicte acabà involucrant a diferents països alineats en defensa d'aquests diferents plantejaments polítics.

En aquest sentit, és sabut de l'explícit suport que els règims feixistes d'Alemanya i Itàlia donaren a l'exèrcit rebel, gairebé des del minut zero, aportant crèdit, armament i soldats. Mentre la República comptava amb l'ajut de la Unió Soviètica i de les Brigades Internacionals. Tanmateix, ni França ni Regne Unit ni els EUA intervingueren en la guerra donant suport al democràtic govern republicà. Els fantasmes del comunisme i la revolució estaven ja presents.

Aquesta situació desfavorable, pel que respecta als suports internacionals, afavorí paradoxalment als rebel·lats i deixà a la República en mans dels soviètics, que cobraven amb alt interès totes les remeses de materials que enviaven.

D'una altra banda, la guerra civil també destaca per ser el primer conflicte bèl·lic que va posar en marxa estratègies d'atac directe i premeditat sobre la població civil. És, podem dir, la primera guerra moderna amb ús de l'aviació, i tàctiques d'atacs i bombardejos a ciutats. Sigué, a més a més, camp experimental per a l'aviació italiana i alemanya, que aprofitaren per desenvolupar tot el seu potencial de cara a la pugna en la II Guerra Mundial. Aberracions com el bombardeig de Guernica o la duresa i reiteració dels bombardejos sobre la costa mediterrània peninsular són un macabre exemple d'aquestes pràctiques, que per primera vegada es feien comunes en el dia a dia de la contesa⁵.

> Idiosincràsia de la Espanya republicana i la franquista

Dividit l'estat en les anomenades dues Espanyes (la lleial al govern de la República i la rebel·lada contra el legítim govern) un cop iniciada la guerra, cadascun d'aquests sectors evoluciona social i políticament de manera independent.

Pel que respecta a l'**Espanya franquista**, cal tenir present que una vegada donat el colp d'estat, la revolta s'organitza d'una manera centralitzada. L'exèrcit esdevé l'element essencial en la nova estructura de poder a la zona controlada pels colpistes, i ja en juliol de 1936 els militars

⁵ Cal recordar que durant la I Guerra Mundial s'havien produït bombardejos aïllats a ciutats concretes com Lovaina, però que aquestes incursions aèries eren gairebé anecdòtiques en una guerra que era principal d'una batalla de trinxeres.

creen l'anomenada Junta de Defensa Nacional, que centralitzava tot el poder de l'Estat franquista. Escassament dos mesos després, en setembre de 1936, el comandament militar i la prefectura de govern es centralitzen en mans del general Franco que era designat Cap del Govern de l'Estat i Generalíssim dels Exèrcits.

Encara que la guerra no l'havien guanyat encara, la maquinària feixista es posà en marxa immediatament en les zones que eren ocupades per les tropes rebels. En abril de 1937 es crea la *Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (FET y de las JONS) com a partit únic, i Franco ràpidament comença a concentrar poder en les seues mans. En març de 1938 apareix un altre element bàsic del règim, ens referim al *Fuero del Trabajo*. Aquesta llei reiterava la unitat nacional i el catolicisme, expressant explícitament influències feixistes i tradicionalistes i assentant les bases del Sindicat Vertical (única organització sindical legal a l'estat espanyol des de 1940 fins 1976). El règim de Franco bevia de la influència dels feixismes europeus: partit i sindicat únic; concepció totalitària de l'estat amb un centralisme uniformitzador; intervencionisme estatal en matèria econòmica (autarquia); pautes patriòtiques i sentiment ultranacionalista; exaltació del líder; mobilització de les masses i violència cap als rivals polítics. Tanmateix, alguns trets especials difereixen dels moviments feixistes alemanys i italians (Payne, 1995; Pich 2008). Principalment, cal remarcar la importància i la omnipresència de l'església catòlica i del conservadorisme de la dreta autoritària en la Espanya franquista, fet que no es dona en el feixisme i que ha comportat que el règim siga definit com a Nacionalcatolicisme. Una altra diferenciació amb els feixismes europeus, és l'arribada al poder mitjançant un cop d'estat; mentre Hitler i Mussolini entraren a formar part de l'estat com a resultat d'unes eleccions.

Pel que respecta a l'**Espanya republicana**, i especialment durant els primers moments de la guerra, una onada de violència descontrolada contra l'església i els conservadors va sobrepassar a un govern, que va perdre poder davant les tensions i les lluites internes. El Front Popular s'enfrontava a un gran debat polític i social on dues postures s'enfrontaven: d'una banda els que defensaven que la revolució s'havia de consolidar abans de guanyar la guerra i d'altra el que pensaven que era prioritari guanyar la contesa per després programar la revolució. Aquestes postures enfrontaven així a comunistes que pragmàticament defensaven aplaçar la revolució, i els anarquistes que creien que guerra i revolució havien d'anar de la mà.

> Conseqüències del conflicte

Durant la postguerra obre una etapa de repressió ferotge contra tots aquells que havien format part o donat suport a la «*Antiespaña*». L'Espanya franquista genera un aparat de propaganda política i de violència institucionalitzada on el fonament ideològic era la base dels mecanismes de recordatori constant de la victòria.

Econòmicament l'estat estava arruïnat, les despeses de guerra i els pagaments que durant el conflicte s'havien fet necessaris⁶, havien acabat amb la liquiditat. Les infraestructures i les comunicacions havien estat destruïdes, pobles i ciutats havien sigut destruïts pels bombardejos, i la indústria i l'agricultura també havien estat molt afectades. El nou règim posa en marxa una economia autàrquica que s'allargarà pràcticament fins l'inici de la dècada de 1960.

Socialment, el cost humà també va ser desolador. Hugh Thomas al seu llibre *The Spanish Civil War* arriba fins els mig milió de persones (2001, 899–901, xviii). Tenint present els caiguts en el front⁷ i les morts de la població civil vinculades a la guerra, Ortega y Silvestre (2005) estimen una sobremortalitat de 540.000 persones, i una caiguda de la natalitat en 576.000 naixements. Durant la guerra la caiguda de la natalitat i de la fecunditat s'incrementà segons avançava el conflicte. Ortega y Silvestre marquen un Índex Sintètic de Fecunditat femenina de 3,3 a l'any 1935 que minvà a 2,12 fills per dona en 1939. Conseqüències del conflicte també varen ser el descens dels matrimonis i de l'esperança de vida en vora 4 anys. La reducció de la nupcialitat augmentà a mesura que progressava la guerra, sent l'any 1938 el de menor nupcialitat. En 1939 s'aprecia ja un canvi de tendència, recuperant els nivells dels anys previs al conflicte; dades que seran superades àmpliament als anys 1940. No obstant, en 1940 hi havien gairebé 1 milió més de dones que d'homes, i que 1 de cada 4 dones era vídua.

Malgrat que caldria fer un estudi demogràfic detallat pel que respecta a Quart, és cert que les comparacions entre el padró previ a la guerra (any 1935) i el posterior a l'any 1940, no deixen entreveure una gran mortalitat entre la població local. També els estudis de Gabarda (1996) confirmen que a Quart no va perdre la vida “tanta” gent com a altres indrets dels països⁸.

6 Sembla que el cost total de la guerra va ser aproximadament entre el 25 i el 30 per cent de la renda nacional o del producte nacional brut de 1935 (Velarde, 1989; Prados de la Escosura, 2003).

7 Només a la batalla de l'Ebre, una de les més llargues i dures de la guerra, moriren 100.000 homes (Font: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre).

8 Val a dir que qualsevol mort, encara que siga només una, ja és un fet dramàtic i indesitjable; però a l'hora d'abordar l'estudi de la guerra és positiu poder afirmar que al nostre poble, tot i que van morir persones, les xifres no són tan esborronadores com a altres localitats.

2. València epicentre de la rereguarda

2.- VALÈNCIA, EPICENTRE DE LA REREGUARDA REPUBLICANA I OBJECTIU DE GUERRA

L'avenç de les tropes franquistes cap a Madrid i la difícil situació que prenia el desenvolupament del conflicte feren que el govern de la República decidira instal·lar-se a la ciutat de València pràcticament durant tot un any (des del 7 Novembre de 1936 fins el 31 d'octubre de 1937). La capitalitat republicana, així com l'evolució que patia el front de batalla (veure mapes capítol anterior), convertí València en un punt neuràlgic de comunicacions i en base logística clau per al bàndol republicà. La situació de guerra també reforçà el paper econòmic de València dins del territori republicà, en ser un punt clau d'arribada de matèries primeres, queviures i armes (AA.VV. 2008; Girona i Navarro, 2009). Durant aquest moment, la ciutat-capital es va veure a més a més afectada pel canvi polític, social i cultural. De fet, l'arribada del govern va comportar també l'afluència d'un gran nombre de polítics, funcionaris i buròcrates, brigadistes, diplomàtics, dirigents polítics i sindicals, etc. A més d'un gran nombre de refugiats i desplaçats que buscaven en la rereguarda la salvaguarda (Girona i Navarro, 2007, 53-55). Especialment durant l'últim mes de 1936 començaren a arribar ferits i evacuats d'Andalusia i Castella, zones ja ocupades pels rebels. Les nenes i els nens vinguts des de Madrid també foren molt nombrosos no sols a Quart sinó a la majoria de pobles de la rereguarda. El govern féu crides constants per tal que les famílies valencianes acolliren als fills i filles dels camarades que defensaven Madrid i lluitaven contra l'avenç dels militars colpistes. En aquest context d'acollida, també s'organitzaren colònies on els nens i nenes residien i eren refugiats, com la Colònia «Villa Amparo», que s'instal·là al nostre poble i que tractem en detall al capítol 4.4. Les onades de refugiats seguiren durant els mesos vinents: En 1937 arribarien de Màlaga, que va caure el dia 7 de febrer, i l'any 1938, arribaren en massa els castellanencs davant l'avenç del rebels vers la Mediterrània.

El govern era conscient dels esforços i sacrificis que les famílies de la rereguarda estaven fent per acollir als evacuats des del principi, però el problema de l'evacuació i assistència als refugiats acabà prenent proporcions extremes. L'evacuació forçosa de Madrid i Almeria dificultarà l'allotjament d'aquestes persones al territori lleial al govern, i en febrer del 37, el Ministeri de Sanitat i Assistència Social demanà un major esforç davant la dificultosa situació en que es trobava la República. Arrepleguem ací l'ordre del 20 de febrer del 37 que estableix les normes i obligacions que la població civil resident al territori, lleial a la República, tenia amb els evacuats que es destinaven a la seua localitat (Gaceta de la República 21/02/1937):

"[...] debiendo obligatoriamente aún evacuar a un número considerable de población civil muy inmediata y próxima a las zonas de guerra se piensa en buscar y proporcionar por todos los medios, el acoplamiento de las familias, que víctimas de las atrocidades en que incurren los elementos facciosos, se ven privadas de su hogar y necesitan el que sus hermanos puedan prestarles en los territorios de la retaguardia...

Este Ministerio [...] ha tenido a bien disponer lo siguiente:

Primero: Se ordena el alojamiento y manutención obligatoria de los evacuados que se destinen a cada localidad, de acuerdo con las posibilidades de refugio de las mismas en todo el territorio leal a la República.

Segundo: El refugio y alimentación de los evacuados, que se entienden gratuitos para éstos, se hará en régimen familiar, es decir, prestándose estos servicios en cada uno de los domicilios de la población, a razón de un refugiado por familia, número que podrá ser aumentado por acuerdo del respectivo comité Local de Refugiados, atendida la situación económica de la familia acogedora.

Tercero: Los indicados comités locales de Refugiados se encargarán de ejecutar estas instrucciones, quedando a cargo de este Ministerio la inspección y dirección de cuanto se relacione con la aplicación de las mismas."

Sabem pels testimonis recollits que a Quart no va ser estrany que alguna família acollira a més d'un nen/nena, no tant per la seua situació econòmica sinó per la solidaritat i la mobilització que va suposar la l'arribada massiva dels menuts (veure capítol 4.4). Però malgrat la guerra i el devessall demogràfic, no exempt de entrebancs (manca queviures i pujada de preus, mercat negre, amuntegament, tensions entre els locals i els nousvinguts, etc.), l'arribada de periodistes, intel·lectuals, corresponents estrangers féu de la València republicana una ciutat activa, una ciutat amb vida als carrers i on el món de la cultura lluia amb gran esplendor, especialment durant els primers compassos del conflicte. En paraules del poeta Eduard Buil "*Hoy Valencia es más universal que nunca. Es la Fortaleza del antifascismo mundial cabeza de la lucha contra la tiranía, sede del Gobierno legítimo de España... Es el faro de las libertades que ilumina el mundo, [...] la síntesis del pensamiento antifascista mundial, reducto de la cultura española y centro de la civilización de Occidente*" (diari Adelante 20/08/1937).

L'àmbit de la cultura assolí un clima destacat amb artistes, intel·lectuals i periodistes que s'havien traslladat a la ciutat (Aznar *et alii*, 1986; Navarro, 1995; AA.VV. 2002; Navarro, 2004). Estem en un moment on personalitats del món de la cultura com Antonio Machado, Juan Gil-Albert, Miguel Hernández, Sanchis Guarner, Max Aub, entre d'altres feien vida a la ciutat, generant un actiu clima de producció intel·lectual. En juliol de 1937, València acull el II Congrés Internacional d'Escriptors en Defensa de la Cultura. També destacaven a la ciutat seus i institucions com *La Casa de la Cultura de València*, sita a l'antic Hotel Palace del carrer la Pau, el *Café-Restaurant Ideal-Room*, epicentre de la vida intel·lectual, també al carrer la Pau, la Aliança d'Intel·lectuals per a Defensa de la Cultura de València (IAIDCV), la *Unión de Escritores y Artistas Proletarios* (UEAP) o Acció d'Art (Aznar, 2007; Seguí, 2007; Calzado, 2007). Fins i tot, València va ser elegida pel govern de la República com a seu de les obres d'art evacuades del Museu del Prado de Madrid, que des de novembre de 1936 fins abril de 1938 van ser dipositades a les Torres de Serrans i el Col·legi del Patriarca (AA.VV. 2009, 338-ss; Renau, 1980; Gaceta de la República 25-07-1936 i 02-08-1936). A més destaca una nombrosíssima edició/producció de premsa escrita i gràfica on els polítics, intel·lectuals i escriptors més reconeguts del moment signen els seus articles (Borderia, 2007, 523-540) (Taula 1). València passava així a ser una urbs densament poblada i cosmopolita, on un nou estatus quo regnava, on l'estètica urbana i el llenguatge social havia deixat enrere eixa València de províncies, i on moltes coses canviaven, fins i tot els noms dels carrers. La València republicana era un mosaic de sigles i consignes, un collage de cartells i dissenys d'avantguarda al servei de la propaganda política i la revolució. La propaganda es concebia, així, com un arma molt potent i eficaç en la lluita contra el feixisme i la defensa del govern legítim de la República. Tal fou la importància de aquesta manera de fer política que el 4 de novembre de 1937 es crea per decret el Ministeri de Propaganda (Gaceta de Madrid 05/11/1936), les atribucions del qual havien sigut marcades pel govern de la República:

"Mostrar a los españoles sobre la traumática realidad de la guerra y sus consecuencias políticas y sociales. Dar respuesta a las falsedades que propagan los fasciosos.

Informar a la opinión internacional del gigantesco esfuerzo que realiza el pueblo español, representado por su Gobierno legítimo, para defender la libertad.

Exaltar la obra de la República y de las fuerzas populares que le dan vida con su adhesión. Crear un estado de opinión que facilite y encauce el progreso político y social del país, y prepara éste para la tarea inmensa de reedificar la Nueva España".

Diaris > Dates	Las Provincias (monàrquic)	Diario de Valencia (D.R.V.)	La Voz Valenciana (monàrquic)	El Pueblo (P.V.R.A.)	El Mercantil (azañista)	La Correspondencia (independent)	Altres
Juliol 1936	Com a diari d'orientació monàrquica és incautat el dia 19/07/1936. Del 25/07/1936 al 20/08/1936 s'imprimeix als seus tallers Diari UGT-CNT	Representant de la Dreta regional Valenciana és incautat el dia 19/07/1936. El dia 31/07/1936 ix Verdad (PC-PSOE)	Com a diari d'orientació monàrquica és assaltat i destruït el dia 11/07/1936.			Desapareix el dia 19/07/1936. Reapareix amb orientació d'esquerra burgesa. Republicano el 29/07/1936.	
Agost 1936	El dia 21/08/1936 comencen a publicar el diari anarcosindicalista Fragua Social (CNT), fins març de 1939.	A partir del 01/08/1936 és subtitulat <i>Diario Político de Unificación, editado por los partidos comunista y socialista.</i>	El diari reapareix el 03/08/1936 amb el subtitol <i>Diario republicano de Izquierda. Orientación</i> (azañista)	Diari d'orientació republicana, òrgan del partit Unió Republicana Autonomista, passa a al U.R.N. el 12/08/1936.	Passa a ser òrgan del C.E.P. el 26/08/1936.	Passa a ser portaveu de U.G.T. el dia 19/08/1936.	
Gener - Març 1937		A principis de 1937 es divideix en dos diaris: El dia 21/01/1937 ix Frente Rojo (PCE). El dia 02/02/1937 ix Adelante (PSOE)			El 27/01/1937 es converteix en òrgan del C.P.V.		El 11/02/1937 apareix Nosotros , com a portaveu de la FAI.
Abril - Juny 1937					En Abril-Juny de 1937 passa definitivament a mans de I.R.		En Juny de 1937 apareix La Hora (J.S.U.)
Juliol - Set. 1937		El 28/07/1937 reapareix Verdad , però com a òrgan exclusiu del PCE.		Passa al Partit Sindicalista el 19/07/1937.			
Oct.- Des. 1937		A partir del 20/11/1937 Frente Rojo passa a editar-se en Barcelona.				29/11/1937 l'executiva del PSOE passa a exercir control sobre ell.	

Tabla.- 1. Resum dels diaris valencians actius abans del colp d'estat de juliol del 1936 i transformacions que es succeeixen durant els mesos posteriors (compilat a partir de Safón i Simón, 1986, 17-34).

De manera que el Ministeri de Propaganda monopolitzà al seu càrrec tots els serveis de publicitat, informació i propaganda que interessaven a l'Estat: premsa, ràdio, cine, publicacions, exposicions, actes públics, etc. A excepció d'aquelles atribucions que pertanyien al *Subcomisariado de Propaganda de la Comisaría General de Guerra*.

En aquest context de propaganda i d'avantguardes culturals i artístiques dels anys 30 és consagren els grans cartellistes i fotògrafs valencians, que van ser, molts d'ells, pioners en tècniques i temàtiques fins eixe moment poc treballades, i que van saber millor que ningú informar, mobilitzar i sensibilitzar a la població durant el desenvolupament de la guerra: Renau, Ballester, García Escribà, Finezas, Centelles, Rafael Raga, etc. Precisament, un d'ells, José Bardasano va realitzar en l'any 1937, una exposició de la seua obra al Comissariat de Tancs que hi havia destacat a Quart de Poblet (Bozal, 1995, 153). Bardasano formà part de les Joventus Socialistes i a partir de 1929 comença a dibuixar per al «*Socialista*» i altres publicacions obreres. En els primers anys trenta comença a exposar, concurrent a més a les Exposicions Nacionals de Belles Arts. Durant la guerra realitza una important labor de propaganda des del taller que funda i dirigeix com a Secció d'Arts Plàstiques de la J.S.O (Joventuts Socialistes Unificades) i al que denomina "La Gallofa". D'aquest taller ix una ingent producció de dibuixos i cartells. Conclou la guerra, després de ser rescatat del camp de Argelès-sur-Mer per la seua esposa i un grup d'amics francesos, part a bord del Sinaia rumb a Mèxic, on romandrà exiliat amb la seua família (Bardasano, 2011).

La cultura fou una de les pedres angulars de la lluita de la República contra el feixisme (Aznar (coord.) 2007; Cruz, 2008; De Luís, 2008). Sens dubte, durant aquest temps la funció social de la cultura fou essencial i l'aposta del govern i de la intel·lectualitat republicana va ser defensar-la contra la barbàrie de les armes i la violència del feixisme. Els cartells de l'època són bon exemple d'aquesta aposta per una cultura vinculada a les classes populars, de la lluita contra l'analfabetisme i la defensa d'uns valors en pro de la llibertat i contra l'opressió. Tanmateix, aquesta avantguarda cultural així com l'estatus de capital que assolí la ciutat, també implicaren que València passara a ser un dels objectius principals dels rebels. El mite frívol del "*Levante feliz*" s'anava esborrant a mesura que la guerra s'allargava i els militars colpistes anaven ocupant noves ciutats. Així, amb l'evolució del conflicte, la distinció entre el front de guerra i la rereguarda cada vegada es feia més difusa i València, cada vegada més, anava sentint en el seu dia a dia l'ambient bèl·lic: les línies del front s'anaven apropant, la població es desmoralitzava, els productes bàsics escassejaven, etc. Eixa València de la rereguarda, abanderada de l'ebullició i la revolució cultural, de l'activitat social i política acabaria sofrint en primera persona la fam, la por i la mort que escortaven la guerra.

2.1.- Quart de Poblet 1936-1939¹

Precisament en el perímetre i àrea d'influència més pròxima a la ciutat de València trobem Quart de Poblet. El nostre poble no fou un punt calent ni un actor clau en el desenvolupament del conflicte. No obstant, una de les singularitats de Quart en aquest context de guerra era la seua ubicació estratègica entre el triangle que formaven la capital del Túria, el campament militar de Paterna i de l'aeròdrom-aeroport de Manises. A més a més, també va ser transcendental el fet que Quart estiguera dintre de la ruta per carretera entre Madrid i València, ja que cal recordar que el traçat de l'antiga Nacional III va vertebrar el poble com a via de comunicació fins la dècada de 1970. Aquests fets fan que com a actor principal dintre de la narració que estem deconstruint, Quart canvie i evolucione al llarg dels quasi tres anys que dura la guerra. Afortunadament el front de guerra mai estigué instal·lat en la nostra zona i, degut a la proximitat a la ciutat de València, el nostre municipi romangué en zona republicana fins el final de la guerra. De manera que no serà fins la tercera i última ofensiva de l'exèrcit franquista cap a la capital del Túria, quan Quart aparega als mapes militars com veurem al llarg d'aquests capítols.

L'any 1936, Quart de Poblet era encara un poble que no arribava als 4000 habitants. El padró municipal de 1935, que es conserva a dependències municipals, marca un total de 3689 habitants: 1799 homes i 1890 dones. El poble es dividia només en dos districtes amb dos seccions cadascun: El districte nº 1, anomenat "Teatro", es subdividia en la secció "Eras" i "Estación", i tenia 1611 veïns. El districte nº 2, "Casa Capitular" tenia dues seccions: "Ladrillares" i "Mercado", i era ocupat per 2078 habitants.

En aquesta època, la gent vivia majoritàriament del camp. Estem davant d'una societat de caire agrari amb una agricultura gens tecnificada, orientada principalment a l'autoconsum i al mercat local, i amb un règim de tinença on predominen les explotacions menudes i les terres arrendades per propietaris absentistes que residien a València capital. Tanmateix, ja s'adverteix una indústria rajolera i terrissera, que cada vegada més perfilava al poble la dualitat social entre els treballadors assalariats i els empresaris industrials, i entre els llauradors i els propietaris.

La conflictivitat social i l'activitat sindical i política de la massa popular (obrers, jornalers, etc.) a Quart té ja evidències a les primeres dècades del segle passat. En setembre de 1918 els rajolers de Quart declaren una vaga; dos anys després són els jornalers agrícoles els que fan una aturada en reivindicació per un augment del jornal; deu anys després, en juny del 1928, els rajolers de nou inicien les mobilitzacions. Aquests són anys de fundació dels sindicats i organitzacions locals i on les societats obreres i el nombre d'afiliats van en augment, com ja s'ha analitzat a altres estudis d'història local (Coll Ferrer, 1987, 121-ss.; Sancho, 1993, 45-ss.; Gascón, 2012, 49-ss.). Estem en un moment (principis del segle XX), on el poble patia el bipartidisme i el caciquisme endèmic de l'època, amb els típics aldarulls entre els líders i seguidors del partit liberal i conservador en lluita pel poder. Com ja hem comentat al

¹ Reconstruïm en aquest epígraf, a mode de diari de guerra, l'esdevenir del poble durant el conflicte a partir de la transcripció de les actes municipals d'eixos anys, de documents d'arxiu i de testimonis personals dels entrevistats.

pròleg, el partit liberal local quedà a l'ombra del conservador i especialment del seu líder, Juan Bautista Valdecabres Rodrigo, que dominà Quart fins l'arribada de la II República.

Amb les eleccions de febrer de 1931, es proclama la II República i a Quart es constitueix l'ajuntament. Salvador Vila Vilar, representant per aquelles dates del partit republicà local, és elegit alcalde, i serà reelegit també en les eleccions de 1936 en la candidatura del Front Popular. Durant el seu mandat destaca la instal·lació de l'aigua potable al poble, l'urbanització de l'avinguda fins l'ermita, la construcció de l'actual escorxador i la fundació i manteniment de la Cantina Escolar (Coll Ferrer, 1987, 198). Vila es mantindrà al front del comitè i cessarà del seu càrrec el 8 d'octubre de 1936 per a incorporar-se com a delegat del govern en la *División Hidrográfica del Júcar*; encara que no es desvincularà del poble totalment ja que continuarà exercint al comitè local. En la reorganització de l'Ajuntament de novembre de 1936, Vila és nomenat 2º tinent d'alcalde i delegat de la Comissió Local d'Instrucció Pública. Tot i que a partir de 1937 deixa d'aparèixer a les actes municipals (cal tenir en compte que a inicis de 1937 el decret de 7 de gener de 1937 dicta una nova constitució dels Consells Municipals i, és aleshores quan es tornen a elegir nous càrrecs a Quart), Vila continuarà en actiu i com recull Coll Ferrer en plena guerra el govern de la República li encomanà la gestió de les fàbriques de farina de la província de València i posteriorment acabà ocupant un càrrec directiu en el Ministeri d'Agricultura (1987, 199). Acabada la guerra, en el 1939, fou detingut i empresonat, encara que li fou conmutada la pena a cadena perpètua i salvà la vida.

Amb l'inici de la guerra, en juliol de 1936, l'ajuntament de Quart és dissolt i es funda el Comitè Revolucionari. Tan prompte es desallotgen els locals del Caserna de la Guàrdia Civil, el Comitè Local s'instal·la allí. Amb l'alçament i la rebel·lió militar del **18 de juliol**, l'equip de govern del municipi, designat en aquell moment com Alcaldia Popular i conformat per l'alcalde Vila i els regidors: Miguel Espinós, José Guzmán, José Monzó, José Segarra, Onofre Soler, Vicente Garcerá, Salvador Campos, Mariano Cruz i Miguel Monzó, es reuneix en un sessió extraordinària el dia 30 de juliol per avaluar la situació, i finalment al ple municipal aproven "*por aclamación*" mesures extraordinàries davant la situació que pateix l'estat:

"Por las circunstancias porque atraviesa la Nación debido a la sublevación militar-fascista se proponía a la corporación adoptar los siguientes acuerdos:

1º- Actuar con la mayor energía ante los poderes legítimos de la República contra la sublevación producida por la casta militar y clerical del país que no queriendo acatar los resultados del plebiscito electoral del 16 de febrero pretenden sojuzgar por la guerra las libertades del pueblo.

2º- Secundar todas las iniciativas del gobierno del Frente Popular para la movilización armada de voluntarios para la formación de milicias.

3º.- Atender debidamente a las familias de los que se alistén como voluntarios aprobando el ingreso de sus familias en los libros de beneficencia así como el auxilio a las familias necesitadas de la población, las que el comité de Defensa que se ha constituido estime pertinentes."

La guerra havia començat i Quart es preparava per fer front als deslleials al govern de la República i per posar en marxa les polítiques i accions que l'excepcional situació demanaven. Just a l'endemà del colp d'estat, el **19 de juliol**, l'alcalde Vila mitjançant una crida municipal ja ordena que els membres de la CEDA i els seus partidaris entreguen les armes i escopetes de caça que tinguin al seu poder (Coll Ferrer, 1987, 143). Comencen així a prendre les primeres mesures davant les conseqüències de la revolta militar del dia anterior. La incertesa de no saber què anava a passar amb el colp d'estat dels militars que s'havien rebel·lat contra el govern, va generar un clima de por, de recels i tensions que marquen especialment aquests primers dies i setmanes al poble (veure epígraf 4.5).

Durant la resta de mesos de 1936 es desencadenen accions per salvaguardar la població de Quart així com per acatar els decrets d'obligat compliment que el govern de la República publicava. D'especial rellevància són les mesures preses en mobilització civil i militar, en educació, assistència social i sanitat, defensa activa i passiva de la rereguarda, entre d'altres.

Durant les últimes setmanes de juliol de 1936, el comitè requisa els objectes de caire religiosos (quadres, vasos sagrats, objectes de valor, etc.). Segons Coll Ferrer (1987, 143) aquests objectes religiosos foren cremats a la plaça de l'ajuntament junt amb als documents de l'arxiu municipal. Tanmateix la consulta de documentació ens permet proposar l'existència d'un desfasament en aquests fets ja que segons consta a les actes municipals la crema de l'arxiu municipal tingué lloc, no a finals de juliol de 1936 sinó mesos després, durant la nit del 8 al 9 d'octubre de 1936 com després analitzarem.

El **8 d'agost 1936** en una sessió extraordinària el ple municipal acorda *"el destino que ha de darse a la suscripción abierta en esta localidad para el sostenimiento de Milicias, realización de obras para mitigar el paro obrero"*. Amb la Vaga General declarada, l'anomenat *"Paro Obrero"*, s'inicien manifestacions civils al poble al grit de "UHP el fascisme ja no ve", que com ja ha explicat Gascón era el lema que l'aliança obrera d'anarquistes i socialistes va fer seu a la revolució d'Astúries en 1934: *«Uníos Hermanos Proletarios»* (Gascón, 2012, 78). La consigna va ser encunyada per Amador Fernández, destacat dirigent socialista com a fruit del pacte signat per CNT-UGT d'Astúries el 28 de març de 1934. A aquesta aliança s'afegiren després les dues organitzacions trotskistes *Bloque Obrero y Campesino* i l'Esquerra Comunista de Manuel Grossi. En setembre també es sumaria el PCE. Aquest eslògan de germanor entre el proletariat seria després adaptat també pels defensors de la República i simpatitzants del Front Popular durant la guerra civil (Langdon-Davies, 2009, 32).

Davant la situació, el comitè de Quart aprova que amb la recaptació que s'obtinga amb la subscripció decretada, s'atenga primer les famílies necessitades, els milicians que lluiten per la causa de la República i després es destine la totalitat a l'execució de les obres més necessàries d'instrucció pública i sanitat del poble, i que aquestes s'executen de conformitat amb el següent:

1- *"Adaptación para escuelas del edificio de la calle Pizarro (Hermanas de San Vicente)". Les actes citen la confiscació "del edificio que venian utilizando las hermanas de San Vicente Paúl para la enseñanza cumpliendo con lo expuesto en el Decreto de Instrucción Pública del 27 del actual (agost de 1936)".*

2- *"Ejecución del proyecto de cierre y desviación de la acequia y Roll de Gracia con acuerdo al proyecto aprobado por el Ayuntamiento para el que teníamos concedida una subvención de la Junta Nacional contra el Paro obrero equivalente al 50% de dichas obras."*

3- *Construcción de un paso para el cementerio y bordillo para la construcción de aceras en las calles de esta población".*

També, en aquest moment, s'aprova, a proposta de la presidència, l'obertura d'un compte bancari al *Banco Hispano-Americano* de València. Aquest serà "*oficial e independiente de la [cuenta] que el ayuntamiento ya tiene en la entidad*" i es denominarà "*Cuenta de Milicias, Paro Obrero del Ayuntamiento de Quart de Poblet*" (l'alcalde Vila, el dipositari Vicente Garcerá Samper i el secretari-interventor, Antonio Caballero eren els únics autoritzats per a la retirada de diners)².

Aquest període inicial és moment de registres i supervisió de totes aquelles persones de les quals es dubtava com a possibles elements subversius o deslleials a la República. Exemple d'aquest tipus de mesures són dos documents de l'any 1937 on es demana informació sobre la "personalitat política" de certs veïns de Quart, que es poden consultar online a l'arxiu de la família Sancho-Sanmartín. Coll Ferrer ja narrava com totes les nits es sentien trets a la carretera València-Madrid (zona coneguda com Les Travesseres) i pel matí s'arreglaven alguns cadàvers dels que havien sigut afusellats durant la nit (1987, 144). En aquest lloc, com ha descrit Cento Sancho, havia una vella olivera junt a la qual descarregaven camions replets de presos i els executaven amb un tret al cap (Levante 2011/10/14). Sembla que tota la gent que era assassinada en aquesta localització del terme municipal de Quart, eren presos polítics de la Model de València que foren executats ací per milicians i anarquistes, durant els mesos més convulsos del 36³. La veritat és que si fèrem un mapa amb els indrets més negres de la repressió trobaríem que junt amb el cementeri de València, el de Paterna i la platja del Saler, són moltes les carreteres i camins que comunicaven amb la capital; com el cas de Quart de Poblet, que es converten en llocs d'execució.

Quan parlem amb la gent gran del poble, gairebé tots tenen una anècdota per compartir. Tots els entrevistats recorden els trets que es sentien al poble quan afusellaven, "*tac-tac-tac-tac*" és l'onomatopeia més repetida per descriure-ho. Alguns com Amparo Sancho Juan varen tindre una experiència més directa. Ella havia nascut al rajolar de Don Juan Valldecabres, on son pare havia sigut encarregat, i tot i que la fàbrica ja havia tancat en 1930, la seua família i Pepe Aguado, l'altre encarregat i la seua dona Rosa, es quedaren allí vivint i treballant la terra. Amparo recorda com un dia quan tornaven de collir el raïm d'una vinya que tenien pel secà i anaven cap a casa, al rajolar, sentiren els trets de prop. Eixe dia diu: "*els mataren molt prompte, encara era de dia, i mon pare ens cridà «No mireu! No mireu! No mireu!» i continuàrem amb el carro a presa a presa cap a casa*". Altre

² El 30 d'abril del 37, el consell facultarà als nous càrrecs José Guzmán Segarra, Vicente Garcerá Samper i Ramón García Sanjuán a operar amb el Compte corrent i el compte de "*Paro Obrero*" que el consell té en el Banco Hispano-Americano.

³ En 1941 es va alçar una creu en homenatge als que moriren allí afusellats; la qual va ser trencada i destruïda fa uns anys (Levante: 14/10/2011)

dels testimoni, Maria Sanchis Cubel, també recorda com el carro del fem passava amb els cossos de les persones afusellades.

Però, a qui mataren en les Travesseres?

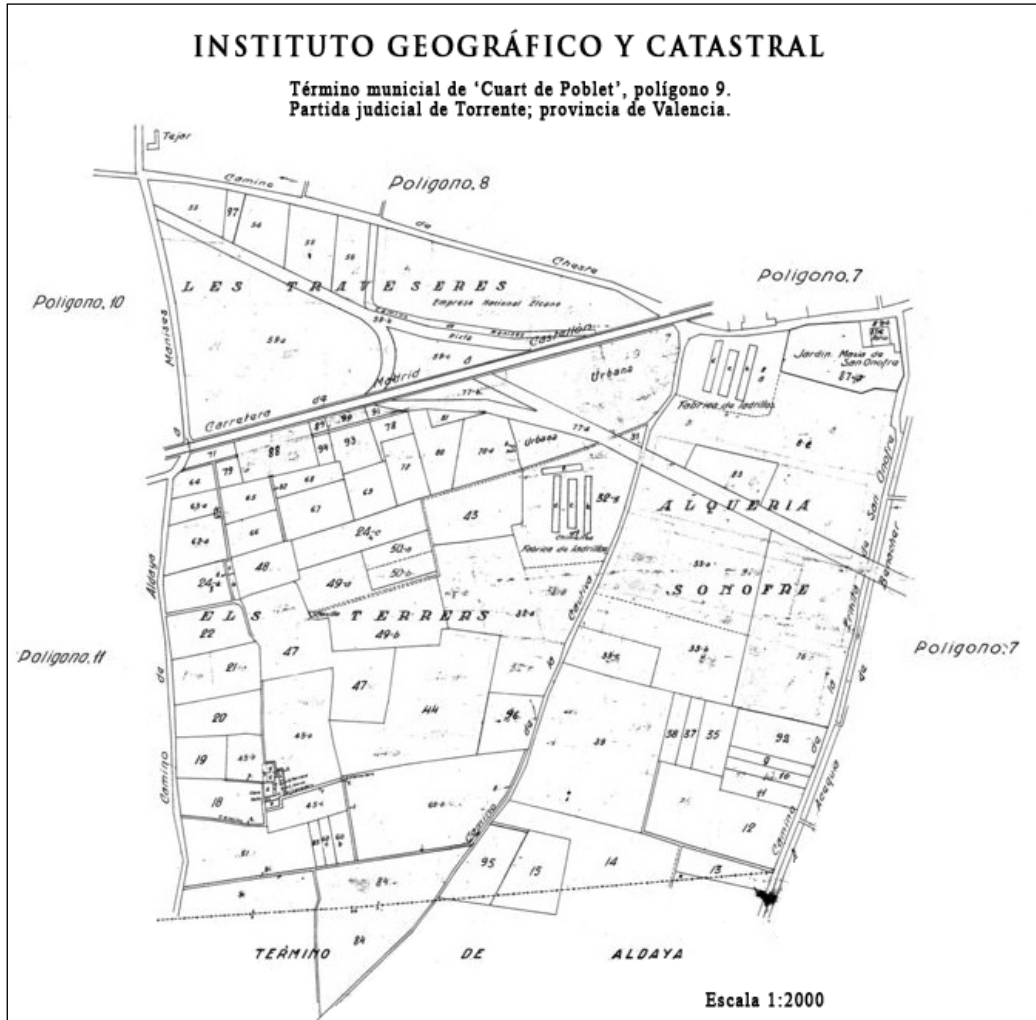

Figura 4.- Ubicació de les partides de Les Travesseres i dels Terrers. Sembla que els afusellaments es realitzaven tot just en la intersecció dels camí d'Aldaia a Manises amb la carretera de Madrid. (IGN 1928. Fons Sancho Sanmartín).

La repressió contra veïns i veïnes del poble va ser gairebé anecdòtica, i així ho corrobora l'estudi monogràfic de Gabarda sobre la repressió a la rereguarda republicana on contabilitza a 4 veïns residents a Quart com a víctimes mortals d'aquesta violència incontrolada (1996, 105 i 271): El sacerdot Evaristo Perdido Grande, de 60 anys, allotjat a Betània, mort en agost a Ribaroja; Crescencio Rodilla Patrocinio, de 45 anys, mestre local, militant de DRV i jutge de pau des de 1934, natural de Casinos, mort el 22 de novembre a Xiva (citat a la Causa General 1385, 1); Gerardo Paadín Estrella, de 70 anys, tinent coronel de l'Estat Major retirat per la Llei Azaña, mort el 22 de novembre a València; i Vicente Liern Pascual, representant de 32 anys, mort en València el 26 de maig del 37.

Gabarda, a més, recull a la seua obra a 34 persones residents en altres municipis valencians però mortes a Quart de Poblet (Taula 2). D'aquests, Coll Ferrer ja citava al seu llibre a 2, que segons ell moriren a Les Travesseres el dia 26 d'agost 1936 (1987, 196). Juan Bautista Valldecabres Rodrigo (Gabarda el comptabilitza com a resident a València), a qui tragueren de la presó de València, i José Santonja Gironés, escolapi de Xàtiva, també empresonat a la Model. L'arxiu de la família Sancho Sanmartín conserva un document on Amalia Puig relata la mort del pare Santonja i cita també a J. B. Valldecabres, el conde de Montornés (Enrique Trénor Despujols) i un barber del Grau de València morts a la partida dels Terrers de Quart, situada entre el Camí d'Aldaia a Manises i el Camí de la Cautiva i entre l'autovia i el terme d'Aldaia. Coll Ferrer a més a més també cita a Gerardo Paadín i el sacerdot Evaristo Perdido Grande i un altre invàlid, allotjats a Betània; així com la mort de Crescencio Rodilla el dia 28 de novembre de 1936. Caldria puntualitzar que en aquest trencaclosques algunes dades ballen. Així mentre Coll Ferrer cita també a un barber del carrer Colón, i data la mort de C. Rodilla el 28 de novembre, Vicente Gabarda ha documentat que la data de mort d'aquest últim fou el 22 de novembre.

Les execucions a Quart es materialitzen en 16 dies concrets d'agost, setembre i octubre del 36 (Gabarda, 1996). La primera víctima, l'advocat J. Del Portillo és assassinat el 6 d'agost. El següent serà el religiós Eduardo Ripoll, que mor el dia 17. A l'endemà, dues noves execucions, on perden la vida J. M. Rodrigo i J. A. Gómez. Rafael Mira serà assassinat el dia 21 i Antonio Serrano, el dia 22 d'agost. El dia 25 maten a cinc persones: Gerónimo Ferrer, Francisco Sastre, Ernesto Ferrer, Rafael Puerta i José Valero. Dos dies després, cauen quatre persones més: José Santonja, Juan Bautista Valldecabres Rodrigo, Enrique Trénor i Conrado Díaz. A l'endemà, Salvador Beneyto i Manuel Manglano, i el 30 d'agost, José Gómez.

Al mes de Setembre les execucions a Quart es ralentinzen, de les 18 víctimes documentades en agost passem a dos: José María Marín, el dia 8, i José Vicente Gil vint dies després. En octubre el nombre de morts s'incrementa, assolint la xifra total de 13 vides perdudes en set dies diferents: Luis Orts el dia 6; Santiago Querol el dia 8; Enrique García, Juan Muñoz i Antonio Amorós el dia 18; José Baciera el dia 20; José Juan Badía, Carlos Perales el dia 22; Jesús Martí el 27; Luís Trénor, Tomás y José Coca, Antonio Llana el dia 28.

Data de la mort	ÚLTIM DOMICILI	Nom	Edat	Professió	E.C.	Militància i Observacions
06/08/36	VALÈNCIA	José del Portillo y Apuche	31	Advocat	S	-
17/08/36	XÀTIVA	Eduardo Ripoll Diego	26	Religiós	S	-
18/08/36	XEST	José María Rodrigo Romero	41	Sagristà	-	-
18/08/36	VALÈNCIA	Juan A. Gómez Tomás	50	Comissionista	C	-
21/08/36	VALÈNCIA	Rafael Mira Guillem	47	Carter	C	-
22/08/36	VALÈNCIA	Antonio Serrano García	38	Enginyer Industrial	C	-
25/08/36	LLÍRIA	Gerónimo Ferrer Clemente	72	Propietari	-	DRV
25/08/36	LLÍRIA	Ernesto Ferrer Escrig	23	Estudiant	-	DRV
25/08/36	LLÍRIA	Francisco Sastre Lis	34	Enginyer Industrial	-	DRV
25/08/36	MISLATA	Rafael Puerta Encardenat	43	Pintor	-	DRV: dipositari de la DRV de Mislata. Causa General 1388, 2.
25/08/36	VALÈNCIA	José Valero Morand	36	Propietari	C	-
27/08/36	XÀTIVA	José Santonja Gironés	37	Religiós	S	-
27/08/36	VALÈNCIA	Juan Bautista Valdecabres Rodrigo	75	Propietari	-	DRV. Fill de J.B. Valdecabres Sanmartín, conegut a Quart com "Baptistet".
27/08/36	VALÈNCIA	Enrique Trénor Despujols	45	Propietari	C	Monàrquic. II Conde de la Vallesa de Mandor i de Noroña. Fill de la I Comtessa de Montornés.
27/08/36	VALÈNCIA	Conrado Díaz Martínez	42	Industrial	C	-
28/08/36	VALÈNCIA	Salvador Beneyto Verdú	43	Agent comercial	C	DRV
28/08/36	VALÈNCIA	Manuel Manglano Urruela	29	Agent comercial	-	Tinent de complement de d'escorta real; cavaller de l'ordre Montesa. Representant de la "Compañía Transatlántica de Vapores".
30/08/36	VALÈNCIA	José Gómez Daba	-	-	-	-
08/09/36	ANNA	José María Marín Pérez	22	Sastre	-	FE-JONS
28/09/36	VALÈNCIA	José Vicente Gil	26	Ferroviani	S	-
06/10/36	Sense domicili conegut	Luis Orts Cervera	49	Propietari	-	-
08/10/36	RIBAROJA	Santiago Querol Ferrer	82	Farmacèutic	-	DRV
18/10/36	XEST	Enrique García Vidal	61	Militar	-	-
18/10/36	Sense domicili conegut	Juan Muñoz Barredo	63	Propietari	-	-
18/10/36	VALÈNCIA	Antonio Amorós Manglano	56	Advocat	C	Monàrquic, comandant d'infanteria retirat.
20/10/36	TORRENT	José Baciera Ros	59	Propietari	C	-
22/10/36	PATERNA	José Juan Badía	44	Publicista	-	-
22/10/36	Sense domicili conegut	Carlos Perales López	41	Mestre nacional	-	-
27/10/36	POBLA DE VALLBONA	Jesús Martí Segarra	25	Llaurador	-	FE-JONS
28/10/36	VALÈNCIA	Luis Trénor Pardo-Donlebrín	23	Propietari	-	-
28/10/36	VALÈNCIA	Tomás Coca y Coca	48	Comerç	C	Vocal de la "Junta Central Distribuidora del contingente de maíz exótico".
28/10/36	VALÈNCIA	José Coca y Coca	46	Comerç	C	-
28/10/36	Sense domicili conegut	Antonio Llana Sancho	21	Estudiant	S	-
04/02/37	VALÈNCIA	José Fuentes Bañuls	51	Oficial de presons	C	-

Tabla 2.- Executats al terme municipal de Quart de Poblet (compilació a partir de Gabarda, 1996).

Les execucions a Quart acaben al mes d'octubre, encara que el dia 4 de febrer de 1937 serà assassinat l'oficial de presons José Fuentes Bañuls; sent així l'última víctima de la violència popular de la rereguarda republicana que mor a Quart. Tanmateix, tal i com V. Gabarda ens ha fet saber, la documentació existent a la Causa General, «*Estado nº 2 de Cuart de Poblet*» (28/11/1940), ha revelat que a la relació de cadàvers arreplegats en aquest terme municipal, de persones no reconegudes com

residents en ell, i que *"sufrieron muerte violenta durante la dominación roja"*, a més a més de 17 cadàvers identificats (inclosos a la Taula 2), també es fa referència a 27 homes i dones sense identificar i a l'existència de més morts fins un total de 107 *"que murieron gloriosamente por Dios y por España, asesinados por la horda roja en este término municipal, según informes recogidos no han podido ser identificados ni se verificó su inscripción en forma alguna en el Registro Civil"*. Tot i que les xifres no les podem corroborar, sí que consta al document que *"Se ignora porque se traía a las víctimas de Valencia a otros pueblos de noche y los ejecutaban"* i que les dades que es compilen són fruit de les declaracions *"de algunas personas que se supone han tomado parte en asesinatos o han colaborado"*. En aquest sentit, es cita a José Añón Campos el carreter municipal, Manuel Zahonero Sánchez, empresonat després de guerra, i Fabián Bigorra *"que ha manifestado haber participado en los asesinatos"*⁴ (Taula 3).

Data	Nom	Edat	Inscrit al Registre Civil
26/10/36	-	-	-
31/10/36	-	-	-
10/11/36	Home	30	sí
10/11/36	Home	30	sí
11/10/36	Dona	40	sí
11/10/36	Dona	45	sí
11/11/36	Dona	40	sí
11/11/36	Dona	55	sí
11/11/36	Dona	40	sí
11/11/36	Dona	40	sí
24/11/36	Home	60	sí
25/11/36	Home	55	sí
01/12/36	Home	40	sí
24/12/36	Dona	60	sí
20/02/37	Home	35	sí
22/02/37	Home	55	sí
02/04/37	Home	36	sí
22/04/37	Home	24	sí
	Home amb cama esquerra de fusta	38	no
	Dona amb bata negra	18	no
	Dona amb bata negra	19	no
	Dona amb bata negra	20	no
	Dona amb bata negra	18	no
	Dona amb vestit clar	20	no
	Dona amb vestit clar	19	no
	Home amb totes les dents d'or	40	no
	Home amb espadenyes i jaqueta color café	23	no
	Home amb cabell ros	25	no
	Home amb roba usada	22	no

Tabla 3.- Dates compilades al Estado Nº 2 de Quart. Tots els morts presenten ferides per arma de foc, i tot i ser recollits al municipi de Quart de Poblet, no són veïns del poble.

4 Com recull Pedro Gascón al seu bloc aquesta persona podria ser Pascual Fabian Vigorra; ahora que Manuel Zahonero podria ser Miguel Zahonero el regidor entre novembre del 36 i febrer del 37 i afussellat a Paterna en febrer de 1942.

El comitè local de Quart també inicià les confiscacions dels cotxes, les bicicletes i els vehicles servibles, les ràdios de particulars, una màquina de escriure, un de billar i una gramola que hi havien a Villa Hermosa⁵ i a la Casa Gil. També s'ocuparen locals i immobles, les empreses foren socialitzades. L'església de Quart deixà de ser lloc de culte i va ser convertida en mercat un cop desmantellada; de la mateixa forma que l'ermita s'utilitzà com magatzem; el cas és que durant la guerra no fou excepcional que els edificis de culte foren reconvertits en espais d'usos molts diversos des de mercats, a magatzems, passant per locals sindicals (veure epígraf 4.5.).

El **13 d'agost del 36**, davant l'auxili sol·licitat pels obrers i treballadors de la fàbrica de ceràmica de Manuel Segarra, el comitè executiu Popular de la població acorda la confiscació de la fàbrica. El motiu és la mala situació econòmica de l'empresa, el patró de la qual deu als treballadors jornals endarrerits⁶. El comitè popular resol donar suport als treballadors veïns de Quart, donant-los treball a les obres de caràcter extraordinari que s'estaven realitzant en el municipi (obres d'adequació i urbanització de carrers, avingudes, manteniment de sèquies, etc.).

El metge Ernesto García Raga, qui havia arribat a Quart l'any 1918 en substitució del metge local Don Joaquín (Sancho, 1993, 54), és detingut i posat a disposició de les autoritats de València. Mentre al poble, el comitè aprova que siga el facultatiu José María Domínguez Alfonso (citat com a represaliat a la Causa General peça primera lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 222 expedient de 8/4/1942, amb residència al carrer Calvo Sotelo de Quart), qui desenvolupa les funcions de metge de l'Assistència Pública domiciliària.

El **18 d'agost**, de conformitat amb el decret del president J. Giral del dos d'agost, i fent extensiu el decret de 21 de juliol respecte al cessament dels funcionaris i treballadors desafectes a la República i la designació del representant de les Milícies que s'estaven organitzant, el comitè de Quart pren dues mesures. D'una banda, elabora una llista amb els funcionaris no cessats per ser adeptes al govern legítim de la República i un llistat amb els cessats per no ser-ho; i d'altra, designa al regidor Onofre Soler Juan representant de l'ajuntament en el comitè organitzador de Milícies Locals amb destinació al front de guerra⁷. Eixe decret del 3 d'agost de 1936 creava els Batallons de Voluntaris i les Milícies Voluntàries en una clara aposta per regular la mobilització obrera. Les milícies populars no eren part de l'exèrcit regular sinó que estaven formades per civil mobilitzats i armats pels partits polítics i sindicats, que volien fer front als rebels enarborant l'esperit revolucionari (Mainar, 2007a, 33-35).

5 Els pares de Max Aub, d'origen alemany i francès, es varen establir a València en 1914, dos anys després sol·licitaren la nacioinalitat espanyola. En 1939 Max s'exilià i acabada la guerra els seus pares compren Villa Hermosa als hereus de Gerardo Paadín (assassinat durant el 36) per establir allí la seua residència a Quart de Poblet.

6 La Causa General recull de declaració del propietari, M. Segarra, encara que la informació i la data d'expropiació (23 de juliol del 36) varien en alguns aspectes respecte a la documentació que nosaltres hem consultat a l'arxiu municipal.

7 El 10 de setembre de 1936, O. Soler serà nomenat Dipositari del Pòsit Municipal davant la renúncia de A. Andrés Sancho. També apareix citat com a represaliat a la Causa General peça primera lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 222, expedient de 8/4/1942. Va ser executat a Paterna 14 de gener de 1941.

Al poble també s'havien organitzat milícies populars armades sota el comandament del Comitè Local, els membres de les quals cobraven 10 pessetes al dia per la seua feina i els serveis que prestaven a la localitat. Sabem, perquè es cita a la documentació consultada, que al poble existia una Caserna de Milícies, propietat del municipi. Cento Sancho la descriu com una casa vella amb abeurador en el camí de Quart a Mislata, que va ser destruïda pel nou llit del Turia (Sancho, 2009, 75).

A proposta de la presidència s'acorda variar la **retolació d'alguns carrers** i el dia **27 d'agost** es canvien alguns noms. Així, el carrer "Alcalá Zamora"⁸ passa a nomenar-se carrer Periodista Sirval⁹; el carrer "San Onofre" canviarà a carrer de Ferrer i Guàrdia¹⁰; i el carrer "San José" rebrà el nom d'Aida Lafuente¹¹ (vore Taula 13 al final del capítol). Ja a principis dels anys 30, **amb l'arribada de la II República, la nova onomàstica havia deixat enrere les referències a la monarquia, l'aristocràcia i l'església i la religió en els carrers dels pobles valencians, i reflectia la nova identitat cívica i democràtica de la República amb els noms de líders i personalitats del republicanisme espanyol i valencià, conceptes, efemèrides i símbols del moment. Amb l'arribada de la guerra, alguns canvis dels noms dels carrers es precipiten durant l'estiu de 1936. Aquests canvis eren part de la política revolucionària de la rereguarda valenciana, on la sublevació militar no havia triomfat** (Navarro, 2007, 97-100).

Les setmanes avancen i la guerra continua. El govern i els comitès continuen posant en marxa mesures per continuar amb el dia a dia de la població i mitigar al màxim les conseqüències de la guerra. A Quart, el **24 de setembre 1936**, per petició dels representants locals del partit socialista, comunista i *Izquierda Republicana* (integrants del Front Popular) i de conformitat amb el decret del Ministeri d'Agricultura del 18 de setembre de 1936, es nomenen els 4 vocals que han de formar el Comitè Agrícola Local del Front Popular. Els elegits eren els llauradors José Garcerá Samper (Gascón recull al seu bloc com al fitxer anomenat *Auditoria del Ejército de Ocupación* és citat com fiscal municipal propietari amb caràcter interí), Onofre Navarro Coll, José Monzó Sanmartín (segons Gascón, Tresorer de l'Agrupació Local del PSOE en 1923, i Vice-Secretari quan dimiteix en juny de 1936) i Miguel Ferrando.

El **8 d'octubre del 36**, Salvador Vila Vilar presenta la seua dimissió com a alcalde per tal d'incorporar-se com alt càrrec a la *División Hidrográfica del Júcar*, en ser nomenat delegat del govern en aquesta entitat. En aquest impàs, i fins el dia 22 d'octubre, fou alcalde accidental Miguel Espinós Forriols (citat a la Causa General peça primera lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 13, domicili en Av. José Antonio 10), que fins el 8 d'octubre de 1936 exercia com a vice-tinent d'alcalde de S. Vila. No

⁸ En abril de 1936, Alcalá Zamora havia sigut destituït com a president de la II República i substituït per Azaña en maig 1936.

⁹ Luís de Sirval era el pseudònim del periodista valencià Luís Higón, reporter del Mercantil Valenciano, que fou detingut i assassinat a Oviedo quan cubria la Revolució el 1934. En octubre d'aquest 1936, la ciutat de València també canviarà el nom del carrer Las barcas a Periodista Luis de Sirval (El Mercantil Valenciano 28 d'octubre de 1936).

¹⁰ Pedagog llibertari català afusellat en juny de 1909 acusat i condemnat sense proves de ser l'instigador de la Setmana Tràgica de Barcelona.

¹¹ Coneguda com la Rosa Roja d'Astúries, jove militant revolucionària lleonesa afusellada a la Revolució d'Astúries de 1934.

obstant, no durarà molt en el càrrec i ell mateix presentarà la seua renúncia el dia 16 d'octubre i la seua delegació en el 2º tinent d'alcalde, J. Guzmán Segarra, àlies Tiroi, citat en l'arxiu del Ministeri de Cultura Víctimes de la Guerra Civil i Represaliats del Franquisme. En el fitxer denominat *Auditoria del Ejército de Ocupación* s'indica la seua pertinença al Partit Socialista (que presideix) i se li qualifica de membre del comitè roig, fort en les seues idees, propagandista així com president del Consell Municipal a l'agost de 1937. Tiroi també té expedient al Tribunal Nacional de Responsabilitats Polítiques (1945: 75/01001), on apareix com indultat¹².

La sessió de **15 d'octubre de 1936** recull com la nit del 8 al 9 d'octubre "[por] *elementos forasteros de la localidad fue quemado totalmente el archivo municipal y documentación de secretaría, habiéndose podido [salvar] algunos documentos inventariados por Secretaría según relación que fue leída; consta de trece partidas, acordando prestar su aprobación a este inventario a efectos sucesivos y protestar de estos hechos que en nada favorecen a la causa de la revolución ni a nadie*". Veritablement, no sabem qui cremà l'arxiu, Coll Ferrer diu que fou en juliol del 36 quan "*se da la orden de llevar a la plaza del ayuntamiento los objetos de valor, vasos sagrados ... y se prendió fuego, incluido el archivo municipal*" (1987, 143); encara que nosaltres no hem trobat cap referència a aquesta ordre per part del consell municipal a les actes consultades i fins octubre no es denuncia la crema de l'arxiu. Nosaltres ens preguntem si no passaria a Quart igual que a altres pobles, com Lliria, on com assenyala Preston (2011a, 342), foren membres de la FAI i columnes anarquistes de la capital els que feren de les seues enarborant un esperit revolucionari que volia acabar amb allò establert i aprofitar la conjuntura per iniciar la revolució que donaria pas a un nou món. De fet, com ens ha relatat Conxa López Vicent, no era estrany que forasters aparegueren al poble muntats en un gran cotxe negre que duia una calavera, posada "on anava el fil de la ràdio", i que anaren per les tendes furtant queviures i passaren repetives vegades per la casa de l'abadia "*buscant*" al retor. Ella recorda bé com un dia, al començament de la guerra, quan encara vivia al carrer Antic Regne de València (tot just on avui està l'estanc) pujà al "*cotxe de la calavera*": "*Un dia vingueren a saquejar la tenda d'enfront de ma casa, que era de la tia Roseta l'espardenyera; i Roseta passà a ma casa a dir-li a mon pare plorant que l'ajudara. Mon pare no va permetre que se'n dugueren res de la tenda i els demanà el permís de l'ajuntament per a requisar la tenda i aleshores ("com no eren de Quart i no sabien on estava l'ajuntament", matisa Conxa) mon pare em digué que pujara al cotxe de la calavera i que els acompanyara a parlar amb l'alcalde... Jo els vaig acompanyar però s'acabaren anant perquè no obtingueren cap permís de l'alcalde per requisar la tenda*". Conxa reitera que no eren del poble, sinó membres de la FAI de València que venien als pobles a fer "*maldats*". També recorda com venien molt a buscar al retor, però "*mon pare, el tio Tonet, quan sabia que hi havia moviment sempre estava pendent de don Arturo per protegir-lo i mai li feren res. «¿Cuántos hombres hay aquí?» I mon pare deia «Jo a soles» i s'acabaven despedint com camarades i se'n anaven... Mentre mon pare tenia amagat en casa a don Arturo*". Fóra qui fóra, ja en juliol o en octubre, la major part del patrimoni documental del poble d'aquella època es pergué en aquell incident. Tanmateix, fóra fruit del descontrol de la Quinta Columna i la Columna

12 Socialista i fundador d'una Cooperativa local de Consumo segons Coll Ferrer (1987). Asisteix al XV Congrés de l'UGT celebrat en 1922. President de l'Agrupació Local del PSOE en 1923, Vice-Presidente de la mateixa fins que dimiteix en juny de 1936. Tinent d'Alcalde el 18 de julio de 1936, i Alcalde entre el 6 de novembre de 1936 i el 23 de setembre de 1937, data en que dimiteix (Gascón, 2012; Webblloc Quart Història).

de Ferro, a les quals la fama els precedia (Mainar, 2007a, 49-52 i 2007b) o no, cal tenir present que si ja no es tornà a cremar faltarien tots els documents des d'octubre de 1936 fins el final de la guerra s'havien generat. Així que el misteri de l'arxiu municipal queda doncs sense resoldre tot i acceptant que en juliol/octubre de 1936 fou destruït.

El **19 d'octubre del 36** es confisca la casa de Juan Valldecabres Rodrigo, "don Juan", en la plaça de la República nº7, que després de la seua execució el dia 27 d'agost, estava deshabitada. Confiscat l'immoble (actualment és la Casa de la Cultura Municipal), el Partit Comunista local estableix en ell el seu local social (Gascón, 2011, 75; Gascón, 2012, 85-86).

A les darreries de l'any, concretament el 6 de **novembre de 1936**, es produeix la **reorganització de l'Ajuntament**, concretant-se el nomenament de regidors interins davant la dimissió de 6 regidors; i casualitat o no és just l'endemà quan el govern de la República es trasllada a València. Els nous càrrecs de l'ajuntament de Quart prenen possessió el 9 de novembre i la corporació queda dividida en diferents comissions: "*Hacienda, Policía Urbana y Rural, Sanidad y Asistencia Social, Instrucción Pública, Abastecimientos, Mercado y Matadero*", amb 3 regidors cadascuna, excepte l'última que "*dada su importancia en las presentes circunstancias la integrarán 5 concejales*":

Alcalde: **J. Guzmán Segarra**.

1er tinent alcalde: **J. Ruiz Bola**; 2º tinent: **S. Vila Vilar**.

Regidor Síndic (representant de l'ajuntament en tots els plets civils, criminals i contenciosos-administratius): **Gregorio Muría Pérez**.

Miguel Monzó, José Ruiz i Emilio Ríos: Hisenda

Gregorio Muría, Vicente Garcerá i José Monzó: Policia urbana i rural

Onofre Sanmartín, Vicente Álvarez i Miguel Zahonero: Sanitat i assistència social

Miguel Monzó, Salvador Vila i José Ruiz: Instrucció pública

Vicente Álvarez, José Monzó, Gregorio Muría, Emilio Ríos i Miguel Zahonero: Abastiments, mercat i escorxador.

També en aquesta data, la presidència "*dio cuenta del decreto de militarización de los 20 a los 45 años, acordándose hacer llamamientos al pueblo para que se inscriban todos los comprendidos en estas edades [...] para servicios en servicio de la causa antifascista.*"

La consulta dels llibres de quintes ens ha permés reconstruir els llistats dels jòvens que formaven els **reemplaçaments durant els anys de la guerra**. Tanmateix, mentre que de l'any 1937 sí comptem amb els documents originals d'època, el llistat de l'any 36 l'hem hagut d'extraure del document duplicat que l'ajuntament de Quart va elaborar el 14 de setembre de 1940 per reenviar-lo a la Junta de Classificació i Revisió de la província de València (Taula 4). Eixe any, l'ajuntament va remetre també un document a la Junta de Classificació i Revisió de la província de València amb la relació de mossos del reclutament del 37, i tal i com consta a la documentació en eixa data (1940) es trobaven subjectes a procediments judicials: Pablo Alcarria López, que va ser sentenciat pel Jutjat Militar de Torrent-Llíria a sis anys de presó i un dia. Va aconseguir la llibertat condicional i posat a disposició del Jutjat Militar nº 8 i va ser localitzat al domicili carrer Castelló nº 4 de Quart (fitxat a la Político-Social del Centre Documental de la Memòria Històrica). Antonio Olmos Valero també va ser sentenciat pel Jutjat

nº 8 i empresonat a la Model de València amb una pena de dotze anys i un dia. Salvador Sanmartín Terol fou sentenciat a 30 anys de presó i va ser tancat a la presó de Sant Miquel dels Reis de València.

El **19 de novembre de 1936**, l'ajuntament aprova nous canvis en la retolació d'alguns carrers, acció comuna als municipis de la rereguarda com ja hem comentat (Navarro, 2007, 94-103; Torres i Calzado, 2007, 52). En aquest cas, a proposta del regidor Emilio Ríos Monzó i el camarada Moreno, el carrer Pizarro passarà a nomenar-se «*calle/avenida Rusia*», i el grup escolar que s'inaugurarà el diumenge 22 de novembre en eixe carrer, substituint al "Col·legi de les monges" passarà a ser el «Grupo Escolar Lenin», en una clara intenció de mostrar la influència que l'URSS tenia en la lluita en la rereguarda. També en aquesta sessió, el ple municipal aprova que el carrer de la Fuente siga a partir d'aleshores el «*calle Méjico*»; el motiu d'aquest canvi pot argumentar-se com un reconeixement al suport que Mèxic va prestar a la República des de l'alçament facciós dels militars. Fet que es confirma quan veiem que mesos després, l'11 de juny de 1938, l'ajuntament de Quart aprovarà un donatiu de 100 pessetes per sufragar l'ofrena que l'Associació dels Amics de Mèxic va a realitzar en gratitud pel "*concurso prestado a España desde que estalló el actual movimiento faccioso que tantos trastornos y perjuicios ha importado*".

Nº allistament	Cognoms i Nom	Pare i mare	Classificació en que foren inclosos per la Junta de classificació i revisió
1	Alcarria López, Pablo	Santiago/Caridad	En la presó
2	Borcha García, José	José/Teresa	Soldat útil
3	Benlloch Gisber, José	Onofre/Carmen	Soldat útil
4	Coll Lozano, Onofre	Francisco/Dolores	Serveis auxiliars
5	Coll Monzó, Onofre	José/Antonia	Pròrroga de 1ª classe
6	Gabaldó Alcácer, Manuel	José/Consuelo	Soldat útil
7	Gimeno Coll, Alberto	José/Ana	Soldat útil
8	Lerma Rodilla, Onofre	Baltasar/María	Serveis auxiliars
9	Monzó Monzó, Dionisio	José/Vicenta	Soldat útil
10	Muñoz Segarra, Antonio	Antonio/Amparo	Camp de concentració
11	Moreno Soler, Vicente	Félix/Fernanda	Exclòs total
12	Olmos Valero, Antonio	Antonio/Rosalía	En la presó
13	Roselló Dux, Agustín	José/Rosa	Soldat útil
14	Rodrigo Sanmartín, José	José/Rosario	Soldat útil
15	Sanmartín Aicart, Antonio	Onofre/Julia	Serveis auxiliars
16	Sanmartín Monzó, Antonio	Salvador/Carmen	Pròrroga de 1ª classe
17	Sanchis Navarro, Vicente	Tomás/Carmen	Serveis auxiliars
18	Sanmartín Sanchis, Onofre	Onofre/Francisca	Pròrroga de 1ª classe
19	Sanmartín Terol, Salvador	Salvador/Amparo	En la presó
20	Tarín Alpera, Vicente	Antonio/Casilda	Pròrroga de 1ª classe
21	Tarín Sanchis, Miguel	Miguel/Dolores	Exclòs total
22	Vento Soler, José	Francisco/Consuelo	Pròrroga de 1ª classe

Taula 4.- Transcripció del llistat de mossos allistats en Quart de Poblet (caixa de recluta de València nº 28) l'any 1936, a partir del document duplicat que l'ajuntament de Quart elabora l'any 1940.

Ja havien passat quasi sis mesos des del colp d'estat de juliol i els rebels resistien i avançaven. A Quart, l'ajuntament preparava un pressupost per a l'any 1937 on s'ampliaven (en detriment de les partides d'instrucció pública i d'obligacions generals) les partides destinades a vigilància i seguretat, assistència social i personal i material d'oficines, amb unes quantitats de 1.779, 350 i 900 pessetes més, respectivament (Taula 5). Tanmateix, el pressupost per al 37 no suposava un gran increment respecte a les xifres d'anys anteriors: en 1936 ascendia a 105.510,90 pessetes i en 1937 tenia un total de 107.113,90 pessetes.

Aquests primers compassos de la guerra a la rereguarda advertien l'idealisme d'una societat polititzada on l'enemic comú: el feixisme, representat pels rebel·lats i tots aquells que els donaven suport, eren l'objectiu a batre. No obstant, com veurem, la pròpia idiosincràsia d'aquest conflicte bèl·lic així com l'heterogeneïtat dels diferents plantejaments que els partits i moviments lleials a la República mostraven, faran que la guerra es complique i s'allargue més del que inicialment el govern esperava.

Arribat el 1937, l'any s'inicia amb noves directius per part del govern respecte a l'organització de les administracions locals: Un decret del dia 7 de gener sobre la constitució de Consells Municipals en substitució als actuals Agrupaments, i una ordre circular del governador civil publicada a Boletín Oficial el 11 de gener de 1937 (Gaceta de la República 07/01/1937) dictaven les normes per a la constitució dels nous consells municipals. La presidència local de Quart acatà les noves directius i aprovà la renovació total de l'ajuntament, dissolent-ho junt amb les comissions gestores existents. Després, per ordre del governador civil s'elegiren nous càrrecs que foren designats per les organitzacions sindicals i polítiques que integraven el Front Popular. Aquest canvi a l'ajuntament també s'evidencia en el canvi de l'escut amb que es segellaven els documents oficials, el qual passà de «Alcaldia Popular» a un de nou que deia «*República Española, Consejo Municipal de Quart de Poblet*» (Figura 5).

Pressupost de despeses any 1936: 105.510,90 pts	Pressupost d'ingressos any 1936: 105.510,90 pts
Cap. 1 Obligacions generals: 13.554 pts	Cap. 1 Rendes: 280,60 pts
Cap. 2 Representació Municipal: 1.600 pts	Cap. 2 Aprofitament de béns comuns: 11.201 pts
Cap. 3 Vigilància i Seguretat: 8.485 pts	Cap. 4 Serveis municipalitzats: 20.000 pts
Cap. 4 Policia Urbana i Rural: 10.453 pts	Cap. 6 Arbitris amb finalitats no fiscals: 500 pts
Cap. 6 Personal i Material d'oficines: 18.600 pts	Cap. 8 Drets i taxes: 11.251,30 pts
Cap. 7 Salubritat i Higiene: 7.000 pts	Cap. 9 Quotes, Recàrrecs i participacions en tributs nacionals: 16.457,20 pts
Cap. 8 Beneficència: 7.550 pts	Cap. 10 Imposició municipal: 43.691,80 pts
Cap. 9 Assistència Social: 1.782,50 pts	Cap. 11 Multes: 250 pts.
Cap. 10 Instrucció Pública: 8.120 pts	
Cap. 11 Obres Públiques: 7.000 pts	
Cap. 13 Foment dels interessos comunals: 17.666,40 pts	
Cap. 15 Mancomunitats: 2.200 pts	
Cap. 18 Imprevists: 1.500 pts	

Pressupost de despeses any 1937: 107,113,90 pessetes	Pressupost d'ingressos any 1937: 107,113,90 pessetes
Cap. 1 Obligacions generals: 12.408 pts	Cap. 1 Rendes: 530,60 pts
Cap. 2 Representació Municipal: 1.600 pts	Cap. 2 Aprofitament de béns comunals: 10.555,20 pts
Cap. 3 Vigilància i Seguretat: 10.264 pts	Cap. 4 Serveis municipalitzats: 20.000 pts
Cap. 4 Policia Urbana i Rural: 10.453 pts	Cap. 6 Arbitris amb finalitats no fiscals: 500 pts
Cap. 6 Personal i Material d'oficines: 19.500 pts	Cap. 8 Drets i taxes: 11.251,30 pts
Cap. 7 Salubritat i Higiene: 7.000 pts	Cap. 9 Quotes, Recàrrecs i participacions en tributs nacionals: 15.457,20 pts
Cap. 8 Beneficència: 7.550 pts	Cap. 10 Imposició municipal: 48.569,60 pts
Cap. 9 Assistència Social: 2.132,50 pts	Cap. 11 Multes: 250 pts.
Cap. 10 Instrucció Pública: 6.340 pts	
Cap. 11 Obres Públiques: 7.000 pts	
Cap. 13 Foment dels interessos comunals: 18.866,40 pts	
Cap. 15 Mancomunitats: 2.500 pts	
Cap. 18 Imprevists: 1.500 pt	

Taula 5.- Comparació pressupostos municipals dels anys 1936-1937 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època).

Durant els dies **4 i 5 de febrer de 1937** quedà constituït el nou consell municipal¹³:

L'alcalde segueix sent per votació unànime dels regidors **José Guzmán Segarra**.

1r vice-president: **Onofre Sanmartín Valldecabres** (11 vots de 12)

2n vice-president: **Onofre Forriols Fita** (11 vots de 12)

Regidor Síndic: **Dionisio Sanchis Montesa** (7 vots de 12)

També s'acorda fixar les següents comissions internes amb 2 regidors cadascuna:

Hisenda: responsable de tot allò relacionat amb la gestió econòmica i recaptació d'arbitris (**Eduardo López i Ramón Palmero Soriano**)¹⁴.

Treball i Atur: tot allò relacionat amb el treball i el "paro obrero y la colocación obrera" i l'habitatge (**Teófilo Bella i Onofre Sanmartín Valldecabres**)¹⁵.

Abastiments, Mercats i Escorxador: abastiment, regulació de subsistències i mercats i escorxadors (**Vicente Velert Sanmartín, Rafael Grafià Sanmartín**)

Agricultura: aquesta comissió s'ocupava de tots els serveis relacionats amb la producció (**Onofre Sanmartín Valldecabres, Dionisio Sanchis Montesa**)

Sanitat i Assistència Social: (**Matías Sanmartín, Teófilo Bella Martínez**)

Instrucció pública i Belles Arts: **Ramón Palmero Soriano, Eduardo López**

Construcció, eixample i reforma interior: **Onofre Forriols Fita, Miguel Torrent Sanz**

Comissió de Governació i personal: **Gregorio Muría Pérez, Vicente Velert Sanmartín**.

13 El 26 de març s'acordà que el càrrec d'alcalde fóra retribuït amb un sou de 60 pessetes semanals en atenció "al *muchísimo trabajo que sobre él pesa y también tener que ocuparse de la Comisión Local de Abastecimientos*".

14 El 24 de juliol del 37, el PSOE admitirà la renúncia de E. López i nomenarà Pascual Montesinos que el substitueix a partir del 12 d'agost del 37 i fins a l'11 de juny del 38 quan ell serà substituït per Ramón Ortiz. El 2 d'abril del 37 R. Palmero fou mobilitzat i el Sindicato único de oficios varios CNT designà com a conseller substituït a Salvador Campos.

15 T. Bella dimiteix el 8 de juliol del 37 perquè s'incorpora a files i serà substituït pel seu company del partit comunista Cecilio de la Guía a partir del 26 d'agost (document arxiu Sancho).

Figura 5.- Evolució dels escuts de l'Ajuntament de Quart de Poblet de de temps de la II República fins l'any 1939.

El **8 de febrer**, el nou ajuntament tracta a una sessió municipal el tema de "*las armas*". La presidència exposa la necessitat de què es tornen totes les armes que el comitè dissolt se'n dugué del l'ajuntament. Segons el camarada Onofre Sanmartín, eren 35 cartutxos i 8 o 10 mosquetons. Després de deliberar s'acorda que mitjançant crides municipals es convida a tot el món que tinga armes en el seu poder "*de caza o rayadas que no sean de su propiedad, las presente en el Ayuntamiento*" o del contrari es practicaran els registres que calga. S'evidencia ací la necessitat de controlar a la població armada per tal d'evitar aldarulls i reaccions violentes.

El **10 de gener de 1937**, l'alcalde José Guzmán signa l'acta d'allistament dels mossos pertanyents al reemplaçament d'eixe any. El document indica a més del nom i cognoms dels mossos, els noms dels seus progenitors, el dia, mes i any del seu naixement, el seu domicili a Quart i els casos de l'article 96 del Reglament de Reclutament en que estaven inclosos. Nosaltres únicament recopilem ací, les seues dades personals, el domicili del moment i dades sobre els serveis que presten i/o les dades d'inclusió-exclusió (Taula 6).

La crema de l'arxiu i de la documentació del registre civil que havia patit el poble, dificultà l'allistament d'alguns mossos d'aquesta quinta, donada la impossibilitat de comprovar els seus antecedents i dades personals. Aquesta situació apareix reflectida als llibres de quintes i la documentació que hem consultat a l'arxiu, on alguns homes han de presentar credencials i declarar amb la presència dels seus pares la seua data, lloc de naixement i residència per tal de ser inclosos a les llistes, i d'altres acaben sent exclosos en confirmar-se les seues dades.

El reemplaçament del 37 estava format originalment per 30 homes, nascuts a l'any 1916 (tenien 20 anys aleshores) i veïns de Quart. Però finalment, el 31 de gener del 37 l'ajuntament publica una acta de rectificació on confirma la inclusió de 7 mossos que encara que nascuts a altres localitats durant l'any 1916 són residents a Quart de Poblet (indicats amb "*" a la taula 6). Alhora s'acorda excloure del llistat a quatre: dos perquè ja s'havien allistat en altres pobles ("- " a la taula) i dos perquè no eren de la quinta de 1916 ("/" a la taula).

Nº	Cognoms i Nom	Domicili	Observacions
1	Alemaný Segarra, Antonio	C/Tolstoi, 5	Caixa reclutes nº 20 València
2	Calvo Manzano, Arturo	C/ Ferrer i Guàrdia, 16	4t Batalló de la 22a Brigada Mixta.
3	Coll Ferrer, Vicente	C/ Hernán Cortés, 6	Caixa reclutes nº 20 València
4	Cristófol Valdecabres, José	C/ Colón, 21	Caixa reclutes nº 20 València. 2n Batalló POUM Columna Eixea Uribes
5	Espinós Sanmartín, Onofre	C/ Hernán Cortés, 9	Caixa reclutes nº 20 València
6	Estellés Monzó, Bartolomé	C/ Cervantes, 7	
7	Fita Monzó, Germán	C/ Castellón, 18	Caixa reclutes nº 20 València
8	Forriols Adrián, José (/)	C/ Fernando de los Ríos, s/n	Nascut en 1917
9	Gimeno Ramírez, Onofre	C/ Lepanto, 10	Presta serveis a la Intendència general (Sogorb)
10	Jordán Ros, Pedro*	C/ Cisterna, 4	Nascut a Moixent. Presta serveis a la 57ª brigada mixta, 225é Batalló, secció morters (Vil·lel)
11	Lozano Palés, José	C/ Ramón y Cajal, 16	41ª Divisió de Sapadors (Rubiales, Terol)
12	Martínez Heras, Amador*	C/ Trafalgar, 5	Nascut a Mahora (Albacete). Serveis a 65ª Brigada Mixta, 13 Batalló Carabiners (Front de Guadalajara)
13	Martínez Martínez, Vicente (-)	Sense dades	Allistat en Aldaia
14	Martínez Pérez, Manuel	C/ Pérez Galdós, 7, 1r	Caixa reclutes nº 20 València
15	Muñoz Hernández, Jesús (-)	Sense dades	Allistat en Sagunt
16	Navarro Sanchis, Onofre	C/ Molino, 9	Caixa reclutes nº 20 València
17	Peñalver Bernat, Carmelo*	Plaza del Mercado, 12	Nascut a Xelva. Serveis a 58 Brigada Mixta, 2 Batalló, 2ª Companyia, sector sud Rubiales (Terol)
18	Pertegaz Navarrete, Rafael*	C/ Murillo, 11	Nascut a Alcublas. Serveis a 41 Divisió Enginyers Sapadors, 1 Secció sector Bezas (Rubiales, Terol)
19	Sanmartín Aguado, José	C/ Trafalgar, 20	Cos de Tren 3r, batalló 3ª companyia (VLC)
20	Sanmartín Calatrava, José	Plaza Constitución, 2	Al·lega ser fill de vídua. Caixa reclutes nº 20 València
21	Sanmartín Chafer, Rafael	C/ Ferrer i Guàrdia, 2	Caixa reclutes nº 20 València. Columna Eixea Uribes, 2n Batalló Azaña (València)
22	Sanmartín Teruel, José	C/ Periodista Sirval, 14	Presta serveis a la Intendència Militar (Sogorb)
23	Santaemilia Monzó, José	Plaza de la República, 12	Caixa reclutes nº 20 València
24	Santaemilia Rodrigo, Bautista	Plaza del Dado, 4	Caixa reclutes nº 20 València
25	Soriano Miralles, Cristóbal*	C/ Gómez Ferrer, 10	Nascut a L'Alcora. 81 Brigada Mixta, companyia Intendència Salvacañete (Conca)
26	Ten Paús, Ramón*	C/ Sanchis Banús, 13	Nascut a L'Alcora. Caixa reclutes nº 20 València
27	Tébar García, Luís*	C/ Blasco Ibáñez, 33, 1r	Nascut a Albacete. Intendència Militar Castelló.
28	Valdecabres Lozano, Bautista	C/ Pérez Galdós, 9	Cos de Tren 3r, batalló 3ª companyia (VLC)
29	Villaescusa Torró, Ramón	C/ Ferrer i Guàrdia, 2	Caixa reclutes nº 20 València
30	Zarzo Balbastre, Onofre (/)	C/ Pizarro, 16	Nascut 1918

Taula 6.- Llistat de mossos allistats en Quart de Poblet (caixa de recluta de València nº 28) l'any 1937¹⁶.

16 Al llistat duplicat que el 14 de setembre de 1940 presenta l'Ajuntament de Quart per reenviar-lo a la Junta de Classificació i Revisió de la província de València consten 4 mossos que no aparèixen a la documentació de 1937. Aquests són: Miguel Aliaga Monzó, Luís Cantero Simón i Miguel Domingo Sanmartín com a soldats útils i Juan Navarro Faulí en pròrroga de 1ª classe.

El **21 de febrer** una circular del Ministeri de Guerra informava sobre la caducitat de totes les pròrroques de primera i segona classe, concedides fins al moment, de conformitat amb l'article 265 del Reglament de Reclutament vigent aleshores i com a conseqüències de les circumstàncies bèl·liques travessava Espanya (Gaceta de la República 23/02/1937). A Quart, cinc mossos del reemplaçament del 35 (Benjamín Ruiz Colomer, Sebastián Ángeles Oliver Martínez, José Sanmartín Fita, Francisco Honorato Taberner i Vicente Bodí Romero) i José Sanmartín Calatrava del reemplaç actual havien demanat la pròrroga, però les seues sol·licituds quedaran sense efecte tal i com especificava la citada ordre ministerial. La situació era excepcional i el govern de la República decideix que tots els mossos de les quintes de 1932-1935 han d'incorporar-se de nou a files a excepció dels que ja siguen voluntaris a les milícies i aquells que acrediten ser fills de vídua pobre, els quals hauran de justificar que es dediquen als treballs agrícoles i al manteniment de la seua mare. Finalment, l'alcalde Guzmán decretarà (a data de **21 de març**) en una acta municipal la resolució de les incidències i les al·legacions que havien presentat els mossos i els nomenarà soldats útils per a qualsevol servei: [transcripció]

REEMPLAZO ACTUAL [1937]

MOZO n° 2: Calvo Manzano, Arturo. Recibidas certificación del Mayor del 4º Batallón de la 22 Brigada Mixta por la que se acredita que el referido mozo se encuentra prestando servicios en la misma; el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio, pendiente de justificación.

MOZO n° 4: Cristófol Valdecabres, José. Recibida certificación del Mayor Jefe del 2º Batallón POUM en la Columna "Eixeia Uribes"¹⁷, acreditativa de que el expresado mozo se encuentra prestando servicio como voluntario desde el 4 de octubre último; el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio, pendiente de justificación.

MOZO n° 9: Jordán Ros, Pedro. Recibida la documentación del Mayor del Batallón "Uribes" de la columna leal n° 3, en Villel, por la que se hace constar que el expresado mozo se encuentra sirviendo en la misma como voluntario desde el 18 de agosto último; el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio, pendiente de justificación.

MOZO n° 14: Peñalver Bernat, Carmelo. Recibida la certificación del jefe del Batallón de Milicias Antifascistas "Pablo Iglesias", manifestando que dicho mozo se encuentra prestando servicio en dicho batallón; el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio, pendiente de justificación.

MOZO n° 17: Sanmartín Calatrava, José. En vista de la Orden del Ministerio de Guerra fecha

17 La Columna valenciana «Eixeia-Uribes» estava encapçalada per dirigent del CEP, José Antonio Uribes i el tinent coronel i diputat del PCE, Manuel Eixeia. Integrada majoritàriament per militants comunistes es dividia en dos grups: els soldats i oficials de l'antic exèrcit (uns 950) i els voluntaris alistats (més de 3000) que formaven part dels batallons Uribes, Germania, Valencia, Juan Marco i Pablo Iglesias, a més de més d'un centenars de membres del POUM. El seu objectiu era vigilar l'accés a Terol. Primer s'instal·là al Racó d'Ademús i després a la província de Terol on operava entre els municipis de Villel i Cublas (Mainar, 2007a, 55-56).

21 de Febrero último... el Consejo en vista de que por el referido mozo no se ha justificado en el plazo concedido reunir las expresadas condiciones [fill de vídua pobre i dedicat als treballs agrícoles], acuerda declararle soldado útil.

MOZO ADICIONAL: Casanova Juan, José. Recibida la documentación perteneciente al misma, extendida por el Ayuntamiento de Valencia, y habiéndose acordado por este Consejo Municipal incluirle como adicción en el alistamiento del año actual ... y estando comprendido en el grupo 3º clase A número 1 del cuadro de inutilidades; el Consejo acuerda ratificar dicho fallo, conceptuándole soldado útil exclusivamente para servicios auxiliares.

REEMPLAZO DE 1935

MOZO nº 4: Bodí Romero, Vicente. En vista de la Orden del Ministerio de Guerra fecha 21 de Febrero último... el Consejo en atención a que el referido mozo no se encuentra comprendido en la excepción referida [fill de vídua pobre i dedicat als treballs agrícoles], acuerda declararle soldado útil para todo servicio.

MOZO nº 18: Honorato Taberneto, Francisco. Hallándose comprendido en la Orden de guerra citada, el Consejo acuerda declarar caducada la prórroga que venía disfrutando y en su consecuencia considerarle como soldado útil para todo servicio.

MOZO nº 24: Moreno Tolosa, Clemencio. Recibida la certificación del jefe del 1er batallón de milicias "Pablo Iglesias" en Cascante del Rio, por la que se hace constar que el referido mozo con nombre de Miguel se encuentra prestando servicios como voluntario en dicho Batallón; el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio, pendiente de justificación.

A los mozos nº 25: Oliver Martínez, Sebastián Ángeles; nº 28: Ruiz Colomer, Benjamín y nº 29: Sanmartín Fita, José, hallándose comprendidos en la Orden del Ministerio de la Guerra citada, ... el Consejo acuerda declararlos soldados útiles para todo servicio.

REEMPLAZO DE 1933

MOZO nº 19: Fernández Martínez, Julián. Voluntario en la Columna "Eixea-Uribes" 4ª compañía, 2º batallón en Villel, el Consejo acuerda declararle soldado útil para todo servicio.

MOZO nº 22: Valdecabres Malrás, Onofre. Recibida certificación del jefe de la Sección de Instituto de Carabineros afecta al Ministerio de Hacienda, por la que se hace constar que dicho mozo se halla prestando servicios como Teniente; el Consejo acuerda declararles soldados útiles para todo servicio.

El 25 de febrer de 1937, es concedeix una "*temporada de reposo*" al secretari de l'ajuntament, Antonio Caballero, per complicacions pulmonars, vist l'informe mèdic se li dona un mes de permís¹⁸. Serà substituït per Víctor Guzmán Aguilar com a secretari accidental. Tanmateix, com s'informa a una diligència del 17 de març de 1937, el secretari accidental, oficial de 1a Víctor Guzmán Aguilar, s'incorporarà a files en virtut d'una ordre del Ministeri de Guerra, i serà substituït per l'oficial de 2na Ramón García Sanjuán. Donada la feina que té el secretari accidental, García Sanjuán, es nomenarà com a mecanògrafa auxiliar a Julia López-Mezquida Nájera el dia 26 de març de 1937, càrrec del que dimitirà mesos després, concretament el dia 14 d'octubre del 37. Julia també va ser una de les responsables dels xiquets de Madrid amb la seua germana Maria com explicarem en el capítol 4.4.

En la sessió de 25 de febrer també es proposa que davant les necessitats d'ordre públic i vigilància per les nits, els sindicats i partits facilitaren una llista de voluntaris que oferirien el servei junt amb 2 regidors que s'alternarien cada dia, junt amb altres treballadors disponibles. I setmanes després, el 12 març es compren 4 piles elèctriques per a la vigilància antifeixista que presta servei al poble de nit. Tanmateix, durant aquests primers moments l'amenaça d'atacs directes contra aquesta zona de la rereguarda no es percebia amb consciència, i malgrat les decisions polítiques pertinents, la vida dels quarters seguia el ritme que marcava la seua quotidianitat: família, treball, oci, etc. Això sí, a poc a poc s'anava observant com mudaven les formes i els continguts que marcaven el dia a dia de la vida en el poble: canviaren els noms de carrers (vore Taula 13 al final del capítol), mots com «*camaradas*», «*companys i companyes*» eren els tractaments corrents, les sigles i proclames dels partits polítics i els sindicats eren conegudes per tots, s'alçava el puny en senyal d'adhesió a la lluita contra el feixisme, les documents oficials es signaven amb un «*Salud y República*», i la iconografia i la pràctica religiosa deixà de ser pública.

Els recels entre veïns per discrepàncies de caire polític s'agreuaven, bon exemple és una anècdota que hem pogut localitzar a la documentació municipal de l'època on es narra com el 25 febrer de 1937, l'Agrupació Femenina d'*Izquierda Republicana* presenta un escrit al consell local denunciant que el repartiment del diari anarcosindicalista Fragua Social en un centre oficial com l'Hospital de Sang, el feia una persona acusada de "*dudosa lealtad a la República*" (Casilda Monedero San Andrés), i en ple municipal s'acorda "*por tratarse de un elemento faccioso, prohibirle la venta de periódicos en dicho centro, puesto que existen otros vendedores que pueden hacerlo*". No obstant, les tensions també es produïen al si dels grups i partits d'esquerra i bona mostra és la comunicació de la Columna Iberia¹⁹ que en març del 37 arriba al poble "*manifestando haber sido enterados de que en este pueblo achacan la muerte del compañero Claudio Ferrer Gutiérrez al no menor compañero y perteneciente a la misma Columna, José Siurana, siendo así que el infortunado cayó víctima de la metralla fascista en el frente; acordando quedar enterrado y que por la presidencia se hagan las peticiones pertinentes para desmerecer esta acusación que injustamente se hace al compañero Siurana y que se oficie en tal sentido a los autores de este comunicado*". Segons comunicació oral del seu fill, Enrique Ferrer, que ens ha facilitat Cento Sancho, ell no sabia res de la història perquè son pare muigué quan

¹⁸ El 9 d'abril del 37 sol·licitarà un mes de pròrroga més perquè encara no es sent recuperat.

¹⁹ Columna formada en la rereguarda per militants valencians de les Joventuts Llibertàries i de la FAI, que inicialment participà en el Front Central a Madrid; però acabà traslladant-se a Terol (Mainar, 2007a, 57).

ell tenia dos anys i sa mare al 1941, i després de guerra “d’eixes coses no es parlava”. Claudio era pintor i tenia 4 fills i sembla que a l’inici de guerra, al cafetí de Quart, juntament amb Siurana, que també era pintor, i uns altres decidiren allistar-se com a milicians. Respecte a la seua mort, Enrique recorda com l’únic comentari l’hi féu ja fa anys un Palmero, que li explicà que “son pare s’en ixqué de la formació per buidar el ventre amb tan mala sort que li caigué un obús al damunt que el destrossà”.

En aquests primers mesos de 1937 també s’incrementen els problemes d’abastiment i són nombroses les referències documentals que adverteixen com al poble es produïen abusos amb la gestió i distribució de queviures i mercaderies de primera necessitat. El decret de 5 de març creava la targeta de racionament familiar (Gaceta de la República 07/03/1937) i una ordre del Ministeri de Comerç de 8 de març establia el seu funcionament i encarregava als consells municipals les funcions d’abastiment de la població (Gaceta de la República 10/03/1937). A Quart, el **5 de març**, l’inspector veterinari municipal, Emilio Aguilera Merino, membre del Sindicat Veterinari d’UGT i que també exercia a Manises²⁰, comunica al consell les alarmants i abusives proporcions que s’observen en la matança de ramat de tot tipus al poble. I s’acordà la necessitat de reduir els abusos mitjançant una crida municipal on s’informaria al veïnat de l’obligació de declarar el ramat vacú, els porcs i les ovelles que es posseïen, per tal de formar una estadística i tenir coneixement exacte de la carn de què es podia disposar per a l’abastiment de la població; prohibint així la matança i venda d’animals sense coneixement del Consell Municipal.

Dies després, el **23 de març**, el Conseller d’Abastiments de València demana al consell local de Quart que envie la relació de càrrecs que composen la Comissió Local d’Abastiment. I el dia 26, s’acorda en sessió municipal que UGT, CNT i els partits polítics locals designen un representant que forme part de la comissió i que siga l’alcalde Guzmán qui ocupe el càrrec de conseller de la Comissió Local d’Abastiments.

Donades les queixes i notícies sobre l’abús en el preu d’alguns articles, el regidor del partit comunista, Teófilo Bella²¹, proposa que s’obligue als amos d’establiments que posen cartells visibles amb els preus dels diferents articles que venguen. També s’efectua una reunió amb els carnisers i s’acorda fixar el preu de la carn i s’autoritza, a partir del 9 de març del 37, que la “*Sociedad Cooperativa de Campesinos*” pose en marxa un establiment de venda de carn en el seu local social. El regidor Miguel Torrent, membre de la Comissió Executiva de la UGT local, es queixa i defensa que la carn de porc procedent del poble ha d’estar a la venda per a tot el poble i no a la mercè dels socis d’una o una altra organització sindical, com denunciava que venia succeint fins eixe moment. També un telegrama del governador civil de la província (9 març) exigeix el compliment de la llei respecte a la circulació d’arròs i farina, deixant entreveure clarament com els problemes d’abastiment es feien cada vegada més evidents.

20 Citat a la Causa General en un expedient de 23/11/1939: Peça primera Lligall: 1367 Caixa: 1 Exp.: 3 Full: 216.

21 Bella demanarà el 2 d’abril una llicència de 40 dies per motius de salut que li és assignada. Citat a la Causa General: Expedient 16/12/1940 lligall: 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full 9; Exp. 8/4/1942 lligall: 1385 Caixa: 1, Exp.: 2 Full 222, 224, Exp. 9/12/1942 lligall: 1385 Caixa: 1; Exp.: 2, Full 226; lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 61; 29/9/1942 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 234.

Els testimonis orals ens han permés conèixer un poc més en detall el dia a dia de la vida al poble i com l'alimentació i d'adquisició de queviures va passar a ser un tema principal en la vida de les famílies. Tot i així la majoria dels entrevistats subratllen que *"els que tenien terra no passaren tanta fam"*, però la veritat és que com puntalitzava Lola Rios Soler *"menjàvem lo que podiem perquè en guerra no hi havia. Mon pare tenia horta i teníem forment però necessitaves un permís per a fer pa"*. Hi havia gent que pastava a casa i després duia el pa a coure al forn; altres pastaven directament allí encara que eren necessàries les nomenades «guies de mòlta» (vore pàgina 76). Qui no tenia forment feia coques de dacsa, com recorden Conxa López Vicent o Amparo Sancho Juan. Amparo ens ha contat com ella anava al forn que hi havia al carrer Major²²: *"tenia jo un aire pa fer les coques que totes les dones em deien «Xiqueta fes-me les coquetes que les fas finetes»"*. Ella recorda que la coca de dacsa la menjaven a mig dia amb el plat de calent i per a sopar, quan tenien, menjaven el pa. Al rajolar també criaven algun porc o corder, gallines, pollastres, conills, i *"encara que la carn també la racionaven menjàvem més o menys bé quan es podia"*.

Durant la guerra es generalitzà l'intercanvi de queviures: la farina per arròs, oli, fesols o *"coses que no teníem"*; sovint anaven a altres pobles a fer el bescanvi. Carmen Monzó Arnal ens ha explicat com ells que vivien al carrer Sant Josep, tenien terra a la banda del cementeri nou (encara no estava la pista feta) i allí plantaven forment. Son pare anava al molí de Paterna a moldre el forment i també al Molí del Cabot, que estava just davant de l'hospital militar (on avui hi ha una benzinera i on encara es conserva la caseta de la vaqueria). Encara que la solidaritat entre veïns també va ser una constant, *"A ca del retor (casa de l'abadia) venien els Espinós, la tia Paca amb el davantalet recollit per donar-mos cosetes de la seua horta i a l'hort de l'abadia don Arturo amb una cadireta baixeta feia les bledetes, creilletes... tot lo que hi havia per allí"*, recorda Conxa López Vicent. També alguns xiquets i xiquetes, que vivien a la plaça de l'església solien anar a la plaça de la Creu per a què els soldats de l'hospital de sang els donaren taronges i altres coses de menjar: *"Anàvem a l'hospital a pel ranxo que sobrava als soldats..."*.

Tot i això, també és una opinió compartida entre els entrevistats que *"durant la guerra ho passàrem mal. Però fou quan acabà la guerra quan sí que se passà molt malament. En guerra a vegades hi havia jaleo ací al poble però la vida seguia, fins que al final la cosa sí se féu agra. No hi havia menjar, havies d'anar a la cola, te donaven lo que volien..."*. *"No hi havia pa, al diari publicaven la lletra i quan tocava la Q de Quart anàvem a València a vore si ens tocava algo de pa. I mentres no saltres feiem coques de dacsa perquè no teníem forment per a fer pa"*. Després de guerra (recorden) *"anàvem a València a fer cua per traure roba i només els donaven 2 o 3 metres de tela, anàvem a les 6 del matí a València i s'amagàvem en els patis de la plaça de la Mercè per a que no nos vejara la policia fins que obrien el comerç"*.

Entre altres mesures per fer front a la carestia (ja que sí que hi hagué moltes famílies que passaren necessitat com demostra l'existència de documentació relativa a la Beneficència local), en

²² Conegut antigament com Forn del Cor de Jesús. Estava al carrer de la Pilota abans d'arribar als Quatre Cantons (Sancho, 1998, 49) (avui carrer Mare de Déu del Pilar, on hi ha un bar).

març, la Comissió Municipal d'Agricultura també acorda designar al seu consell d'administració la missió de *"intervenir las tierras abandonadas por sus propietarios y las mal cultivadas, que se entregarán al consejo que se crea para que señalen el cultivo que se adapte a las circunstancias, según la época"*.

El **12 de març del 37**, a petició de la Joventut de *Izquierda Republicana*, el consell acorda cedir gratuïtament el local que el consell posseeix en arrendament al carrer Ramón y Cajal (actual carrer La Torreta) al *Socorro Rojo Internacional* (SRI), *"destinándolo a la confección de prendas de vestir para los frentes"*. El SRI apareix a Espanya amb la revolta d'octubre de 1934 a Astúries, la seua principal causa era l'ajuda als empresonats per la rebel·lió i l'organització de campanyes per l'amnistia dels qui anaven a ser executats. Tanmateix, a principis de l'any 36 es refundava a Barcelona amb l'objectiu de derrotar el feixisme (Branciforte, 2011). La presència del SRI al poble no és anecdòtica i el 13 de maig demanarà també la cessió per a realitzar juntes i reunions del local, que el consell municipal tenia al carrer Ramón y Cajal. Encara que finalment el consell aprovà que no fóra aquest local sinó un dels dos dels que la Societat de Colomnaires ocupava. Més tard, l'1 de juliol, la Societat de Caçadors en compliment de l'acord del 13 de maig, informava que acceptava cedir part del local que ocupa en la plaça de la República (actual Plaça Valldecabres) per a que s'instal·lara allí el *Socorro Rojo Internacional*.

A petició del partit comunista, en març del 37, s'autoritza que al poble es recaptin fons destinats a la Setmana de Madrid, una celebració d'homenatge que la República féu a la ciutat de Madrid, que resistia heroica els atacs dels rebels. També per aquestes dates es celebrarà al poble, concretament en el teatre de la Casa del Poble (actual Casino), una festa organitzada pel Consell local de primera ensenyança el dia primer de maig *"en honor a los niños de las escuelas"*. Durant l'any 1937 es realitzarien al teatre del Casino 28 representacions, la recaptació de les quals es destinaria al *Socorro Rojo Internacional* o a famílies de milicians (Campos, Sancho, 2011, 156).

El **2 d'abril**, la Cooperativa Obrera La Unión, en virtut de l'article XLI de la Ley de Cooperativas de 9 setembre de 1931, sol·licità tenir un lloc a la Comissió d'Abastiments que de conformitat amb l'ordre que havia dictat el Ministeri de Guerra, s'havia creat al poble. En resposta a la demanda, el consell local acceptà i estengué la petició a l'altra cooperativa camperola de la localitat, potser la Cooperativa Agrícola Obrera la Paz, al carrer de la Pau. A finals d'abril com el problema de la farina continuava, el consell acordà comprar una partida de blat que hi ha al Mas de Capellans per tractar-se d'un article de primera necessitat per a la població. Davant el problema d'abastiment i manca de queviures s'acordà fer el mateix amb altres articles de primera necessitat i el consell decidí també comprar *"ganado"*.

El dia **11 d'abril** mor a Quart el poeta i periodista Luis de Tapia Romero, intern del Sanatori de Sant Onofre (diari La Libertad, 13 d'abril de 1937, pàg. 1). Un gran nombre de personalitats d'esquerres i els principals representants del govern, que estava exiliat a València, van acudir a la cerimònia. Segons aquest diari *"Presidieron el duelo el Ministro de Propaganda y Prensa, Carlos Esplà, y el de Marina y Aire, Indalecio Prieto, las autoridades y un hijo del finado"* (La Libertad, 13 d'abril de 1937,

pàg. 2). Onofre Gabaldó Aliaga explica com "*Un dia anant a l'alqueria del Colaso [cap a l'hospital militar] a la partida de l'Alitrà, venia de l'horta i es parà un cotxe negre i baixaren tots en pistoles, li digueren «camarada», i era Indalecio Prieto... Eixe dia s'havia mort en Quart un poeta (Luis de Tapia)*". El consell va oferir a la família d'aquest "*gran luchador por la causa republicana*" el nínxol 452 del cementiri, on va ser inhumat. I només 6 dies després mor també, per malaltia, el secretari municipal A. Caballero Castelló, que fou substituït en el seu càrrec per R. García Sanjuán com a secretari interí.

Abril del 37 és un mes de canvis. El **13 d'abril de 1937**, s'implementa una **nova reorganització de les comissions permanents del consell municipal**:

- Hisenda, quedarà a càrrec d'Eduardo López Borrell i Salvador Campos Aguas.
- Treball i Atur: Matías Sanmartín Chacón i Onofre Sanmartín Valldecabres.
- Mercat i Escorxador: Eduardo López Borrell i Rafael Grafià Sanmartín.
- Agricultura: Onofre Sanmartín Valldecabres i Dionisio Sanchis Montesa.
- Sanitat i Assistència Social: Teófilo Bella Martínez i Rafael Grafià Sanmartín.
- Instrucció Pública: Salvador Campos Aguas i Eduardo López.
- Foment. Construccions, Reforma Interior i Enllumenat: Onofre Forriols Fita i Miguel Torrent Saus.
- Governació de Personal. Reglament de règimen intern i vestuari i equipaments: Gregorio Muria Pérez i Vicente Velert Sanmartín.
- El 30 d'abril es nomena a Ramón Soto Domínguez oficial segon de la secretaria municipal.

Un altre dels temes calents del moment són les confiscacions que es produeixen al municipi. Ja el 26 de març, el delegat local del Comissariat de l'Habitatge, Aurelio Zamora, és destituït pel consell davant les discrepàncies en les seues actuacions que l'havien fet guanyar-se l'enemistat de veïns afectats per les expropiacions; i és nomenat per al càrrec el regidor Matías Sanmartín Chacón (càrrec del que dimitirà el 26 d'agost de 1937). Els primers dies del mes d'abril, alguns propietaris ja havien reclamat les cases i immobles que se'l havien confiscat. Entre ells, Antonio Peris Rufes, José i Rafael Soler Peris, veïns del carrer Colon 39 (actual carrer L'Alcota), reclamen la seua casa amb hort. Tanmateix, el consell local remet el seu escrit a la Junta de Finques Urbanes Incautades de València al·legant que és qui té la competència. El nou delegat d'expropiacions, Sanmartín Chacón, desenvoluparà la tasca amb intensitat i a les poques setmanes d'ocupar el càrrec com delegat del consell de la *Junta Provincial de Finques Urbanes Incautades* dona fe de que les cases 3, 5, 7, 9 del carrer Huerta, propietat de José Alcocer Hueso s'havien incautat "*por olvido involuntario*"; també denuncia que el lloguer de la casa (20 pessetes al mes) assignat a Trinidad Guzmán Segarra "*por la casa que habita en calle de la Canterería* (actual carrer Dr. Sarrió) *era elevado*"; i proposa també que "*se levantara la incautación hecha de la casa nº 2 de la calle Sagunto, propiedad de Francisco Aguas*". El consell finalment acordarà favorablement aquestes propostes de Sanmartín Chacón.

El **30 d'abril**, en un reunió de la presidència amb el consell d'administració agrícola local (CNT-UGT) s'acorda que les expropiacions en finques rústiques del terme municipal siguen objecte de la Comissió Municipal d'Agricultura, a càrrec d'Onofre Sanmartín Valldecabres i Dionisio Sanchis Montesa.

Davant les tensions que creen les confiscacions urbanes, el consell remet a les normes d'obligat compliment del decret de 27 de setembre 1936, i designa a D. Sanchis, S. Campos i G. Muria, junt amb M. Sanmartín Chacón (conseller delegat local de la Junta de Fincas Urbanas Incautadas) per a que estudien cada cas i proposen les resolucions definitives que pertoquen. I dintre d'aquestes mesures, aproven, per exemple, l'expropiació de la quadra de la casa de José Alcácer Hueso a petició de la secció d'agricultors del sindicat únic CNT, a data de **6 de maig de 1937**. També aleshores, hauran de resoldre un conflicte d'interessos, ja que per continuar amb les obres de l'eixample, l'anomenada Avinguda 14 abril (actual Avinguda de Sant Onofre), Forriols delegat de la Comissió d'Obres havia sol·licitat permís per enderrocar part del magatzem i la fàbrica de majòliques que Bautista Montesa Viguer posseïa allí. El consell va aprovar la proposta i donà 30 dies al propietari per a què procedira a enderrocar. No obstant, la família Montesa va respondre al consell que no podien fer-ho pel seu compte perquè eixes propietats havien sigut incautades i ells ja no tenien cap potestat. Davant aquesta situació, el **13 de maig**, el consell acorda proposar a la Secció Pobles de la Junta de Fincas Urbanas de València, la confiscació definitiva de *"las fincas urbanas radicantes en esta localidad pertenecientes a Bautista Montesa Viguer por creer este consejo que existen indicios suficientes para considerarlo incurso en responsabilidad por haber intervenido en la rebelión o cooperado en ella"*. Sens dubte, l'interés del consell era accelerar l'enderrocament i prosseguir amb la construcció de l'eixample, obra que ja s'havia iniciat i, fins i tot, comptava amb una comissió pròpia a l'ajuntament des de febrer del 37: Comissió de Foment. Construccions, Reforma Interior i Enllumenat, a càrrec d'Onofre Forriols Fita i Miguel Torrent Saus.

També a inicis de 1937 el comitè local va confiscar la fàbrica Aceites Andrés i s'emportaren l'oli que hi havia "alrededor de 6000 arrobas de aceite y 397 bidones de 600 litros de aceite cada uno"; a més a més de 40.000 pessetes en efectiu "que hubo que entregar al comité de defensa...", segons recull la declaració del seu propietari Antonio Andrés Sancho a la Causa General.

Les expropiacions varen ser un tema conflictiu tant durant la guerra com després, quan un cop finalitzada les denúncies i declaracions a la Causa General reviu el problema (Gascón, 2012). Les competències entre diferents organismes i institucions semblaven fer-se ombra i sovint la resolució de conflictes quedava en l'aire al·legant que l'organisme responsable d'alçar la confiscació era un altre. Tal és el cas documentat en juny del 37, quan el dia 16, el governador civil de la província insta amb urgència a què Consuelo i Ascensión Real Navarro siguen reconegudes com a propietàries legítimes donat que la confiscació dels seus immobles s'havia produït *"de manera arbitraria por el disuelto comité local"*. La resposta del consell local en actiu va ser *"el único organismo responsable de levantar la incautación es la Junta de Fincas Urbanas Incautadas de Valencia"*.

El 20 de maig, Sanmartín Chacón exigirà que el xalet San Enrique, aleshores ja incautat, passe a la lliure disposició del consell municipal com altres immobles de caire religiós de la localitat. Alhora, el propietari del Pou de la partida de la Foia, Vicente Ferrandis, cedeix els drets sobre el pou i el seu terreny en favor del consell municipal.

Fins aleshores, només hi havia un guarda rural per a vigilar tot el terme municipal i ara, el **6 de maig**, s'aprova nomenar un altre davant la impossibilitat de que un únic guarda vigilara tot el poble. Les queixes dels veïns són reiterades per la permissiva situació que feia perillar les collites en un moment on, com hem vist, l'abastiment era dificultós. A més a més, alguns veïns s'havien adreçat al consell al·legant que des de març *"una tribu de gitanos tiene amenazadas constantemente las cosechas existentes en los campos"*. El consell acordà que *"en el más breve lapso de tiempo esta gente indocumentada abandone el término municipal"*. No hi ha cap dubte, de què aquestes persones no eren responsables de la manca d'aliments, però ja sabem que en èpoques de carestia les tensions s'agreugen fàcilment. I pel que sembla, aquest conflicte amb els gitanos perdurà encara uns mesos ja que en setembre del 37 encara el consell rebia queixes, com la de la societat de rajolers La Unión que informava com els gitanos s'havien instal·lat *"desde hace tiempo"* en les fàbriques del José Cubells i José Alcácer (sites als afores del poble). Davant la reiteració, el consell acorda instar al governador civil de València a que evacuara els gitanos; tot i que encara en novembre de 1937, hi ha referències a ells en els documents municipals.

Però, aquest era el menor dels problemes. La guerra continuava endavant, els rebels avançaven. Des de març del 37 Franco havia iniciat la seua campanya a la cornisa cantàbrica i tot i que el front quedava lluny de Quart cada vegada més es feien sentir al poble i a la rereguarda les misèries de la guerra.

A finals de maig, els ja alts preus de la carn i el sabó eren excessius i el consell local de Quart havia de fer front a les crítiques i les demandes d'una població, cada vegada més ofegada per la carestia de productes de primera necessitat. Els treballadors municipals també exigien millores laborals, i finalment el **10 de juny del 37**, el consell aprovà mesures excepcionals: *"por la carestía de vida que se observa en la población se concede una subvención de forma transitoria, en los 7 meses que restan del actual presupuesto, de 1 peseta diaria a los vigilantes nocturnos y al encargado de la red de agua potable; de 1,50 pesetas diarias al guardia municipal; de 0,50 pesetas diarias al encargado de la limpieza del mercado, al portero del grupo escolar y a los 2 guardas de campo, asignándoles además a estos dos últimos el 50% de las multas municipales por ellos presentadas"*. També l'alguatzir, Onofre Torrent Sanz, rebrà 0,50 pessetes diàries i se li ordena que *"con respecto a los bandos que realiza, se obligue a todos aquéllos que los convoquen, los abonen"*.

La liquiditat, és a dir, la quantitat de diners en curs legal, també era escassa. Les monedes en circulació eren de diversos tipus: les de coure en 10, 5, 2 i 1 cèntims de pesseta, les de cuproníquel de 25 cèntims i les d'argent que eren de 1, 2 i 5 pessetes i també de 50 cèntims; especialment eren apreciats i atressorats foren els duros de plata en ser les monedes amb més contingut en argent. Però

ja en l'últim quadrimestre de 1936, la manca de moneda fraccionària per al comerç i les despeses de la vida quotidiana va generar un problema comú a quasi tots els pobles valencians. Davant la incapacitat gubernamental d'aturar el problema, la solució que prengueren molts comitès locals fou l'emissió de billets fraccionaris (Turró, 1995). A Quart, tanmateix, els problemes de circulació de monedes d'una pesseta i monedes fraccionàries al poble, va ser resolt pel consell posant en circulació 482 unitats d'una pesseta i 397 unitats de 0,25 pessetes (que havien utilitzat quan funcionava a Quart la Cantina Escolar, fundada per l'alcalde Vila), *"cuya equivalencia de 581,25 pesetas obra en la caja municipal para responder de su circulación recabando a la vez la oportuna autorización para poder habilitar para 50 céntimos las de 5 que en número de 484 existen"*. Aquesta mesura era un aposta del consell per facilitar les operacions comercials a la localitat. Encara que el 12 de febrer del 38, una disposició del Ministeri de Hisenda i Economia sobre la recollida de la moneda fraccionària que no haguera sigut encunyada pel Banc d'Espanya, obligarà al consell a fer públic que *"todo el que sea poseedor de alguna de las monedas puestas en circulación por el ayuntamiento de esta localidad para la Cantina Escolar, que las entregue en el plazo de 8 días devolviéndole el importe de ellas, a fin de que en la fecha que señala la disposición ministerial ya referida, o sea el 28 del que cursa, no haya ninguna sin recoger, bien entendido que si alguna quedare no se la reconocerá valor alguno"*. La retirada de les monedes locals i regionals s'argumentava en relació a les produccions de moneda fraccionària que a finals de desembre de 1937 la *Fábrica Nacional de Moneda y Timbre* havia emés (5 milions de pessetes en monedes de 50 cèntims en coure i zinc) i les que en gener de 1938 el Ministeri d'Hisenda i Economia, facultat pel govern, havia encunyat en paper (Santacreu, 2007b, 86-95).

Un parell de mesos abans, en abril del 37, el consell havia habilitat un cotxe marca Ford, model Y8HP, amb matrícula V.13407, pel el servei d'abastiments, l'hospital de sang i altres menesters que es precisaren, donat que una ordre del Ministeri de Hisenda (Gaceta de la República 23/04/1937), facultava als consells municipals per a obtindre gratuïtament la patent nacional d'automòbils en els cotxes que utilitzaren per a serveis oficials, és a dir, que podien gaudir del vehicle amb l'exempció del pagament de l'impost de la Patent Nacional de Circulació d'Automòbils. Tanmateix, l'ús del vehicle va generar enveges i tensions als si de la corporació, i ja en el mes maig la Joventut Socialista Unificada (JSU) protestava perquè el ford havia sigut *"controlado por Salvador Vila, con la sola autorización del chófer del Hospital de sangre"*. El consell acordà aleshores que el camarada O. Forriols, investigara el cas. Però el problema s'allargà i encara en juliol continuaven les queixes. L'1 de juliol, T. Bella preguntava en un ple si el cotxe de les Joventuts Socialistes havia passat a dependre del Consell, i en contestar-li afirmativament la presidència, el regidor formulà les seues queixes davant el fet que el vehicle fóra emprat per a què alguns funcionaris municipals aprenguen a conduir, al·legant que *"existen centros en Valencia"*. La presidència s'excusà al·legant que era cert que l'algtzir, Onofre Torrent Sanz, l'utilitzava per a practicar i que també ho havia fet el secretari *"porque en muchas ocasiones precisa trasladarse de momento a Valencia a asuntos oficiales"*. Davant la situació, la corporació acceptà les explicacions de l'alcaldia i acceptà, amb el vot en contra de T. Bella, fer-se càrrec de les despeses per a què l'algtzir obtinguera el carnet de xofer. Finalment, Onofre Torrent obtingué el carnet de xofer de 2ª i la corporació pagà a l'Agència Fabra de València 110 pessetes per la tramitació de documents per a l'obtenció del carnet. Tanmateix, durant el mes de juliol continuaren les crítiques de la JSU sobre l'ús

del cotxe adquirit pel Consell, perquè no s'utilitzava per a serveis d'abastiment ni tampoc es complia l'acord de què el xofer fóra l'alguetir, ja que qui el feia servir era el secretari. Donades les demandes, s'acordà que el cotxe després d'atendre al servei del Consell es facilitara *"a cuantas organizaciones políticas y sindicales lo necesiten, cursándose en cada caso oficio por la entidad respectiva"*. Cal tenir present, que en eixa època els cotxes i vehicles a motor, en general, no estaven ni molt menys tant popularitzats com ara, i que a més el context de guerra convertia el cotxe en un servei bàsic per a la realització de determinades accions i assumptes oficials. De fet, fins i tot les bicicletes incautades pel comitè eren molt sol·licitades per partits i organitzacions del poble. En març del 37, el Sindicato Único de Oficios Varios CNT ja havia demanat formalment al consell dues bicicletes per al seu ús i servei oficial, *"a condición de devolverlas en perfectas condiciones al primer llamamiento que haga el consejo"*.

Entre els temes que es tracten al poble durant l'estiu del 37, la salut pública i les obres d'urbanització també formen part dels documents que es conserven a l'arxiu municipal.

A la situació de carestia i guerra es sumava el calorós i humit clima de l'estiu valencià, i les denúncies sobre problemes d'insalubritat no eren excepcionals. *Izquierda Republicana* informava, a data de **15 de juliol**, que en la casa nº 41 del carrer de Murillo hi havien 42 ovelles i instava al consell i la Junta municipal de Sanitat a actuar davant *"lo cual puede constituir un foco de infección para la salud pública"*.

Només, nou dies després, el consell de la Junta Municipal de Sanitat informava sobre la existència d'un femer en la part posterior de la *"caseta de peones camineros"* a l'Avinguda 14 d'abril i sobre les 42 ovelles del carrer Murillo. Amb urgència es va aprovar interindre per eliminar el fem i evacuar les ovelles *"ya que su existencia redunde en perjuicio de la salud pública por la que todos estamos obligados a velar"*. No obstant, la reiteració de denúncies per l'existència a femers i abocadors il·legals al poble (també es denuncia un altre al solar de l'antic cementeri), fan que l'ajuntament aprobe la reproducció amb més èmfasi de les crides prohibint deixar fem, deixalles i escombraries al carrer.

Les necessitats i mesures de guerra també continuen present al dia a dia de Quart, i el **15 de juliol** el consell havia cedit el local que posseïa al carrer Ramón y Cajal nº 12, primer pis (actual carrer La Torreta) davant la sol·licitud de Lucía Pérez Sancho, en representació de la Comissió Organitzadora del Ram del Vestit, Tocat i Similars, afectes a la UGT, per establir en ell un taller dedicat a la confecció de peces militars per als companys que lluiten en el front. El mateix dia també és denunciat Mariano Rodrigo Sanmartín segons consta en acta perquè *"dicho elemento ha sido siempre contrario al régimen republicano al cual atacó por todos los medios a su alcance de acuerdo y siguiendo instrucciones del cacique, Juan B. Valdecabres"*. Segons hem pogut documentar amb testimonis orals, també s'instal·là un taller de confecció de roba per als militars en casa del tio Tono (cantonera carrer La Torreta i carrer Joanot Martorell), on les xiques joves i les dones anaven a cosir en una habitació que s'havia habilitat.

La burocràcia i el treball administratiu eren abundants i el **24 de juliol** la Comissió de Personal proposa que es nomeni com a auxiliar de secretaria amb caràcter temporal a Juan Bondía Gimeno, que exercirà per dos mesos amb un sou de 270 pessetes al mes.

També es regulen alguns canvis a l'escorxador municipal, i a partir del **29 de juliol** es fixava un nou horari de matança "*las puertas del matadero se abrirán a las 7 de la mañana (s'avancen 2 hores respecte a com es feia fins aleshores) en que comenzará el sacrificio de reses, siendo permitida la entrada de éstas hasta las 8h, y cerrándose a las 10h; y que se ponga en sitio visible en el matadero este acuerdo para su cumplimiento*". Aquests tipus de regulacions eren comunes a altres pobles de la rereguarda, on la mancança generà conflictes (Torres i Calzado, 2007, 43-44). Tanmateix, a Quart, només sis dies després els treballadors de l'escorxador es queixen perquè aquest canvi d'horari no els afavoreix. I finalment, el consell rectifica i acaba restablint l'horari previ a l'acord del 29 de juliol.

És en **agost**, concretament el **dia 5**, el consell cursa un ofici de la Inspecció de Fabricació del Ministerio de la Guerra que demana **les campanes existents en la localitat per a l'obtenció de bronze** (es pot consultar una còpia digital del document a l'arxiu de la família Sancho Sanmartín). Davant aquest petició oficial, l'alcaldia, presidida per Guzmán accepta la cessió sempre que s'envie personal per retirar-les donat que el consell de Quart manca de mitjans per desmuntar-les. Aquest assumpte es tracta a la Causa General, on S. Vila, Vicente Fita, Ramón Ortiz i Miguel Espinós són acusats del saqueig de les campanes. Gascón ja ha analitzat aquest tema i recull la declaració de Vicente Fita en 1940, qui diu que fou durant agost del 38 quan 4 individus desconeguts s'endugueren les campanes (Gascón, 2012, 106-107). El mateix dia, el 5 d'agost, Francisco Soriano Martínez, membre del comitè revolucionari local, sol·licita que se li facilite una bicicleta al seu fill perquè aquest pugui ingressar en el Batalló Ciclista. El consell accepta la demanda però amb el condicionant de que "*lo interese organización política o sindical de la localidad*". En moltes de les peticions que es cursen era necessari l'aval d'alguna organització política per tal de poder obtindre el que es demanava.

Durant el més d'agost, concretament el dia 19, *Izquierda Republicana* estableix al poble una Cooperativa de Consum per als seus socis. I pocs dies després, el **26 d'agost**, la presidència municipal és informada de que "*están agotándose los nichos en el cementerio*" i s'aprova la construcció de 20 més.

D'altra banda, les obres, reformes i plans d'urbanització al poble continuaven. Així, el **12 d'agost**, la Comissió de Foment presenta un dictamen per a urbanitzar la placeta (d'uns 720m²), situada en el barri de l'estació i que limita per l'est amb el carrer Pérez Galdós i per l'oest amb el carrer Estació. Encara que sens dubte, l'obra més important del moment era la urbanització de l'Avinguda 14 d'Abril. Un dels temes que tracta reiteradament l'ajuntament, són les peticions d'alguns propietaris de camps i parcel·les annexes a l'avinguda que tenien interès en utilitzar-la com a via de pas a les seues propietats. El consell va citar als interessats que juntament amb el conseller delegat d'obres, Forriols, varen tractar de trobar una solució, encara que el consell considerava aquesta demanda un entrebanc per a la urbanització. De fet, el 3 de juny, diversos llauradors ja havien presentat un escrit demanant autorització per entrar als seus camps per l'Avinguda 14 d'Abril, per així transportar millor les seves

collites. Però la presidència va acordar donar accés a aquests camps per una carretera que ja estava construïda per evitar el tràfic rodat per l'avinguda.

Tot i que la vida quotidiana del poble marca l'agenda del consistori, els assumptes polítics i de guerra continuen presents. Amb data del 12 d'agost, el partit socialista local demana al consell que es pregunen acords en les següents matèries:

1. *"que se castigue a los bulistas que dan noticias falsas.*
2. *"que los bandos sean publicados por la vía pública en castellano".*
3. *"que se instale en uno de los balcones del ayuntamiento un aparato de radio para que puedan oírse desde la vía pública las noticias y la propaganda del gobierno".*

Davant les propostes socialistes, el ple municipal acorda prendre en consideració la 1a i 3a, i no 2a perquè es considera que *"deben continuar publicándose los bandos en valenciano por ser el medio que mejor entienden los vecinos de esta localidad, siendo a quienes afectan la mayoría de estos"*. La defensa de la cultura i la identitat valenciana estava present en la vida política local i bona mostra és la sessió extraordinària que s'havia celebrat el 19 de febrer del 37 on *"El consejo municipal después de amplia deliberación y siendo el sentir unánime de la mayoría de los pueblos de esta región, hacer uso del derecho que les concede el art. 98 de la Ley Municipal vigente, adoptando una organización peculiar para su gobierno en miras a una descentralización administrativa en armonía con las aspiraciones del País Valenciano, adoptando además un sistema económico de acuerdo con las necesidades y realidades de cada población"*.

L'últim quadrimestre de l'any 1937 és un període de canvis al consell i de dimissions en l'àmbit de la política local. En perspectiva més general, cal recordar que Franco continuava avançant, i que perdut el Nord, la República i la rereguarda van sentir la pressió de l'avanç dels feixistes. Fins el punt que a partir d'octubre de 1937, el govern de la República s'exilia des de València a Barcelona i l'exèrcit republicà es reorganitza per intentar recuperar algunes posicions.

A Quart, **es succeeixen renúncies i nous nomenaments de càrrecs.** Així el **9 de setembre**, Luis Ros Belda deixa el seu càrrec com a jutge municipal suplent de Quart de Poblet (Gaceta de la República 07/09/1937). Set dies després el secretari, R. García Sanjuán, presenta la seua dimissió al·legant motius de salut. Aquesta renúncia és objecte de debat al ple municipal i el regidor Onofre Sanmartín critica que la causa de salut és falsa i que no presenta certificat de cap facultatiu, al·legant que pretenia anar-se'n per evitar una *"situación embarazosa"*. El cas és que ja el 2 de setembre un gran debat al si de la corporació havia posat en dubte el treball de García Sanjuán a la secretaria de l'ajuntament. Alguns regidors l'acusaven de que el comptes no estaven clars i de no realitzar el seu treball òptimament, i exigiren a la Comissió de Personal que li obrira un expedient; encara que finalment la votació de 6 regidors a favor el va mantindre en el càrrec fins que amb la seua renúncia serà substituït per Ramón Soto Domínguez. Posteriorment, el 14 d'octubre, serà nomenat secretari Rafael Lara Pastor.

El **16 de setembre**, José Segarra Sanmartín, que havia sigut membre de l'alcaldia popular fins el 6 de novembre del 1936 quan es produeix la reorganització de l'Ajuntament, és nomenat representant del partit socialista local.

El ball de persones i càrrecs arriba fins l'alcaldia, i el **23 de setembre de 1937**, J. Guzmán Segarra presenta la dimissió com Alcalde-President del Consell Municipal. Guzmán havia sigut alcalde accidental des del 22 d'octubre al 12 de novembre de 1936, i des d'aleshores alcalde efectiu fins ara, quan ocuparà accidentalment l'alcaldia Onofre Sanmartín Valldecabres fins la votació d'un nou alcalde el 22 d'octubre. Dies després, el **29 de setembre**, la Comissió Executiva de la UGT acceptava la dimissió del delegat sindical en la Comissió d'Abastiments, càrrec que també ocupava l'alcalde Guzmán²³, i nomena Alejandro Pérez Sancho com substitut.

En una sessió extraordinària, el **22 d'octubre** es celebra l'elecció del nou alcalde-president del consell de Quart. Els candidats eren Ramón Ortiz, Onofre Sanmartín, Gregorio Muria i Vicente Velert. A la votació participen 11 consellers i com cap candidat obté la majoria absoluta (Ramón Ortiz 6 vots; Onofre Sanmartín, un vot; Gregorio Muria, un vot; Vicente Velert, un vot; una papereta en blanc), la secretaria informa de que s'ha de repetir la votació. Finalment, com la segona votació donà el mateix resultat, fou elegit alcalde Ramon Ortiz Verchilí, qui es mantingué en el càrrec fins que va dimitir el 28 de maig de 1938.

El **28 octubre de 1937**, Vicente Garcerà Samper presentà la seua dimissió del càrrec de Dipositari dels Fons Municipals argumentant *"no serle posible en la actualidad atender al mismo [cargo] y el carácter irrevocable de la misma [dimisión]"*. El consell acorda *"facultar a la Comisión de Hacienda para que realice gestiones acerca del mismo, encaminadas a hacerle disistir del propósito manifestado y en caso negativo formular propuesta de persona apta y de solvencia para elle en la sesión próxima"*.

També el dia 28, Leandro Manzano Zahonero, encarregat de la xarxa d'aigües potables del poble, demana que es regulen les hores de la seua jornada laboral, i la comissió aprova que siga de 8 hores i s'assigna que el vigilant nocturn Antonio Griñó Dasi siga l'encarregat d'engegar el motor quan l'encarregat Manzano acabe la seua jornada de treball. Les reivindicacions laborals també arriben a altres funcionaris municipals, i ja el **7 octubre** les comissions d'Hisenda i Personal havien proposat al consell l'augment del jornal de tot el personal (que no ho cobrara ja) fins les 10 pessetes diàries.

En **novembre** continuen les dimissions. I el **dia 27**, l'executiva local d'UGT informa de la renúncia del seu representant en el consell, Matías Sanmartín Chacón, i presenta José Soler Coll com a substitut.

La secretaria també tindrà nou inquilí, en ser nomenat secretari interí del consell municipal, Albino Jiménez Sánchez, qui jurarà el seu càrrec l'**1 de desembre**. Deu dies més tard, l'oficial de se-

²³ Citat a la Causa General, peça primera lligall: 1385 en vàrios expedients: Caixa: 1 Exp.: 2 Foli 62; Foli: 222, expedient 08/04/1942; Foli: 57 expedient 3/3/1941; foli: 272 i 274 exp. 12/11/1944) i s'indica el seu domicili al carrer Capità Cortés 14 de la localitat (avui carrer Primer de Maig, concretament vivia on avui està el Café Bombón).

cretaria Ramón Soto Domínguez sol·licita 20 dies de permís per traslladar-se a Gandia i realitzar-se un reconeixement mèdic que ratifiqui la seua excepció per incorporar-se a files.

El **18 de desembre**, Onofre Forriols Fita és proposat com Dipositari Municipal i el 15 gener de 1938 és nomenat en el càrrec en substitució d'Onofre Soler que havia exercit el càrrec des de desembre del 36 i ara havia dimitit.

Lluny del poble la guerra continuava. En setembre del 37, un decret i una ordre del Ministeri de Defensa "*llama a filas a los mozos de los reemplazos de los años 1930 y 1938*" i disposa que queden acabades totes les operacions d'allistament el dia 20 del mes actual, data en què faran el seu lliurament en Caixa els mossos del reemplaçament de 1938 (Gaceta de la República 03/09/1937 i 10/09/1937). L'evolució del front i les noves maniobres militars posen en marxa noves mobilitzacions i crides per incorporar a soldats al front. Encara estan per vindre les batalles més dramàtiques i dures de tota la guerra: la campanya sobre Terol i l'ofensiva al riu Ebre.

La llista dels mossos pertanyents al reemplaçament de 1938 l'hem hagut de recopilar-la a partir de la informació que una vegada acabada la guerra redacta l'ajuntament de Quart amb especial èmfasi en esbrinar l'adhesió al "*Movimiento Nacional*" d'aquells homes que havien estat mobilitzats. La llista consta de 26 mossos (Taula 7).

Però a més a més de la mobilització militar, el poble també dóna suport a altres iniciatives solidàries. Així, en **desembre del 1937** davant la crida del SRI per adquirir roba d'abric per als combatents, el consell acordà per unanimitat contribuir amb 500 pessetes i "*reconocer la necesidad de que los combatientes que con su sangre están causando la admiración del mundo y que por la Independencia de España y libertades populares no sienten desmayo alguno*", alhora que lamentava que la situació econòmica no feia possible contribuir amb una suma major. Prèviament, el 28 d'octubre, el consell ja havia col·laborat amb un donatiu de 100 pessetes per finançar l'homenatge a l'URSS que la Comissió Provincial havia organitzat.

En octubre, la comissió estudia com "*conseguir la tramitación favorable para la reconstrucción del puente provisional sobre el río Turia, en vista de la contestación negativa recibida de la Jefatura de Obras Públicas*". El 26 de juny 1937 havien finalitzat les obres de construcció d'un pont provisional de fusta sobre el riu Túria que posava en comunicació directa el Campament de Paterna amb la carretera de Madrid a Castelló. Tanmateix, amb l'últim desbordament del riu, probablement durant la gota freda d'eixe any, l'estructura havia sigut desmantellada per l'aigua, i la presidència municipal va proposar una gratificació de 35 pessetes als veïns que havien recuperat els taulons procedents del pont (28 octubre del 37). Sabem per una factura del 30 de maig de 1938, amb import de 194,65 pessetes, que l'ajuntament reparà finalment el pont; encara que per tots és sabut que posteriors vingudes d'aigua el tornarien a desfer. Coll Ferrer anecdòticament recordava com aquests taulons foren reutilitzats en 1941 per construir els nous bancs de l'església (1987, 145).

Nº	Cognoms i Nom	Nom del Pare/Mare	Observacions	Classe
1	Alcarria López, Salvador	Santiago/Caridad	Soldat útil.	D
2	Aguiar Martínez, Julián	Julián/Filomena	Soldat útil. 220 Brigada Mixta	I
3	Bondia Broseta, Onofre	Onofre/Francisca	Soldat útil. 86 Brigada Mixta	A
4	Castellá Ribera, Ricardo	Ricardo/Amparo	Soldat útil. Intendència Llevant	I
5	Espinós Aliaga, José	José/Ana María	Pròrroga de 1ª classe	A
6	Espinós Segarra, Joaquín	Joaquín/Francisca	Exclòs.	A
7	Fita Valldcabres, Onofre	Gregorio/Concha	Pròrroga de 1ª classe	A
8	Forriols Adrián, José	Salvador/Dolores	Soldat útil. Intendència Llevant	D
9	Grafía Liern, Ismael	Onofre/Concha	Soldat útil. 86 Brigada Mixta	I
10	Garcia Rodríguez, Luís	Luís/Dolores	Soldat útil	I
11	Grafía Viguer, José María	José Maria/Francisca	Acabada la guerra és declarat pròfug i s'exilia a França.	D
12	Juan Sanmartín, Jesús	Antonio/Rosa	Soldat útil. 8º Cos de Sanitat	A
13	Llimerá Fita, Pascual	Pascual/Concha	Soldat útil	I
14	Moncholí Andrés, Vicente	Vicente/Gertrudis	Soldat útil. Companyia Tancs (Quart)	I
15	Monzó Espinós, José	Pascual/Dolores	Soldat útil. D.C.A. València-Barcelona	D
16	Monzó Monzó, Pascual	José/Vicenta	Soldat útil. Parc d'Enginyers, València	I
17	Mateu Puig, Pascual	Pascual/Dolores	Exclòs.	I
18	Peris Monzó, Onofre	José/Francisca	Soldat útil. 57 Brigada Mixta	I
19	Sanmartín Fita, Rafael	José/Dolores	Serà empresonat a Sant Miquel dels Reis, sentenciat a vint anys i un dia.	D
20	Sorní Peris, Federico	Francisco/Rosa	Soldat útil	A
21	Segarra Sanmartín, Miguel	Miguel/Bárbara	Soldat útil. D.C.A. Madrid-Barcelona	I
22	Sanmartín Serrador, José	José/Marina	Soldat útil. 67 Brigada, 265 Batalló	I
23	Sanmartín Valldcabres, Onofre	Amadeo/Dolores	Soldat útil	A
24	Zarzo Balbastre, Onofre	José/Bienvenida	Pròrroga de 1ª classe	I
25	Segarra Casanova, Vicente	Vicente/Josefa	Pròrroga de 1ª classe	A
26	Sanz Coll, Àngel	Jaime/Elvira	Soldat útil	A

Taula 7.- Transcripció del llistat de mossos allistats en Quart de Poblet l'any 1938, a partir del document duplicat que l'ajuntament de Quart elabora l'any 1940. Classe: A (adict), D (desafecte), I (indiferent) en relació al *Movimiento Nacional*.

La guerra s'allargava, ja feia més d'un any que la lluita era aferissada i els problemes d'abastiment continuaven agreujant-se a la rereguarda (Torres i Calzado, 2007). A Quart, un decret del president del consell local ordenava, a data de 14 d'octubre, que per a evitar abusos en el repartiment del pa, no s'expenguera aquest article "*sin ir provisto el portador del correspondiente cartón de abastecimiento*". A més a més, una circular del *Servicio Agronómico Nacional* ordenava que "*los cosecheros de trigo que en la actualidad tienen en su casa tal grano declarado para consumo propio, no puedan tener más cantidad que la de 300gr. diarios*". Dels testimonis entrevistats, la majoria recorda com el menjar i els queviures estaven racionats. Carmen Monzó Arnal recorda com anaven a la Cooperativa de Consum del centre obrer de UGT (on avui està Quart Jove), presentaven la cartilla i els donaven el menjar racionat. Les cartilles de racionament també es feien servir a les tendes de Quart com l'hostal Pujades, la tendeta de Vicent Civera Bondia, etc. com ens ha explicat Conxa López Vicent. Curiosament, la majoria dels entrevistats ha incidit en que "*abans sí que hi havien tendes i botigues al poble. Ací en un poquet [referint-se al carrer Major] hi havien 2 o 3 (la de Soler, la de Barraca, la de la Panollai el tio Xufa), ara hi ha els supermercats i poc més...*"²⁴.

24 Cento Sancho recull els establiments i tendes que hi havia al Quart de principis del segle XX: 4 forns; 8 venderies, 1 estanc, 1 farmàcia, 3 tavernes (1998, 49-50).

El **28 d'octubre**, alguns consellers es queixen que la Comissió d'Abastiments ha comès irregularitats en el repartiment dels cigrons, bacallà, arròs, llet, i d'altres queviures en favor de les cooperatives i exigeixen una justa distribució de les targetes de racionament, ressaltant que *"los trabajos que se realicen para procurar el abastecimiento han de redundar en los intereses generales de la población sin distinción de ningún género"*. La presidència exposà aleshores una nova orientació que dividia el poble en sectors, amb la finalitat de procedir a un just i equitatiu proveïment i repartiment de queviures. Però també el tabac generava problemes i el 4 de novembre, davant la dificultat en la distribució i subministrament de tabac, la presidència acordà *"publicar un bando para el día de mañana con el fin de que se haga la distribución, de momento, con las tarjetas de racionamiento de abastos y aceptar la propuesta [de Muría] de la creación de otras especiales para los fumadores exclusivamente en lo sucesivo"*. El regidor Muría havia suggerit l'ús de tiquets i la fixació de dies concrets per a expendre el tabac per tal que tots pogueren adquirir la part proporcional que els corresponguera, com es feia en altres pobles.

El **20 de novembre**, els abusos en la venda de verdures i hortalisses en els domicilis per particulars fan que la presidència propose també que *"se prohíba la venta en los mismos y se fije la hora de terminación de venta en el mercado, que podría ser a las 12h"*. També ens aquests dies, arriba a l'ajuntament la queixa d'algunes dones que denuncien l'abús que cometien les persones que amassen i al mateix temps es proveeixen de pa en els forns per mitjà de targetes de racionament. Davant la situació, el consell exigeix als forners que neguen a eixes persones la ració de pa quan presenten les targetes i que al temps d'expedir-se les guies per a la mòlta, s'inutilitzen en les referides targetes els dies corresponents a la mòlta concedida. I a mitjans de desembre, la *Cooperativa Popular de Consumo "Joaquín Costa"* sol·licitava autorització per a obrir un establiment en la Plaça de la República nº 6, destinat al despatx de carnisseria.

Les **expropiacions d'objectes** entre la població de Quart també va generar malestar entre veïns, que en **novembre del 37** reclamaven que se'ls retornaren els objectes confiscats. Tal és el cas de José Coll Liern, qui demanà la ràdio que li va ser confiscada. El consell, tanmateix, va admetre que hi havia objectes dels quals desconeixia on es trobaven; tot i que confirmava als veïns que quan es lliuraven a entitats polítiques i sindicals de la localitat s'emetia el pertinent resguard. Davant la revolada i les idees discordants dels consellers respecte a aquest tema, la presidència va ordenar el 4 de novembre que una crida municipal *"invite al vecindario a que se declaren y al mismo tiempo se haga entrega de los objetos procedentes de incautaciones, para a su debido tiempo, obrar en consecuencia"*. Set dies després, en vista del resultat negatiu que havia tingut la crida sobre la devolució dels objectes confiscats, s'acorda fer els treballs necessaris encaminats a *"la recogida de objetos y efectos para darles el curso debido"*. El regidor Sanchis interpel·la sobre el parader dels objectes procedents de *"la ex-iglesia parroquial a fin de que de por si algún consejero tiene noticias del asunto lo exponga para proceder en consecuencia"*. Forriols contesta que *"parte de los mismos deben existir en este consejo"* i *"cree lo más conveniente se requiera a los que formaban parte del ayuntamiento en la fecha en que pudieron ser recogidos a fin de que aporten los datos necesarios para su esclarecimiento"*. Sanchis insisteix en que s'active l'assumpte *"y que por referencias que tiene se hicieron entregas de los mismos"*

a determinados vecinos, creyendo conveniente se practiquen las averiguaciones necesarias al efecto". La presidència procedirà a *"requerir a cuantos tengan en su poder algún objeto y se tenga conocimiento para que hagan su devolución y de los que corresponda hacer entrega a la Caja de Reparaciones para atender a las necesidades y contribuir a la defensa y triunfo de la causa que propugnamos; y cuando se compruebe que alguien tiene en su poder algún objeto, sin que medie causa justificada, se proceda a su devolución al interesado"*. La confiscació de béns i objectes va crear prou de debat en ser difícil d'esbrinar on havien sigut dipositats molts d'ells i qui eren els responsables. De fet, el 29 de gener del 38 *"se dio conocimiento de que los ornamentos de la iglesia que se había incautado el antiguo comité de defensa, se habían entregado a la Caja General de Reparaciones, según se haya ordenado, quedando debidamente enterado el Consejo"*. Però com ja hem vist, al final moltes coses desaparegueren, especialment els més valuosos, sense cap rastre.

A començaments de l'any 38, al poble la vida feia el seu curs, eren festes de Nadal i l'ajuntament va acordar contribuir amb 100 pessetes en la celebració d'una quinzena *"pro-fiesta niño"* que promovia el Ministeri d'Instrucció Pública amb la finalitat d'albergar recursos per a poder obsequiar amb joguets a tots nens i nenes que es trobaren compresos en l'edat escolar. Una altra notícia agradable ve de mans del regidor Forriols, qui a la primera sessió municipal de l'any, celebrada el dia 1 de gener, proposa que *"cuando sea el tiempo indicado para ello"* es realitze la plantació d'arbres en l'Avinguda 14 d'Abril. Tanmateix, a començaments de l'any 1938 la rereguarda valenciana vivia nous i més intensos bombardejos de l'aviació feixista. La situació bèl·lica era dramàtica i la guerra s'allargava ja any i mig. Els primers atacs aeris contra València havien començat a finals del 36, quan el govern ja s'havia instal·lat ací. Durant els primers mesos del 37 les bombes causen els primers morts a València i els atacs augmenten a tot el litoral mediterrani. No obstant, serà, ara, a inicis de 1938 quan els bombardejos s'intensifiquen sobre València i quan els rebels avancen vers la Mediterrània (Infiesta, 1998, 71).

A Quart, el consell local es reuneix en una sessió de caràcter extraordinari (**26 de gener**) amb l'objecte de tractar la construcció de refugis antiaeris en la població. Estem davant la primera evidència de que l'amenaça del feixistes se sent com a real i imminent a Quart (vore capítol defensa passiva on es tracta el tema en profunditat).

A principis de **febrer**, el **dia 12**, es celebra una sessió a l'ajuntament per detallar el pressupost municipal per a l'any 38, el qual ascendia a 132.545,67 pessetes. Les partides més reforçades seran: la de policia urbana i rural, que s'incrementa des de les 10.453 pessetes del pressupost del 37 fins les 26.400 pessetes; la de salubritat i higiene, que augmenta en 5.297,50 pessetes; la de beneficència, que passa de 7.550 a 9.200 pessetes i la de personal, que ascendeix a 30.110 pessetes (Taula 8). Deixant entreveure clarament com la guerra anava fent mossa en el municipi.

El cas és que durant el primer trimestre de l'any 38, crida l'atenció que les 6 sessions plenàries no es celebren, informant el secretari que no hi havia assumptes que tractar. Hi ha dades sobre les instal·lacions de l'aigua potable, la gestió de les sèquies o permisos que alguns demanen

per a obrar una casa o adequar els accessos a camps de la seua propietat, el pagament de jornals i factures. Estàvem en guerra, però la vida continuava...

En aquestes dates, el camarada Pascual Montesinos Peñarrocha sol·licità una llicència d'un mes que li va ser concedida pel consell el dia 19 de febrer. I setmanes després, el 16 de maig, Vicente Fita Alonso el substituirà com a conseller municipal en representació de l'agrupació socialista. També es presenten factures i pagaments, com el que es realitza a Jesús Cañadas, el farmacèutic local, en concepte dels comptes de beneficència del segon semestre de 1937: 569 pessetes. En juliol del 37 ja se li havien pagat 624,40 pessetes pels medicaments subministrats als pobres de la beneficència municipal i als nens i nenes de la colònia de Madrid durant el primer semestre del 37.

La carestia i la situació feien necessari el suport del municipi a algunes famílies de Quart que ho estaven passant força malament. Fins el punt que, arribat maig, el consell demanà a la Comissió de Beneficència Local que confeccionara una llista de les persones que podrien beneficiar-se gratuïtament del servei mèdic i farmacèutic municipal durant eixe any. Tampoc era excepcional que el consell prenguera mesures d'aquest tipus, fins i tot en alguns casos dictava d'ofici la inscripció de persones o famílies que serien ajudades; com ja féu el 11 de novembre del 37 quan la presidència acordà incloure en la llista de la beneficència municipal a Bautista Espinós Valdecabres, en atenció a la precària situació econòmica perquè travessava la seua família a causa de la malaltia que ell patia. En octubre del 38 el consell també havia acordat que *"a la refugiada Sara Boigas y sus tres hijos, les mantenga el consejo igual como viene haciéndolo con los demás que se encuentran en su situación"*. A principis del 39 la Cooperativa de Consum La Unión presentarà una factura de 107 pessetes en concepte de despeses generades pels refugiats que el consell local mantenia.

Pressupost de despeses any 1938: 132.545,67 pessetes	Pressupost d'ingressos any 1938: 132.545,67 pessetes
Cap. 1 Obligacions generals: 12.746,89 pts	Cap. 1 Rendes: 530,60 pts
Cap. 2 Representació Municipal: 1.900 pts	Cap. 2 Aprofitament de béns comunals: 10.555,20 pts
Cap. 3 Vigilància i Seguretat: 3.650 pts	Cap. 4 Serveis municipalitzats: 26.000 pts
Cap. 4 Policia Urbana i Rural: 26.400 pts	Cap. 8 Drets i taxes: 12.646,95 pts
Cap. 6 Personal i Material d'oficines: 30.110 pts	Cap. 9 Quotes, Recàrrecs i participacions en tributs nacionals: 14.007,20 pts
Cap. 7 Salubritat i Higiene: 12.297,50 pts	Cap. 10 Imposició municipal: 68.555,72 pts
Cap. 8 Beneficència: 9.200 pts	Cap. 11 Multes: 250 pts.
Cap. 9 Assistència Social: 1.582,50 pts	
Cap. 10 Instrucció Pública: 5.000 pts	
Cap. 11 Obres Públiques: 7.000 pts	
Cap. 13 Foment dels interessos comunals: 19.058,78 pts	
Cap. 15 Mancomunitats: 2.500 pts	
Cap. 18 Imprevists: 1.000 pts	

Taula 8.- Pressupost municipal de l'any 1938.

Les accions més decisives per part del consell es produeixen el mes de **març**, quan el **dia 12** s'acorda la reorganització de la Junta Qualificadora local (JQL), i es designa a Onofre Sanmartín, encara que aquest serà substituït per Dionisio Sanchis a partir del 28 de maig. La JQL era una de les di-

ferents comissions en les què s'organitzava el Consell Municipal i tractava principalment el tema de les expropiacions al poble i de les persones de dubtosa lleialtat del municipi. Aquests dies també s'acorda que es dirigisca un ofici a tots els sindicats i partits antifeixistes perquè designen un company que els pugua representar en la JQL. Alhora, s'acorda la reorganització del Comitè Agrícola Local, designant en representació del consell a l'alcalde-president, Ramon Ortiz Verchilí, i als companys Onofre Sanmartín i Dionisio Sanchis, fent també la pertinent invitació a sindicats i partits locals.

El **2 d'abril** Onofre Forriols és nomenat conseller local d'informació i propaganda, tal com ordenava un telegrama del governador civil que instava al fet que algú ocupara eixe lloc en el poble. Com ja hem comentat la propaganda i la gestió de la informació va ser a l'època una potent arma de lluita contra l'enemic.

El **4 de maig**, nomenen als veïns de Quart José Vento Sanmartín, Miguel Espinós Forriols i José Cubells Mateu com a membres de la Junta Pericial de la localitat.

El **28 de maig**, l'alcalde Ortiz presenta la seua dimissió per motius de salut "*el cargo le priva el poder guardar el régimen alimenticio que facultativamente le tienen prescrito*". Davant la necessitat d'un substitut, el primer tinent d'alcalde, Onofre Sanmartín urgeix en l'elecció ja que ell com a accidental no sap quants dies podrà estar ací per trobar-se comprès en les cinquenes mobilitzades per a fortificacions. Així que en eixe mateix dia es vota al substitut entre tres candidats: Salvador Campos, Gregorio Muría i Vicente Fita. Finalment, la votació dona majoria absoluta a Vicente Fita Alonso (7 vots).

En abril del 38 la Comissió d'Ajuda als Evacuats i Combatents de l'Est féu arribar un escrit al poble perquè es constituïra un comitè local amb representació del municipi i dels partits i sindicats amb l'objecte de recaptar per a tal fi (document a l'arxiu de la família Sancho Sanmartín); i el 28 de maig el consell tracta el tema a una sessió plenària. En **juny del 38** el govern civil de València publicava una nota en premsa sol·licitant als veïns de València la relació d'habitacions disponibles en cada casa per acollir els evacuats (Galdón, 2010, 122-123). En eixes mateixes dates, a Quart, concretament el dia 25 de juny el SRI sol·licita al poble una subvenció econòmica per ajudar "*a los evacuados de Levante*", i el consell justifica que ja ajuda a 30 refugiats "*a quienes viene facilitando todo lo que necesitan y sufragando todos sus gastos los cuales el consejo satisface gustoso y anhela que pronto puedan ser reintegrados a sus respectivas casas por haber reconquistado los pueblos que son hoy detentados por los rebeldes*". El consell contribueix amb 250 pessetes per "*sufragar los gastos que ha causado en el reformatorio que hay en esta localidad, el compañero Ricardo Castellá, ya que pudiera haber contribuido a su pérdida de enajenación mental el trabajo que ha tenido que prestar en las líneas de combate; ahora bien que el hecho de que este ayuntamiento en este momento tenga esta (a su juicio) justa recompensa no quiere decir que haya de servir de norma para sucesivas ocasiones y cosas*".

El **25 de juny**, l'alcalde Fita és elegit per a fer-se càrrec de la vacant que Ortiz havia deixat en la Comissió d'Abastiments. La carestia continuava sent un problema greu i amb l'arribada de la temporada estival, els consellers acorden celebrar els plens municipals cada 15 dies (dissabte a les 22h

en 1ª convocatòria i 23h en segona), en lloc de cada 7 dies com es venien realitzant, per poder així *"dedicar muchas horas al campo a fin de que se pueda éste hallar lo mejor cultivado posible y poder tener más probabilidades de que se ha de atender al abastecimiento tanto de las fuerzas militares como de la población"*.

Les despeses de l'ajuntament es multiplicaven tant per l'ajuda als refugiats com per la construcció dels refugis antiaeris, i el 25 de juny l'alcaldia manifestava que *"al hacer entrega de los nuevos cartones de racionamiento debía procurarse el cobro de los atrasos que se hallan pendientes a los contribuyentes que así se hallen"*. Tanmateix, la ciutadania tampoc es trobava en una situació esperançadora i el consell finalment acorda que al menys s'exigisca la meitat dels endarreriments. D'altra banda, encara continuaven alguns problemes de salut pública, que s'agreujaven amb les altes temperatures de l'estiu, i el consistori ordena la instal·lació d'un rètol prohibint tirar fem *"en el sitio que era el cementerio viejo a la espalda del mercado [l'església] a fin de que tengan conocimiento de esta prohibición"*.

El 14 de juny havia caigut Castelló²⁵ i Franco avançava en la coneguda com Ofensiva de Llevant cap a València. Els republicans resistien en les trinxeres de la línia XYZ, i aconseguiren endarrerir l'avanç dels rebels, fent una maniobra i iniciant a finals de juliol la Batalla de l'Ebre.

A partir de juliol es precipiten els esdeveniments i els rebels es trobem a poca distància de València, escassament 40-50km al nord. La rereguarda valenciana acorda la construcció de la línia defensiva «La Inmediata» amb l'objectiu de fer València inexpugnable (Gil i Galdón, 2007; Durban Aparisi, 2009-2010; Durban Aparisi, 2010); alhora el consell provincial inicia una subscripció per recaptar fons i subvencionar la fortificació (Galdón, 2010, 127).

El **mes juliol del 38** dona pas a reorganitzacions internes en l'ajuntament de Quart; la rereguarda valenciana estava en peu de guerra. El dia 9, Manuel Colomer Coll és nomenat conseller municipal com a substitut de Rafael Grafià²⁶, i també es fa càrrec de les comissions en què aquest actuava. El guarda José Sanmartín presenta la seua dimissió, però li informen no pot cessar fins a fi de mes; i el 16 de juliol es fa una crida municipal perquè en un termini de 9 dies aquells que ho estimen oportú es presenten com a candidats per a cobrir la plaça de guàrdia rural que quedava. El 20 d'agost Onofre Pallás Navarro és seleccionat com a guarda rural interí.

L'auxiliar de secretaria, Juan Bondia, s'incorpora a files, i la presidència informa que el seu treball ho realitzen el secretari i l'oficial primer. S'aprova que en lloc de nomenar un nou auxiliar aquests cobren el seu sou perquè ja realitzen eixes tasques. La República havia decretat la mobilització total i les campanyes de propaganda i sensibilització feren que la ciutadania prenguera consciència de que tots eren necessaris per lluitar contra els feixistes. El 19 de juliol el comitè d'enllaç UGT-CNT féu una crida als seus membres d'entre 34-36 anys per allistar-se en les Brigades de Fortificació (Galdón,

25 El 15 de juny el diari La Vanguardia publica la crida que el Govern Civil de València fa a la ciutadania en relació a la necessitat d'acollir dels refugiats que vénen de Castelló.

26 M. Colomer és citat a Causa General, amb domicili al carrer de València. Exp. 8/4/1942 lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 222; R. Grafià apareix a Exp. 8/4/1942 lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 222; domicili al carrer de Murillo.

2010, 235). En aquest moment, la guerra total pren tot el seu sentit a la rereguarda valenciana: només l'economia de guerra i el suministrament d'aliments són mantinguts al marge de la mobilització vers la defensa i la fortificació de la ciutat i els seus accessos.

Altres funcionaris municipals demanen un augment del sou "*debido a la carestía de la vida*" i el consell concedeix diversos increments a personal de l'ajuntament "*ahora bien, que las pesetas que se le aumentan no se consideren como elevación del sueldo sino como plus de guerra hasta que duren las actuales circunstancias*": l'agutzil Onofre Torrent Sanz i el guarda urbà Antonio López Ferreres²⁷ cobraran 15 pessetes al dia. A José Mestre se li augmenten 3 pessetes com a plus de guerra, "*no subiéndole a 5 porque ya cobra alguna cantidad por los pregones que hace*". Antonio Griño Dasi (vigilant nocturn), Eduardo Aragón, José Colomer (Gascón recull com al fitxer de l'Auditoria del Ejército de Ocupación és citat com membre de la JSU i voluntari de '*las milicias rojas*') i Onofre Pallás (guarda rural) també cobraran el plus de guerra de 5 pessetes.

El **16 de juliol** "*Se dio cuenta de la visita que había hecho un consejero provincial sobre la conveniencia, cuando no la necesidad, de abrir una suscripción para albergar fondos con el fin de hacer fortificaciones y poder hacer de Valencia una capital inexpugnable ante la que el enemigo reiteradamente se estrellé*". El 17 de juny s'havia celebrat una gran assemblea de CNT-UGT amb la finalitat de mobilitzar a tots els seus afiliats. En Quart, el consell acorda donar 250 pessetes i també "*que se hagan unos números para que en los establecimientos públicos cobren diez céntimos por cada consumición que tenga lugar, sin perjuicio también de invitar a todos los partidos políticos y sindicatos de la localidad por si estiman oportuno contribuir*". El **29 de juliol** s'aprova contribuir amb 500 pessetes a la subscripció per a fortificacions. La caiguda de Castelló en juliol del 38 activa les organitzacions del Front Popular que fan crides cada vegada més intenses per engrossar els batallons de fortificació de la rereguarda. El diari El Pueblo (18 juny 1938) ja havia difós la necessitat de reforçar i fortificar els accessos a València davant l'amenaça cada vegada més real del enemic que es trobava ja de camí a València: "*urge la realización de un plan de fortificaciones y una recta labor de saneamiento de la retaguardia*". Cal tindre present que durant aquesta època, i especialment en l'estiu de 1938, s'accentuen les crides a la mobilització ciutadana i a la fortificació (Galdón, 2010, 232-237); i bona mostra és la carta que el *Consejo Provincial de Valencia* envia al Consell de Quart, el 20 d'agost, mostrant la seua gratitud per haver rebut del 2.635 pessetes per a fortificacions. Mesos després. En octubre, el consell també es subscriu a la *Campaña Pro-invierno* amb 500 pessetes i altres 100 per a propaganda en zona enemiga.

El **20 agost de 1938** Asunción Borredà Ferrer és nomenada consellera municipal en representació del partit comunista. La presidència li dóna la benvinguda i diu "*es la primera mujer que viene a desempeñar el cargo de consejero municipal*"; activitat que implicarà la seua corresponent cita a la Causa General: Expedient 8/4/1942, Lligall: 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 222; domicili al carrer de Trafalgar 24.

²⁷ A. López és citat a la Causa General al Exp. 12/3/1940 Lligall 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 14/16-17; Exp. 16/12/1940 Lligall: 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 8; Lligall: 1385 Caixa: 1 Exp.: 2 Full: 61; O. Torrent també hi apareix.

El **3 de setembre** Francisca Benlloch deixa "*por su espontánea voluntad*" de hacerse cargo de la limpieza de las oficinas municipales. I es selecciona a Salvadora Velert (germana del camarada Velert) com a substituta amb el mateix sou que l'anterior: 2 pessetes al dia. D'altra banda, el camarada Sanchis proposa que s'ordene als guardes rurals que "*desplieguen todo el esfuerzo que se halle a su alcance para ver el medio de evitar los atropellos que se están realizando por elementos desconocidos contra la propiedad particular*". Tots els membres de l'ajuntament se sumen a la proposta.

El regidor S. Campos, encarregat de la Comissió d'Hisenda, informa de que a partir del **17 setembre de 1938** no podrà assistir a les sessions municipals perquè s'incorpora a prestar serveis al Cos de Carabiners del Ministeri d'Hisenda²⁸. A partir del 14 de novembre li substituirà en la Comissió Municipal d'Hisenda el camarada Sanchis.

L'**1 d'octubre** el metge titular interino, J.Mª Domínguez s'incorpora a files i deixa el seu lloc. El consell nomena metge titular interí a Fernando Aguiló, que ja resideix en el poble, "*empezando a cobrar sus trabajos desde esta fecha*".

El **15 d'octubre**, davant l'organització d'una assemblea que pensa celebrar el S.R.I., el consell nomena a Velert perquè vaja com a representant de l'organisme municipal. Ahora, Sanchis és nomenat comissionat per a fortificacions.

El **31 d'octubre** el secretari, Rafael Lara Pastor, s'incorpora a files i es necessita substitut per a cobrir la seua plaça d'oficial 1° en la secretària municipal, per a que ajude al secretari. Es nomena per a cobrir la plaça a Manuel Justo, secretari de Benicàssim, que després d'haver "*exhibit un certificado dl Front Popular local del poble on anteriormente prestava els seus serveis [Benicàssim] en el qual reflejaix per així dir-ho que és d'absoluta lleialtat al règim*", exercirà el càrrec a partir de l'1 de novembre, amb sou de 5000 pessetes anuals.

En l'últim mes de l'any, G. Muria i Manuel Colomer són nomenats com a representants del consell municipal en el Consell d'Administració de Finques Rústiques expropiades.

El dia **3 de desembre de 1938** es presenta el pressupost del municipi per a l'any 1939: 144.186,28 pessetes, el més elevat de tots els anys de guerra amb un increment de gairebé totes les partides de despeses (Taula 9). Les setmanes prèvies, durant el mes de novembre, l'ajuntament havia ampliat la Comissió d'Hisenda Municipal, en aquests moments a càrrec de Sanchis, a la qual s'afegeix el camarada Velert, "*para que estudien los arbitrios que han de utilizarse para conjugar el déficit de presupuesto para el ejercicio de 1939*". Tanmateix, setmanes després, el **12 de febrer de 1939**, el pressupost no és acceptat pel delegat d'Hisenda i el consell ha de rectificar algunes coses. Entre els canvis a subsanar destaquen els següents: augmentar la consignació per a l'institut provincial

²⁸ Els Carabiners eren un cos de policia fiscal, fundat en 1829 i dependent del Ministeri d'Hisenda, que en guerra foren mobilitzats en brigades mixtes que actuaven com policia militar i tropes de xoc.

d'higiene a 2.833,62 pessetes; anul·lar les consignacions de 60.000 i 3.000 pessetes respectivament pels productes que pogueren ser exportats i del 10% sobre les begudes que tingueren també caràcter d'exportació; fixar el repartiment general d'utilitats en 65.411 pessetes, quedant el pressupost de despeses en 144.520 (en lloc de les 109.580,60 pts.), i aprovats els canvis s'acorda remetre còpia al delegat d'Hisenda.

Pressupost de despeses any 1939: 144.186,28 pessetes	Pressupost d'ingressos any 1939: 144.186,28 pessetes
Cap. 1 Obligacions generals: 14.740 pts Cap. 2 Representació Municipal: 1.700 pts Cap. 3 Vigilància i Seguretat: 5.840 pts Cap. 4 Policia Urbana i Rural: 32.870 pts Cap. 6 Personal i Material d'oficines: 26.900 pts Cap. 7 Salubritat i Higiene: 14.547,50 pts Cap. 8 Beneficència: 9.350 pts Cap. 9 Assistència Social: 1.700 pts Cap. 10 Instrucció Pública: 6.880 pts Cap. 11 Obres Públiques: 7.100 pts Cap. 13 Foment dels interessos comunals: 19.058,78 pts Cap. 15 Mancomunitats: 2.500 pts Cap. 18 Imprevists: 1.000 pts	Cap. 1 Rendes: 530,60 pts Cap. 2 Aprofitament de béns comunals: 8.200 pts Cap. 4 Serveis municipalitzats: 10.000 pts Cap. 5 Eventuals i extraordinaris: 550 pts Cap. 8 Drets i taxes: 11.351,15 pts Cap. 9 Quotes, Recàrrecs i participacions en tributs nacionals: 12.757,20 pts Cap. 10 Imposició municipal: 80.577,33 pts Cap. 11 Multes: 250 pts.

Taula 9.- Pressupostos municipal de l'any 1939 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època).

L'any també s'inicia amb l'allistament del mossos nascuts en l'any 1918 i que formen la quinta del 39. La informació que compilem ha sigut elaborada a partir de documents de l'any 1940 per tant, cal tenir en compte que el nom dels carrers i d'altres dades no són les primàries (Taula 10).

El 23 de febrer de 1939, l'oficial de 1ª Manuel Justo, substitueix al secretari Albino Jiménez Sánchez que s'ha incorporat a files. Davant la dificultat de trobar personal es nomena al seu fill, Emilio Justo, com a oficial mecanògraf.

A partir del dia 28 febrer, no hi ha documentació relativa a les actes municipals. Eixe dia, de fet, el document queda incomplet i sense signar per part del regidors, només el secretari dóna fe de que s'ha tractat el tema de la confecció del Repartiment General d'Utilitats i d'un pagament extra al treballadors que el varen confeccionar. La següent documentació que existeix data del dia **30 de març de 1939** i comença amb la salutació a Franco. Malauradament, res ha quedat dels últims dies de guerra al poble, ni tampoc cap referència documental als bombardejos que el poble va patir en març de 1939, quan l'aviació feixista atacava Manises Est, tal i com recull la informació que sí es conserva a l'*Ufficio Storico Dell'Aeronautica Militare* de Roma (veure capítol 3.2).

Nº	Cognoms i Nom	Domicili	Observacions
1	Andrés Juan, José	C/ Colón, 1	
2	Boix Gabladó, Onofre	C/ José Antonio, 19	58 Brigada Mixta. Inderefent en relació al Movimiento Nacional
3	Casanova Colomer, Onofre	C/ Virgen de la Luz, 8	217 Brigada Mixta. Indiferente
4	Coll Guzmán, Juan	C/ Cirilo Amorós, 6	Intendència de Llevant. Desafecte
5	Coll Lozano, Rafael	C/ Ramón y Cajal s/n	
6	Calatrava Molins, Bautista	Plaza de la Iglesia	Intendència. Adicte
7	Coll Molins, Miguel	C/ Calvo Sotelo, 3	3r Batalló de Transport. Adicte.
8	Chaparro Martínez, Onofre	B. San Onofre	
9	De la Guía Vela, José	C/ José Antonio, 96	
10	Dorce Platero, Miguel	C/ San Onofre, 25	Intendència de Llevant. Indiferent
11	Espinós Mateu, Onofre	C/ General Mola, s/n	58 Batalló d'Intendència. Adicte
12	Forriols Sanmartín, José	C/ Ramón y Cajal, 2	
13	Fita Sanchis, Onofre	C/ Colón, 41	
14	Fita Valdecabres, Enrique	C/ Ausiàs March, 3	
15	Gabaldó Aliaga, José	C/ José Antonio, 5	
16	Garcerá Rodrigo, José	C/ Colón, 7	Declarat pròfug per anar-se'n a França.
17	García Rodríguez, José	C/ Valencia, 24	
18	Juan Puig, Cayetano	C/ Valencia, 35	
19	Latorre Zanón, Jesús	B. San Onofre	
20	Monzó Andrés, José	C/ Trafalgar, 5	
21	Martí Sanmartín, Pascual	C/ Cisterna, 5	57 Brigada Castelló. Indiferent
22	Puchades Andrés, Salvador	Valdecabres, 3	
23	Rodrigo Sanmartín, Onofre	C/ Virgen del Pilar, 7	
24	Rodríguez Tarín, Benjamín	C/ Colón, 67	22 Brigada, 84 Batalló. Indiferent
25	Santacreu Bertomeu, Joaquín	Rajolar Parrull	18 Brigada Mixta. Indiferent
26	Sanmartín Cuenca, Rafael	C/ Hernán Cortés, 12	
27	Segura Escoriguela, Vicente	C/ Murillo, 7	49 Brigada 1r Batalló. Indiferent
28	Serer Morante, José	C/ Virgen del Pilar, 10	
29	Sanmartín Sanmartín, Juan	C/ Numancia, 1	
30	Sanmartín Teruel, Enrique	C/ Virgen de la Luz	
31	Sanmartín Terol, José	Sense dades	
32	Soler Pardo, Jesús	C/ Gómez Ferrer	
33	Navarro Sanchis, Vicente	C/ Murillo, 9	

Taula 10.- Transcripció del llistat de mossos allistats en Quart de Poblet l'any 1939, a partir del document duplicat que l'ajuntament de Quart elabora l'any 1940.

- **Abril de 1939 inicia la posguerra i el franquisme**

Eixe mateix dia 30 de març, la Divisió 83a sota el comandament del general Martín Alonso entrava triomfant en València, i l'endemà, dia 1 d'abril de 1939, el *Cuartel General del Generalísimo Sección Operaciones*, emetia un comunicat des de Burgos i anunciava la fi de la guerra: *"En el día de hoy, cautivo y desarmado el Ejército Rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La Guerra ha terminado"*.

A Quart, el 30 de març de 1939 es constituïa provisionalment la Junta que havia d'assumir el govern municipal: [transcripció...]

"Saludo a Franco. Arriba España

Acta de constitución provisional de la Junta que ha de asumir en esta población la responsabilidad de mantener el orden público y las inherentes al abastecimiento, gobernación, hacienda y todas las que en las presentes circunstancias aconsejan la tranquilidad y defensa de la Patria.

En Cuart de Poblet a 30 de marzo de 1939, se reunieron los señores D. Jesús Hernández Cañadas, D. José Gimeno Aparicio, D. Fco. Sorní Palanca, D. Ramón Cebriá Cardona, D. Juan Montón, D. Ernesto García Raga, D. Mariano Rodrigo Sanmartín, D. Onofre Andrés Sancho, D. Juan Vento, al objeto de dar cumplimiento a lo ordenado por Falange Española Tradicionalista y de las JONS de Valencia y cuya parte dispositiva dice: mantenimiento del orden público, atender al problema de abastecimientos, incautaciones, agricultura, hacienda, propaganda, etc. en su vista y por todos los señores reunidos se puso de manifiesto su inquebrantable adhesión y obediencia a cuantas órdenes dimanen de la Superioridad y a tal efecto aceptan formar parte de la Junta y a los cargos que les fuesen conferidos y una vez constituida con los miembros que figuran reseñados se procedió al nombramiento del que he de desempeñar las funciones de la Presidencia siendo nombrado por unanimidad D. Jesús Fernández Cañadas. "

A més a més, també queden establerts altres nous càrrecs: Juan Montón com a delegat d'expropiacions; Onofre Sancho, delegat d'abastiments; Francisco Sorní, delegat d'agricultura; José Gimeno, delegat d'aigua i electricitat; Francisco Gabaldó, delegat del culte; Juan Vento, delegat de propaganda; el president de la Junta, Jesús Fernández com a delegat d'ordre públic i Mariano Rodrigo, com a secretari. A l'endemà, la nova Junta Local acordà:

- Fer-se càrrec de l'alcaldia i les dependències municipals.
- Intervindre la Caixa Municipal, documentació i mobiliari²⁹.
- Destituir el personal fins que es reben ordres de "*la Superioridad*", sense perjudici de que seguisquen prestant els seus serveis i ajuden a col·laborar provisionalment a la Causa en aquells serveis que el Consell crea convenient.
- Precintar les portes de l'immoble on es troba instal·lat el partit comunista, la casa del poble i *Izquierda Republicana*, i que "*se hagan desaparecer los rótulos que todavía aparecen en las fachadas de dichos edificios*".
- Donar la màxima publicitat perquè el veïnat conega en tot moment les ordres que emanen de la Direcció General de Seguretat.
- Nomenar cap de les milícies a D. Ángel Fernández Cañadas i aprovar que siguen armades les

²⁹ Són ells qui fan desaparèixer els arxius i tota la documentació del període de guerra posterior a la crema de l'arxiu en octubre del 36? O va ser el propi consell qui la va destruir una vegada el final de la guerra era imminent? Malauradament, res ha quedat del patrimoni documental municipal d'aquest període.

milícies que prestien servei a les ordres d'aquest consell.

Acabada la guerra, comencen les purgues, la repressió i les depuracions al poble. Molts republicans viuran dècades amb la por de que algun veí o veïna els denuncie; i malauradament aquesta por s'ha allargat gairebé fins l'actualitat, quan encara costa que la gent major parle lliurement de la guerra, la posguerra i el franquisme. Seguint les xifres de l'exhaustiu estudi de Gabarda (2007), oficialment el nombre de persones de Quart executades un cop acaba la guerra, arriba a la dotzena (Taula 11). Tanmateix cal tenir present que hi hagué també persones empresonades (moltes van morir a la presó), desaparegudes, exiliades forçosament o localitzades al seus domicilis, que no computen com a morts però que sí foren víctimes en vida de les depuracions i les repressàlies³⁰.

Els vençuts i les seues famílies patiren la institucionalitzada maquinària de repressió que Franco posà en marxa des del minut zero de la seua revolta. Durant els primers mesos de la guerra (juliol-octubre 36) "*los paseos*" eren freqüents als territoris ocupats pels rebels; després fins febrer del 37, les detencions i les sentències de mort de les autoritats militars es feren habituals. I finalment, acabada la guerra i durant la posguerra, els consells de guerra i judicis sumaríssims acabaren amb els republicans que havien resistit a la rereguarda. El seu objectiu, com ell mateix havia explicat, era l'aniquilació paulatina però definitiva de l'enemic: "*esos rojos peligrosos*", i exterminar per complet tot allò que la II República i els seus defensors havien posat en marxa (Preston, 2011b, nota 15 del capítol 12). És per això que Franco maquinà des del principi un pla que dugué a terme sense pietat i que comptava amb tota una sèrie de legislació que "oficilitzava" les seues estratagemes, emparades en l'estat de guerra que havia declarat en juliol del 36 i que no cessà fins l'any 1948. Aquest estat de guerra comportava que qualsevol acció contra el "*movimiento de liberación nacional*" fóra considerat delictes de rebel·lió militar. Així, el 13 de febrer del 39 la Llei de Responsibilitats Polítiques declarava, irònicament, que els republicans eren els que s'havien rebel·lat contra l'exèrcit. El cas és que ja en el 36, un decret del 13 de setembre, il·legalitzava els partits, sindicats i institucions que hagueren donat suport al Front Popular. En juliol del 38 es reactiva la pena de mort, que la República havia abolit i en desembre del 38 Franco creava una comissió per demostrar la il·legitimitat de la República (Preston, 2011a, 615-ss.). En aquest context, l'exèrcit, les institucions i les persones lleials al govern esdevenen els agents d'una conspiració judeo-massònica i bolxevic que Franco i el "*movimiento nacional*" combatran per alliberar Espanya del terror i d'allò que ells definien com "*la Anti-España*".

Aquest terror té un centre dels horrors que ens queda molt prop, ja que al veí poble de Paterna assassinaran a 2237 persones, de les quals 808 eren veïns de l'Horta i 12 residents a Quart. A la província de València fins l'any 1956 mataran a 2980 persones, de les quals 2612 seran executades entre 1939 i 1941 (Gabarda, 2007, 93, 97, 142-145, 343). Paradoxalment, tot i que la guerra havia acabat, aquests són anys d'una violència sàdica, visceral, sense compassió. No obstant, la il·legalitat d'aquests crims queda fóra de qualsevol dubte: havien sigut els militars feixistes revoltats els que havien donat un colp d'estat contra el govern de la República, elegit legítimament a les urnes per la ciutadania. La repressió franquista és un tema d'imprescindible anàlisi, però sobrepassa ja la temàtica d'aquest treball; així que remitim als interessats a la consulta d'algunes publicacions monogràfiques

³⁰ Pagès (2009) computa al PV més de 15.000 persones empresonades.

sobre el tema (Camil i Ors, 2006; Gabarda, 2007; Armengot *et alii*, 2008; Pagès, 2009).

Data de la mort	Lloc de l'execució	Nom	Edat	Professió	E.C.	Militància i Observacions
21/07/39	Paterna	Àngel Sanmartín Vento	52	Obrer	C	Citat a la Causa General. Membre del comitè revolucionari de Quart.
21/07/39	Paterna	José Giner Navarro	30	Jornaler	S	Citat a la Causa General. Secretari de comitè revolucionari de Quart.
21/07/39	Paterna	Francisco Soriano Martínez	52	Obrer	C	Citat a la Causa General. Membre del comitè revolucionari de Quart. El seu fill s'alista al batalló ciclista.
21/07/39	Paterna	Antonio Monzó Fita	35	Industrial	C	Citat a la Causa General. Membre del comitè revolucionari de Quart. Aparellador municipal.
21/07/39	Paterna	Ramón Pla Sanz	52	Jornaler	C	Citat a la Causa General. President del comitè revolucionari de Quart.
21/07/39	Paterna	Pascual Monzó Real	58	Obrer	C	Citat a la Causa General. President del comitè revolucionari de Quart.
21/07/39	Paterna	Manuel Soler Gómez	43	Taulelletor	C	Citat a la Causa General. President del comitè revolucionari de Quart.
21/07/39	Paterna	Onofre Sanmartín Valdecabres	36	Obrer	C	Citat a la Causa General. Membre de l'ajuntament des de finals del 36. A partir de febrer del 37 vice-president de l'alcaldia de Guzmán. Ocupà diverses regidories i comissions fins el final de la guerra.
21/07/39	Paterna	Sandalio López Giménez	38	Industrial	C	Citat a la Causa General. Secretari de comitè revolucionari de Quart. A partir de març del 37 administrador de l'hospital de sang.
26/07/39	Xiva	José Consea Ortega	36	Xofer	C	¿?
14/01/41	Paterna	Onofre Soler Juan	53	Llaurador	C	Citat a la Causa General. Regidor de amb l'alcalde S. Vila. Representant de l'ajuntament en el comitè organitzador de Milícias Locals amb destinació al front (agost 36). Dipositari del Pòsit municipal (fins gener del 38).
14/02/42	Paterna	Miguel Zahonero Sánchez	40	Polidor	C	Citat a la Causa General. Membre de l'ajuntament i regidor de sanitat i assistència social a l'alcaldia de Guzmán.

Taula 11.- Veïns de Quart executats en acabar la guerra, compilat a partir de Gabarda (2007) i completat amb dades pròpies.

Nombrosos són els quarters i quarteres repressaliats pel franquisme. Una ràpida recerca en la base de dades del *Portal de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo*, del Ministeri d'Educació, Cultura i Esport del govern espanyol³¹, indicant el nom de la nostra població ofereix quasi 400 registres, als quals s'han de sumar altres expedients de persones de Quart, normalment del '*Fichero General de la Sección Politico-Social*', on no es menciona la població. També ens ajuda a entendre aquesta etapa de la crònica que sobre el nostre poble estem intentant reconstruir, la història dels vençuts que ha escrit Pedro Gascón (2012). Encara que, la millor font d'informació que podem consultar són els nostres majors, que varen viure en primera persona la guerra i la posguerra. Els testimonis són nombrosos i valiosíssims i, tot i que, malauradament, cada vegada queden menys membres d'aquestes generacions, ens recorden que la història la fem les persones i no els grans esdeveniments històrics. Com a mostra d'aquestes vivències, arpleguem ací a mode d'exemple els casos de tres quarters: un executat, un empresonat i un exiliat.

Onofre Juan Soler va ser afussellat en Paterna el 14 de gener de 1941, amb 53 anys. El seu crim havia sigut ser membre de l'Alcaldia Popular de Quart i exercir alguns càrrecs municipals, com

31 Des d'ací animem a totes les persones interessades a que busquen els seus familiars a la base de dades online del «*Portal de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo*» i sol·liciten, si ho consideren oportú, la documentació existent sobre els seus.

hem vist en pàgines anteriors. Com ens ha contat la seua neboda Lola Ríos Soler, *"acabada la guerra a mon tio el mataren al cementeri de Paterna"*. Ella, que tenia 16 anys en eixa data, ha compartit amb nosaltres com la seua família acudí al cementeri el dia del afussellament de son tio: *"Nosaltres ens presentàrem tots en Paterna, ma mare, mon pare i el meu germà Ismael que era xicotet. Tenia igual si eren menuts o no, a mon tio l'anaven a matar i teniem que estar allí... Mon pare se'n deixà de treballar per anar a Paterna a l'afussellament de mon tio, que era germà de ma mare. Però allí no podies entrar on els afussellaven. Estàvem a certa distància, al cementeri de Paterna hi havia una caseta on deixaven les coses per a netejar, i allí havien cadires per a sentar-se, però hi havia encara un troç fins on afussellaven la gent i la policia que no deixava passar ningú allí. Ne mataren uns quants de Quart... Des d'on estàvem es sentia el rudio de com els afussellaven i la dona de mon tio, el que van matar, va preguntar «Això què és?» I li van dir «Que està tronant» i era 'taca-tac tac-tac'. Al tio Nofre el soterraren en Paterna però anys després quan morí ma tia la seua dona, el duguerem a Quart amb ella."*

Guillermo López Sancho va nèixer a Daroca l'any 1910, però sent encara jovenet i en quedar-se sense pare, arriba a Paterna i més tard s'instal·la en Quart on treballava de barber a la barberia de la Plaça del Dau. Amb el temps muntà la seua pròpia barberia a sa casa (just a la replaceta que hi ha front al forn de l'església) i alhora estudiava per a ser practicant. Arribada la guerra és mobilitzat com alferes a Sanitat i acabà ascendint fins a ocupar càrrec d'oficial a l'exèrcit de la República. Durant els anys de guerra fou destinat a diversos hospitals de la rereguarda i en 1938 es casà amb la quartera Ana Maria Monzó Colomer, "la Parota", i és destinat a l'hospital de campanya de Sax, on marxà amb la seua dona. En abril de 1939 Maria va tornar a Quart per donar a llum al seu primer fill "*Guillermín*" i poc després amb el final de la guerra, Guillermo és detingut i empresonat a la Model de València. Com ens han contat els seus fills, *"ell era sanitari i va ser empresonat per ser republicà"*. Va estar a la presó mig any ja perquè amb la mediació d'un magistrat aragonés i després d'un parell d'intents, el varen alliberar. Tanmateix, tot i estar a Quart, a sa casa en la Plaça de l'església, periòdicament passava la guàrdia civil per fer controls per vore si *"el rojo permanecía localizado en su domicilio"*. De la història de Guillermo s'han conservat les cartes que ell amb estima i dedicació li escrivia a Maria des de la presó. Aquests documents eren clandestins, ell les escrivia en troços de paper de fumar i d'altres suports de cel·lulosa i ella, Maria, fent un canutet se'ls amagava al doblec de la falda per a que no se'ls requisaren en eixir de la presó.

Onofre Valldecabres Malrás (nét d'Onofre Valldecabres Sanmartín, "el tio Diputat") pogué eixir en l'últim vaixell que salpà des del port d'Alacant (el famós Stanbrook) el 28 de març de 1939 i exiliar-se a Orà (Argèlia). Onofre, germà d'Emilio Valldecabres Malrás³², pertanyia a *Izquierda Republicana*. Abans de la guerra treballava a Quart gestionant la fàbrica de taulells del seu avi, la coneguda '*Azulejos Onofre Valldecabres*' i durant la guerra va exercir com a comandant a l'exèrcit republicà. Ingresà a l'Escola Militar Antifeixista d'on va eixir amb la gradació de capità i es passà al cos de Cara-

32 Membre del partit socialista, durant la República ocupà els càrrecs d'assessor jurídic del Ministeri de Guerra i Auditor de Guerra i en gener de l'any 1940 amb 33 anys als 33 anys fou afussellat a Madrid, deixant òrfena a la seua filla Marina, que actualment viu a Madrid (Coll Ferrer, 1987, 113; Gascón, 2012, 43-44; Levante 03/02/2008).

biners del Ministeri d'Hisenda. També estigué al front de Guadalajara i tornà a València per a formar part del Servei de Contraespionatge Militar com a director del SIM (Servei d'Intel·ligència Militar). La seua filla Annik, que ja va nèixer a Orà, ens ha contat com son pare va tindre "sort": *"El gobierno republicano ante la inminente condena a muerte de mi padre, organizó la salida de mi madre hacia Argelia a principios del 39. Ella estaba embarazada de mi hermano y a su llegada fue acogida por una señora española que residía allí. Después, cuando mi padre pudo salir se reunió con ella y afortunadamente vivieron en casa de esta mujer y no fueron internados en un campo de concentración como sí les pasó a la mayoría de exiliados"*. L'exili va ser dur i la seua vídua, Juana Alberich als seus 95 anys ens ha descrit amb detall com els diners republicans que havia portat no valien res i com, al principi, ella i el seu home hagueren de treballar cosint i descarregant vaixells per eixir endavant. Posteriorment, Onofre va decidir seguir la tradició familiar dels Valldecabres i va dedicar-se al món de la ceràmica, on l'experiència familiar en el sector i l'ajuda dels masons (societat a la que pertanyia) li obriren algunes portes. Nascut el 15 d'octubre de 1912, Onofre Valldecabres Malrás, fill d'Emilio Valldecabres Pechuán i d'Elisa Malrás Clement, va eixir d'Espanya a l'edat de 27 anys. La seua condemna a mort pel franquisme el va convertir en un pròfug, no podia tornar al seu país, als seus fills no els pogué inscriure com a espanyols (encara que avui tenen la doble nacionalitat franco-espanyola). Onofre va viure en l'exili fins que una vegada mort Franco pogué tornar a Espanya. Com ens relata Annik: *"Mi padre, que había solicitado la nacionalidad francesa, hizo un viaje a Valencia en los setenta. Llegó en avión a Manises y nada más aterrizar pensó en ir al Ateneo para reunirse con sus compañeros. Sin pensarlo le dijo al taxista «Por favor, a la Plaza Emilio Castelar», y el taxista se volvió y le dijo «¿Usted viene del exilio, no?»*. Feia anys que la plaça havia canviat de nom per a passar a ser la *Plaza del Caudillo*³³.

Els últims anys de la seua vida Onofre els va viure ací, i va morir a França, a casa de la seua filla major, on havia anat de viatge a passar les festes de Nadal l'any 1980. Avui les seues cendres viatgen per les aigües de la mar Mediterrània, aquelles mateixes aigües que el van vore eixir des d'Alacant l'any 1939.

Eixe any els canvis a Espanya varen ser molts. I, acabada la guerra a Quart també canviaren moltes coses...

Els primers dies des de que la guerra es dona oficialment per terminada, la Junta Local inicia la reestructuració del municipi. El **2 abril de 1939** acorda la clausura dels centres del *Socorro Rojo Internacional* i el *Centro Obrero* i ordena la col·locació de pasquins informatius per informar d'aquesta mesura. Quatre dies més tard *"Queda acordado hacer entrega bajo recibo a sus propietarios de todos los muebles e inmuebles robados por las hordas rojas, igualmente se acordó reponer a todos los funcionarios municipales destituidos al advenimiento de la revolución"*. També es desallotja a totes les famílies que habiten l'Edifici de la Caserna de la Guàrdia Civil (en front del Portalet) per instal·lar allí al cos de guàrdia civil destinat en aquesta localitat. També varen ser desallotjats tots els evacuats que habitaven dins l'església.

³³ Article QPHP: ["Un quarter a l'Stanbrook"](#).

El 7 d'abril, s'instal·la "la fuerza armada que se encuentra en esta población en los locales siguientes: Calle Pérez Galdós nº1, cedido por su propietario Onofre Sanmartín, la que fue casa del Pueblo, Socorro Rojo Internacional, CNT y chalet propiedad de la viuda de Gerardo Paadín por hallarse ausente³⁴ y chalet de D. Luis de Sante por encontrarse vacío dicho local".

Davant l'ordre de depuració de funcionaris de l'administració local que el Ministeri de Governació havia publicat de conformitat amb la llei del 10 de febrer de 1939, el 12 de abril, Ernesto García Raga és nomenat instructor per a la depuració de funcionaris "el cual comenzará sus actuaciones con toda premura y remitiendo las propuestas a esta gestora una vez comprobada la conducta de los empleados". A l'endemà, Antonio López Ferreres, guarda urbà, és separat del servei "por el grado de afección con que sirvió al caduco régimen marxista"; ell, com ens ha narrat la seua filla Conxa, ja era guàrdia urbà abans de guerra i exercí durant 10 anys, també cobrava l'aigua i era sanitari amb el veterinari a l'escorxador, fins que després de guerra el purgaren del treball i "el tiraren al carrer per ser rojo, perquè entonces hi havia rogets i negrets". També es tramita expedient a Albino Giménez Sánchez, secretari interí, Víctor Guzmán Aguilar, oficial de segona, Onofre Torrens Sanz, agutzil, Eduardo Aragón, encarregat de les aigües potables, i als vigilants nocturns José Maestre Alapón i Antonio Griñó Dasi. Mentre, l'inspector veterinari de la localitat, Emilio Aguilera Merino, en residir i constar com a inspector municipal de Manises es lliura de moment fins que es demane a eixe poble més informació sobre ell. D'altra banda, a proposta de García Raga, l'instructor per a la depuració de funcionaris, el secretari Manuel Justo és admés al seu lloc de treball sense cap sanció.

Eixe mateix dia, el 13 d'abril, un telegrama remès per la D.I.D.R.E.M. (*Delegación Información de Residentes en Madrid*) demana l'enviament de les següents dades: "Relación de personas asesinadas por los rojos, relación de personas fallecidas por hechos de guerra, personas encarceladas por los rojos y liberadas por nuestro glorioso ejército. Relación de personas más destacadas por su significación izquierdista durante la dominación". Al dia següent, davant els cessaments de funcionaris, es nomena a Ramon Cebrià, Àngel Fernández Cañadas i Bautista Seret Morante com a oficials de secretaria i es comunica a la Companyia d'Electricitat Volta de València el cessament de Teodoro Valle Martí com a electricista d'aquesta població per desafecció. Alhora, les mestres nacionals d'aquesta localitat, Úrsula Bella Lafuente i Asunción Adelantado Barriel, demanen un certificat que acredite la seua conducta moral i política durant la seva permanència en aquesta localitat (veure capítol 4.3); i el gestor municipal confirma "su intachable conducta y su afección al glorioso movimiento".

La afecció i desafecció al nou règim era moneda de canvi per mantindre o no el lloc de treball i en molts casos la llibertat i la vida. El nou càrrecs seran ocupats per afectes al règim i durant dies es succeiran els nomenaments dels nous treballadors. El 16 d'abril es nomena agutzil a José Gimeno Aparici; Salvador Casanova Torrent i Francisco Sanmartín Benlloch seran els nous serenos i

³⁴ Acabada la guerra els pares de Max Aub compren Villa Hermosa als hereus de Gerardo Paadín (assassinat durant el 36) per establir allí la seua residència a Quart de Poblet.

com a encarregat de l'escorxador, com a recaptador d'arbitris d'aigua i llocs públics es nomenarà a Pascual Martí Pardo. Dies més tard, el **21 d'abril**, Onofre Andrés Sancho és elegit dipositari dels Fons Municipals.

A finals de mes (el matí del 24 d'abril) visita l'ajuntament el governador civil de la província de València; es nomena segon tinent d'alcalde a Onofre Andrés Sancho i també són elegits els membres de la terna de la Junta de Sèquies d'Aigües de Quart: Onofre Rodríguez Hueso, José Sanmartín Gimeno i José Timoneda Coll; quedant com a electes José Mª Coll Andrés i José Lozano Fita de València, Alejandro Soria de Mislata i Cirilo Taberner d'Aldaia. A més a més s'acorda la necessitat d'informar a la Tabacalera del nomenament d'un nou expenedor en aquesta població ja que al que en l'actualitat figura com a tal [fa referència a l'estanc que hi havia a l'actual plaça Valdecabres, al costat de l'antic ajuntament], s'ha de deixar de subministrar-li gènere per ser contrari a la "Causa".

Durant el mes de **maig** continuen les purgues de funcionaris. Així el **dia 4**, la Junta dóna fe d'una comunicació de la Prefectura dels Serveis de Primera Ensenyança per la qual se sol·liciten informes sobre la labor realitzada pels mestres nacionals de la localitat en contra del gloriós moviment nacional i que al seu torn s'indique els que són dignes de continuar al capdavant de les seues escoles. La Junta va acordar informar de que tots els mestres de la localitat són dignes de continuar excepte José Tomé Palomar (veure capítol 4.3). Alhora, l'ajuntament elabora un informe favorable sobre la conducta político-social del practicant Enrique Barreda Vidal. D'altra banda, la *Comisión Clasificatoria de Prisioneros de Santander* sol·licita informació sobre el presoner Manuel Balaguer Durá, veí de Quart, i l'ajuntament informa que "*la actuación política ha sido nula siendo conceptuado como buen católico y de buena conducta*". La Caixa de Reclutes n° 20 de València sol·licita el duplicat dels llistats de reclutament de 1936, 1937, 1938, 1939. L'ajuntament al·lega que els documents han sigut destruïts i que no compten amb eixa informació, així que decideix fer un bàndol perquè "*los comprendidos en estos alistamientos se personen en el ayuntamiento para proceder a la formación de las referidas relaciones*".

El nou govern local va assentant-se. Les dependències municipal llueixen la bandera bicolor franquista amb l'escut de l'àguila de Sant Joan i el jou i les fletxes, que havia sigut aprovada pels rebels l'11 de febrer de 1938³⁵; i davant la demanda del jutge municipal, l'ajuntament compra un retrat del Caudillo per al jutjat i sufraga també el canvi dels segells de franquícia. De nou canvien les formes, "*Viva la República*", "*Salud*", "*camaradas*" seran substituïts per "*Arriba España*", "*Viva Franco*" i per una societat on el nacionalcatolicisme marcarà el ritme i la vida dels ciutadans.

A Quart, les noves comissions municipals constituïdes el **27 de maig de 1939** seran les encarregades de mantindre l'ordre i governar el poble. La Comissió d'Hisenda serà presidida per Juan Montesa Lozano amb Juan Montón Hernaiz i Jesús Hernández Cañadas com a vocals. La de Gover-

35 La bandera tricolor republicana aprovada per la II República en el decret del 27 d'abril de 1931 (Gaceta 28/04/1931) deixà d'estar vigent una vegada acaba la guerra.

nació, formada per Juan Vento Sanmartín, José Benlloch i Jesús Hernández Cañadas com a president. Obres Públiques presidida per Vicente Bondía Fita i amb Francisco Sorní Palanca, José Benlloch. La d'Instrucció Pública amb Juan Montón Hernaiz, Jesús Fernández Cañadas i Juan Montesa Lozano com a president. La Comissió de Sanitat presidida per Onofre Andrés Sancho i amb Francisco Sorní i Onofre Cristófol Vento. I la Comissió d'Agricultura amb Francisco Sorní, Onofre Andrés i Onofre Cristófol com a president. Els membres de la Comissió del Culte i Clergat seran elegits el 3 de juny: Onofre Andrés Sancho, Onofre Cristófol Vento com a president i Francisco Sorní Pérez³⁶.

Eixe mateix dia (27 de maig), la presidència posa de manifest la "*verdadera urgencia*" que requereix el canvi dels noms dels carrers i places "*que todavía ostentan el título de nombres marxistas*", i s'aproven els canvis en la retolació dels carrers i els noms que havien tingut durant la República són substituïts per noms i personatges que el règim franquista veia amb bons ulls i/o repressaliats durant la guerra (Taula 13).

Canviats els noms els carrers (durant el franquisme encara es renomenaran més carrers), quedava una última mesura per fer renàixer el poble, i a proposta d'Andrés Sancho totes les façanes de la població hauran de ser blanquejades abans del 8 de juny pròxim "*por higiene y por ornato público y en embellecimiento de la población*". El **3 juny de 1939** "*para rendir tributo a los caídos de esta localidad que por dios y por la causa dieron sus vidas*" es va proposar la instal·lació de "*un monumento que perpetúe la memoria de los que todo lo dieron por España*". La Junta municipal aprova que se sol·liciten esbossos i es contacte amb artistes per a gestionar aquest projecte. Però donat el treball que té la Junta Municipal, el **14 de juny** es nomena una comissió externa, a càrrec de Rafael Vila i Rafael Coll per a que s'encarregue del projecte del monument en honor als "*asesinados durante la dominación roja*". El mausoleu que va ser inaugurat amb una solemne missa i amb la presència de totes les autoritats municipals, es conserva hui a l'entrada del cementeri parroquial.

Durant el **mes de juliol** Juan Vento Sanmartín és elegit com a gestor de la corporació i encarregat dels expedients de pròrroga en els reclutaments així com jutge instructor dels expedients de depuració dels treballadors municipals que varen ser suspesos per desafectes. I en agost, a proposta de Montesa, la Junta Municipal dóna 250 pessetes per a les organitzacions juvenils de FET i JONS de Quart, argumentant que "*ningún dinero mejor invertido que en ayudar a las mencionadas organizaciones que son las futuras generaciones que han de contribuir más potencialmente al resurgimiento de España*".

36 La plantilla del nou ajuntament quedarà conformada el 18 de novembre de 1939, amb els càrrecs tècnics (secretari, metge, farmacèutic, veterinari, practicant, comare), els administratius (oficial de 1ª i 2ª de secretaria) i els subalterns (agutzir, 1 guarda urbà, 2 guardes de camp i 2 vigilants nocturns). I aprovant-se un pressupost municipal per a l'any 1940 de 109.580,60 pessetes.

Nom històric	II República	Guerra Civil	Franquisme	Carrer Actual
Paradís	San Onofre	Ferrer i Guàrdia	San Onofre	Sant Onofre
Canterería o Cantarería			Dr. José Sarrió Muñoz	
Sant Josep	San José	Aida Lafuente	San José	Sant Josep
Les Eres	Pizarro	Rusia	Pizarro	
Sagrado Corazón de Jesús		Tomás Meabe	Sagrado Corazón de Jesús	
¿?	Capitán Galán		García Morato	Ramon Muntaner
Aldaya	Fernando de los Ríos		Capitán Cortés	Primer de Maig
Plaça del Castell			Evaristo Perdido Grande	Plaça del Castell
Buenavista		Sanchis Banús	Crescencio Rodilla	
Teatre	Pérez Galdós		Calvo Sotelo	L'Amistat
Travesía del Teatro				Travessia del Teatre
Molino o de Baix	Libertad		Gerardo Paadín	
Torreta	Ramon y Cajal		Ramon y Cajal	Torreta
Pl. de l'Ajuntament	Plaça de la República		Plaça Valldcabres	
????	Ramón Real	Capitán García Hernández	General Sanjurjo	Abat Guillem d'Agulló
No existia	León Tolstoy		General Mola	Jordi de Sant Jordi
Plaça Major	Plaça de la Constitución		Plaza del Caudillo	Plaça del País Valencià
Carretera de Madrid a Castellón			Av. José Antonio	Trafalgar
Camí Nou	Blasco Ibáñez		Av. José Antonio	Joanot Martorell
De València	Trafalgar / Carretera de Madrid		Av. José Antonio	Antic Regne de València
Mare de Déu de la Llum	Alcalá Zamora	Periodista Sirval	Virgen de la Luz	Mare de Déu de la Llum
Castellón			De Castellón	Castelló
	De la Fuente	México	Numancia	
¿?	¿?	Huerta	¿?	¿?
Alquillo		Murillo	Murillo	Murillo
Barranc de Quart i Calvari	Av. 14 de Abril		Avenida San Onofre	Avinguda Sant Onofre
Alcota	Colon		Colon	L'Alcota
	Lepanto			Rossinyol
	General Espartero		Abad Ponç de Copons	Abat Ponç de Copons
De la Prisión			Betania	
De la Pilota	Pablo Iglesias		Virgen del Pilar	Mare de Déu del Pilar
Montreal	Poeta Zorrilla		Poeta Zorrilla	Poeta Zorrilla
De la Cisterna	Del Mercado		De la Cisterna	De la Cisterna
Plaça del Dau	Plaza del Dau		Plaza del Dado	Plaça del Dau
Del Bon-aire	Ausiàs March		Ausiàs March	Ausiàs March
Rebossall / El Pati	Hernán Cortés		Hernán Cortés	
De la Talega	Cervantes		Cervantes	
Rajolar del Cacaero			Plaza de los Mártires	Dels Síndics
Del acueducto			Juan XXIII / Pío XII	
Carretera de Quart a Domeño			Villalba de Lugo	

Taula 12. Nomenclatura dels carrers de Quart durant el període 1936-1939 citats al capítol.

Es recull també la correlació amb el nom previ i el nom actual.

A **finals d'estiu de 1939**, tenen lloc les festes patronals. Després de la guerra alguns escenaris de la vida quotidiana recuperaven el seu lloc. Tot i que el final de la guerra va obrir una etapa encara més desoladora: la postguerra. *"Quan acabà la guerra ens deixaren sense una perra, els diners havien de ser de "la burreta", sinó tenies d'eixos ja no tenies res... Mon pare deia: «Mira, en la vida ens hem vist de més grosses i ara tenim diners i no mos valen...»",* recorda Conxa López. La majoria d'entrevistats coincideix en que la postguerra fou per als quarters i quarteres molt més dura que els propis anys de guerra...

L'any 1939 s'endugué els últims mesos d'una guerra que havia començat l'any 1936 i que posa punt i final a la II República espanyola; però va obrir una nova etapa de la nostra història contemporània: la dictadura militar-feixista del General Franco que duraria quasi 40 anys, des de 1939 fins la mort del dictador en novembre de 1975.

3. Guerra total:
la modernitat
convertida en
guerra

3.- GUERRA TOTAL: LA MODERNITAT CONVERTIDA EN GUERRA

Per poder explicar i entendre què comportà la guerra civil, resulta imprescindible fer menció i detallar algunes innovacions que, des del punt de vista estrictament poliorcètic, acabaren per definir i caracteritzar el conflicte, el seu desenvolupament i les mesures i estratègies preses pels rebels i pels lleials a la República. Durant les primeres dècades del segle XX les tàctiques bèl·liques i la guerra experimenten un canvi important com a conseqüència del desenvolupament tecnològic aplicat a l'armament: artilleria pesada de llarg abast, metralladores, armes automàtiques, projectils, obusos, mines, bombes de gas, etc. Ja durant la I Guerra Mundial es posen en marxa algunes propostes experimentals en relació a nous tipus d'armes i tàctiques ofensives; però serà en la guerra civil espanyola quan la denominació de «guerra moderna» i «guerra total» prenguen tot el seu sentit.

Quan parlem de *guerra total* fem referència a una concepció de lluita on el combat cara a cara deixa pas a una lluita a mort que esdevé impersonal, massiva i a distància. Una guerra on la tecnificació fa que el poder de destrucció siga quasi apocalíptic i on l'objectiu és el sublim horror d'aniquilar l'enemic (Sánchez, 2007, 45-77; Hobsbawm, 2012, 52-61). Aquesta nova guerra anul·larà la distinció entre l'àmbit militar i el civil, i afectarà la societat sencera. Així, la rereguarda deixarà de ser l'espai de salvaguarda com era en anteriors conflictes, per passar a ser un objectiu bèl·lic més, com s'evidencia bé a la guerra civil espanyola.

L'imperatiu de la guerra total amb una societat adreçada per complet a la lluita, féu que els objectius militars no foren exclusivament els exèrcits i les línies del front sinó també les ciutats, les vies de comunicacions i totes les instal·lacions i infraestructures que se sumaven en l'esforç de guerra: fàbriques, estacions marítimes i ferroviàries, centrals energètiques, dipòsits de combustible, etc. En previsió d'una guerra llarga i costosa, el bàndol rebel dissenyà noves estratègies ofensives entre les que destaquen els atacs a la població civil amb l'objectiu de sembrar el terror i minar la moral de la resistència republicana. Els habitants de València i moltes altres ciutats de l'estat van patir les conseqüències d'aquestes noves tàctiques militars. La col·laboració de l'Itàlia feixista i de l'Alemanya nazi va ser decisiva, i va convertir el conflicte en laboratori per als assajos de noves tècniques militars que implicaven directament en el combat a la població civil i que, ja perfeccionades, serien utilitzades durant la II Guerra Mundial (Infiesta 1998; Infiesta i Coll 2000).

Els bombardejos massius sobre la població civil són una de les característiques de la guerra moderna. Per entendre el seu origen i la seua finalitat cal remetre's a una obra teòrica essencial al període d'entreguerres: "*Il dominio dell'aria*" de Douhet (1927), on l'autor defensa l'ús de l'aviació i el bombardeig per destruir els recursos enemics i minar la moral de la rereguarda. Sota aquestes concepcions pren forma la guerra total com a conflicte bèl·lic, en el qual es produeix la mobilització total dels recursos disponibles: humans, militars, industrials, agrícoles, naturals, tecnològics, científics o de qualsevol altre tipus, per destruir totalment la capacitat enemiga. L'únic desenllaç possible era la victòria total o la derrota total.

Des d'aquest prisma, l'atac contra objectius de la rereguarda fa del bombardeig un l'instrument idoni per castigar i ofegar les zones que resistien fidels a la República. Mostra d'aquest objectiu maquiabèl·lic és la cita de Galeazzo Ciano, gendre de Mussolini i ministre d'afers exteriors en l'època, que recull als seus diaris amb data de 26 d'agost de 1937: *"He dado la orden de bombardear Valencia esta noche con los aviones de Palma. Hay que aprovechar el momento para aterrorizar al enemigo"* (2004, 15). Però, tot i que no era el primer conflicte armat en el qual l'aviació atacava objectius a la rereguarda (a la I Guerra Mundial ja s'inicien els bombardejos contra ciutats), sí que era la primera vegada que aquesta via de fer la guerra es duia a terme d'una manera generalitzada i ben estructurada. El primer atac massiu contra un objectiu civil es produí a Guernica (abril 1937), on els bombarders trimotors i la Legió Còndor S79 de Mussolini reduïren la ciutat a enderrocs deixant caure milers de bombes. Precisament, els S79 serien també els encarregats de bombardejar València.

Davant aquestes noves amenaces, les autoritats de la República van decidir posar en marxa una estratègia d'acció preventiva contra aquests atacs indiscriminats a la rereguarda. Així s'inicià la defensa tant activa com passiva del nuclis i àrees lleials a la República. Aquesta doble estratègia comportava d'una banda, l'acció ofensiva directa mitjançant l'ús d'armament i tàctiques militars de Defensa Activa per fer front als atacs i les agressions dels rebels; i d'altra banda, la Defensa Passiva que es centrava en la protecció de la ciutadania i els objectius civils.

3.1.- Setge del "cap i casal": Cronologia i característiques dels bombardejos sobre València

El primer bombardeig contra València va ser per mar i tingué lloc el dia 13 de gener de 1937, encara que el primer atac amb intensitat es produí el 14 de febrer (Taula 13). Acudint a l'hemeroteca, s'adverteix com les sirenes, els bombardejos, les xiulades dels projectils i les explosions passaren a ser una quotidianitat més de la vida dels valencians, fet que queda reflectit en els nombrosos articles i referències que publica la premsa local al respecte, així com en els testimonis orals dels nostres entrevistats.

Davant aquesta amenaça les autoritats republicanes s'organitzen per començar a fortificar la costa i iniciar un pla de defensa. I encara que durant els primers mesos de la guerra, València no va patir cap bombardeig, ja des de setembre de 1936 s'havien iniciat treballs per fortificar la ciutat i les seues rodalies. S'havien pres mesures preventives, com l'estudi i selecció d'espais que podien servir per protegir la població, i s'havien habilitat una sèrie de refugis antiaeris. Però d'entre els dos bàndols, l'avantatge el tenia la flota aèria rebel sublevada (Vera Deleito, 2000, 347-352). Així, davant l'amenaça dels bombardejos, la construcció de refugis i la Defensa Passiva Organitzada (DPO) van ser unes de les principals mesures per protegir la població civil davant els indiscriminats atacs dels feixistes i els rebels. Per defensar l'àrea de València també es van construir línies de trinxeres (XYZ, Palància I, Puig-Carasols), fortificacions de diversos tipus (búnquers, com el del Saler, blocaos, casamates, nius de metralladora) i defenses antiaèries amb peces d'artilleria pesada i lleugera, bateries, reflectors per a la localització nocturna dels avions, etc. instal·lats al port, al Saler i altres indrets de la costa (Gil i Galdón, 2007, 33-53).

DIA	BOMBARDEIG
13 de gener 1937	La nit del 12 al 13 el submarí <i>Pietro Calvi</i> bombardeja la zona industrial de l'oest de la ciutat.
Dies 16,18,19,19 gener	Es repeteixen els bombardejos deixant un total de 13 morts.
14 de febrer de 1937	Primer atac de gran intensitat a les 21:45h amb 125 projectils durant 8 minuts: 25 morts.
16 de febrer de 1937	Vaixell bombardeja València a les 22h durant un quart d'hora. 10 morts i 10 ferits als poblats marítims.
22-23 de febrer de 1937	De matinada un avió bombardeja de amb bombes incendiàries el port. I a les 7h dos trimotors Junkers tornen a bombardejar deixant 2 morts i diversos ferits.
Març 1937	Continuen els atacs de l'aviació contra la ciutat. El 15 de març atac contra el centre de la ciutat deixant més de 100 ferits i 37 morts.
27 d'abril de 1937	Atacs dels vaixells <i>Baleares</i> i <i>Canarias</i> ocasionen 4 morts i 6 ferits.
15 de maig de 1937	Bombardeig italià deixa 43 morts i més de 100 ferits
26 de maig de 1937	Els avions bombardegen la ciutat a les 20h.
Estiu 1937	Continuen els atacs contra València i les rodalies de la ciutat.
Setembre-Desembre	74 morts més, víctimes de les bombes.
26 de gener de 1938	Sis S-79 protagonitzen el bombardeig més mortífer sobre el Grau i el centre urbà amb 125 morts i 208 ferits.
Febrer, març, abril	Nous atacs
Maig 1938	13 dies de bombardejos: 43 morts
Juny-Octubre de 1938	S'intensifiquen els bombardejos que esdevenen gairebé a diari: 75 atacs, 103 morts.
3 d'octubre 1938	Diumenge a les 10h del matí, 10 avions bombardegen els poblats marítims i la ciutat.
Gener 1939	12 dies de bombardejos i 33 morts
8 de gener de 1939	Els S-79 ataquen reiteradament l'Estació del Nord
14 de gener de 1939	A les 10h els S-79 llancen 4400kg de bombes sobre el Grau de València.
Febrer 1939	14 dies de nous atacs.
Març 1939	Amb la guerra quasi acabada bombardejen la ciutat i les rodalies en 11 ocasions. Quart pateix les bombes feixistes la primera setmana del mes de març.
Xifres totals sobre la ciutat de València, després de Barcelona i Madrid, la ciutat més castigada:	
442 dies de bombardejos 847 morts 2831 ferits 931 edificis destruïts	

Taula 13.- Bombardejos sobre València. En negreta els quatre més mortífers (compilació de la informació a partir de la bibliografia citada en aquest capítol, especialment Infesta, 1998, 70-ss.; Aracil i Villarroya, 2010, 21-ss.).

La primera amenaça arribà des de la mar. Les primeres bombes que caigueren sobre València foren llançades pels vaixells feixistes italians que s'havien instal·lat a les Balears, entre ells el *Buque Baleares*, el *Canarias* i el *Valero*. Cal recordar que Mallorca va ser base d'operacions clau per als colpistes des d'on cercar i destruir els objectius de la rereguarda republicana i el litoral. Així, el 14 de febrer de 1937 a les 21:45h, el creuer lleuger *Emanuel Filiberto Duca d'Aosta* de la marina italiana atacà la ciutat de València amb 125 obusos que mataren a 22 persones, provocant el primer atac de gran intensitat contra la ciutat (Infesta, 1998, 70; Navarro Navarro, 2006, 114-123; Santacreu, 2007a, 114-123).

Tanmateix, va ser l'*Aviazione Legionaria delle Baleari* de Mussolini, la que va generar veritables tempestes i pluges de ferro a tot el litoral del territori valencià, bombardejant València sense pietat entre el 15 de maig de 1937 i el 25 de març de 1939. El Duce havia enviat per donar suport als colpistes quatre esquadilles dels S-79, coneguts com els falcons de les Balears (*Falchi delle Baleari*), pertanyents al 8é *Stormo de Bombardamento Veloce* (Esquadra de bombardeig ràpid), i dos esquadri- lles dels S-81 del 25é Grup de Bombardeig Nocturn *Pipistrelli* (Figura 6).

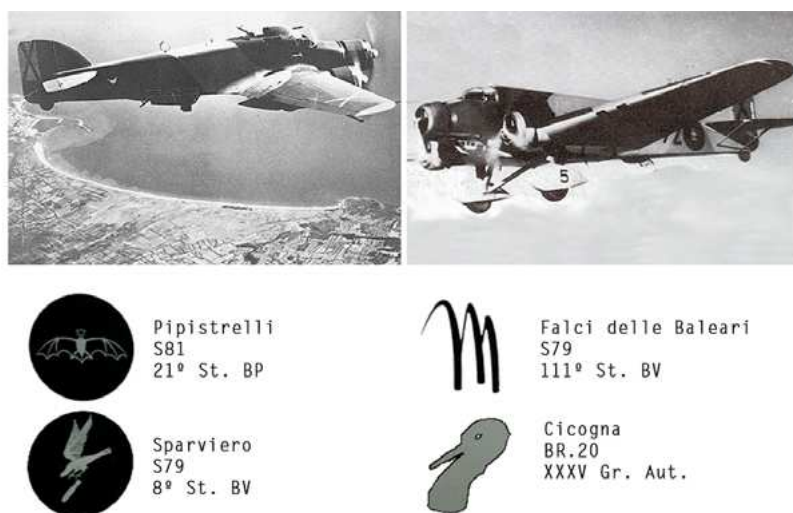

Figura 6.- (Esquerra) Avió Savoia SM-79 -Sparviero- (B-1) sobrevolant la costa. (Dreta) Vista lateral d'un Savoia SM-81 -Pipistrello- en vol (Font: web Exèrcit de l'aire-Ministeri de Defensa espanyol). Insignies de l'avió feixista italiana (Font: Emiliani, 1973).

El **Savoia S.79 Sparviero** (el Gavilán o l'esperver), també conegut com *Il Gobbo maledetto* (geperut maleït), era un trimotor d'ala baixa i tren retràctil de gran velocitat, amb capacitat per a 4-5 persones (pilot i copilot, navegador de ràdio i el mecànic de vol). Eixien formant esquadres en formació tancada per evitar ser derrocats i tenien una capacitat de càrrega fins el 1536 kg. Normalment portaven 5 bombes de 100kg, 4 bombes incendiàries de 20kg, 5 bombes de 250kg, 2 torpedes navals de 450kg. I podien realitzar una mitjana de tres missions diàries a plena càrrega, en formacions de 3, 5, 10 o més avions. D'alguna manera podem dir que aquests avions eren la joia de l'aviació feixista (Font: Web de l'exèrcit espanyol de l'aire).

El **Savoia S.81 Pipistrelli** (Rata Penada), un trimotor d'ala baixa i tren d'aterratge fixe, fou uns dels primers avions que els feixistes italians subministraren als militars rebel·lats contra la República (Seguí, 2007, 83). Era un avió més lent i pesat, i amb menys capacitat ofensiva i defensiva que el S.79, el qual com ja hem vist tenia qualitats immillorables per a l'època. La càrrega mortal que transportava arribava a les 87 bombes de 2kg i 16 bombes de 100kg. La tripulació estava constituïda per quatre homes: dos pilots, bombarder-metrallador i ràdio-metrallador. L'exèrcit rebel va rebre 84 d'aquests avions durant la Guerra Civil. Al principi van servir en diverses unitats italianes del bàndol franquista i posteriorment es van crear diversos grups espanyols amb ells (Font: Web de l'exèrcit espanyol de l'aire).

A partir del 14 de febrer de 1937, els S.79 durant el dia i els S.81 *Pipistrelli*, més pesats, principalment de nit, van ser els responsables de la majoria de víctimes civils en protagonitzar gran nombre dels bombardejos contra objectius estratègics com fàbriques, centrals energètiques, etc., moltes de les quals estaven en nuclis habitats. La mortífera pluja que queia del cel no només causava explosions i incendis sinó que, en ser bombes fetes de ferro, una vegada es detonaven, també causaven ferides i morts amb la metralla (Figura 7).

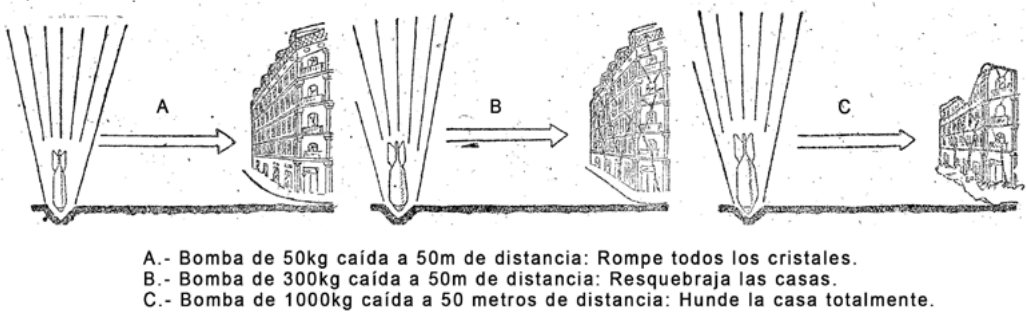

Figura 7.- Efectes destructius de les bombes segons el seu calibre (JDP, 1937, 7-8).

D'altra banda, l'aviació alemanya, concretament la Legió Còndor, va concentrar-se en la destrucció del trànsit marítim i dels ports, a més del transport ferroviari i de carreteres, provocant un veritable setge econòmic i un greu problema en destruir sistemàticament les xarxes de comunicacions i les infraestructures que vertebraven la resistència republicana. Els Heinkel He-59 eren hidroavions de fabricació alemanya, coneguts com «Zapatones» pels dos grans flotadors que tenien. En novembre de 1936 van ser assignats a la Legió Còndor i posteriorment una esquadrilla de 10 naus fou assignada en Pollensa (Mallorca), des d'on atacaven la costa republicana (Mainar, 2007c, 82). No obstant, els avions nazis més actius en els atacs contra València foren els Junkers Ju-87, bombarders biplaça de la Legió Còndor (Seguí, 2007, 83; Torres i Ors, 2007, 85).

Tot i així, l'avió per antonomàsia als bombardejos sobre la rereguarda, i sobre el qual tots hem sentit parlar, és l'anomenada «Pava». La Pava ha quedat enregistrada en la memòria de tots,

homes, dones i menuts que visqueren la guerra a la rereguarda. “*Que viene la Pava*” és una de les frases que es repeteixen constantment en els relats que els nostres majors comparteixen amb nosaltres quan els preguntem sobre com es vivien els bombardejos. Originalment, La Pava era el nom que rebia el Heinkel HE-46, un avió biplaça alemany de lenta velocitat, que els rebels utilitzaven per fer missions de reconeixement aeri ja que anava equipat amb una càmera que permetia enregistrar els futurs objectius així com les accions aèries (Mainar, 2007d, 85). La Pava també anunciava l’arribada dels avions bombarders, en ser el primer avió que sobrevolava els objectius dels bombarders. També hi havia el HE-45 «El Pavo»; però finalment, per extensió la població de la rereguarda acabà per nomenar “Pava” a qualsevol bombarder dels feixistes.

3.2.- La resistència de la rereguarda: Defensa Activa i Defensa Passiva

El setge de València i els continus bombardejos van generar una important tasca de defensa civil. L’activitat constructiva i propagandística fou constant i intensa des de les darreries de l’any 1936 fins al final de guerra en març de 1939. Un cop instal·lat el govern a la ciutat, i a mesura que la guerra s’anava sentint més intensament, van augmentar els esforços de protecció i particularment la construcció de nous refugis. El principal organisme de defensa va ser la **Junta de Defensa Passiva de València**, encarregada de coordinar la construcció de refugis, de decidir-ne la ubicació, d’establir-ne les normes, etc. La defensa passiva a la capital es finançava amb una quota mensual pagada pels veïns: cada veí amb família pagava dues pessetes; les empreses i comerços pagaven una quantitat que depenia del negoci i del nombre de treballadors (Fragua Social 27/10/1937). Els refugis a la capital van suposar una inversió global de 8.500.000 pessetes (Abad, 1987). Els testimonis d’aquesta organització defensiva posen de manifest el grau d’eficàcia i sistematització que va assolir la defensa passiva a la rereguarda republicana.

Durant 1938 la situació es va anar complicant gradualment. El front cada vegada estava més prop de la ciutat i les condicions de vida empitjoraven amb rapidesa. Fins i tot, un decret de mobilització de febrer, establia l’obligatorietat de la població civil a instruir-se militarment els diumenges en l’Albereda. La creixent intensitat dels bombardejos en 1938 va fer que els atacs enemics portaren per mar i per aire l’amarg sabor de la guerra a la rereguarda.

Durant l’estiu de 1938 els bombardejos són quasi diaris, en els parts de guerra diaris que publicaven els periòdics de l’època poden seguir-se les incidències amb molt de detall.

El **9 de desembre de 1938** un altre decret del Ministeri de Defensa de Juan Negrín recorda l’obligatorietat de la defensa passiva i decreta, per a dotar-la de més efectivitat, la mobilització general de la ciutadania per fer front a l’agressió aèria. A proposta del Ministeri de Defensa es crea també una **Junta Nacional per a la Defensa Passiva** amb caràcter de coordinació interministerial. Aquesta estava presidida pel cap superior de la DECA (Direcció de la Defensa Especial contra Aeronaus), com a vicepresident tenia al cap de la Defensa Passiva, i a més comptava amb un representant de cadascun

dels ministeris (Hisenda, Obres públiques, Instrucció Pública i Governació) així com amb un delegat de cadascuna de les subsecretaries d'armament, d'aviació, de marina i d'economia, i un representant de cadascuna de les regions autònomes. El paper d'aquesta junta de coordinació era informar, assessorar i proposar tot allò referent a la reglamentació general i la legislació sobre la Defensa Passiva.

Respecte al **Comitès Locals de Defensa Passiva**, aquests estaven presidits pel cap de la DECA o en el seu defecte pel propi alcalde del municipi. A més comptaven amb un tècnic municipal, un metge, un especialista en gasos (químic, farmacèutic o metge) i un secretari designat per Comitè Local. La resolució dels problemes que afectaven als municipis es podia consensuar amb la Comissió de Coordinació.

Cal tenir present que els serveis de la Defensa Passiva corresponien a la DECA i que per tant tenien caràcter militar. En aquest sentit, com també decretà el Ministeri de Defensa, els consells de les demarcacions i els municipis haurien de facilitar de les seues plantilles el personal que poguera ser d'utilitat per al servei. De manera que sent de caràcter militar i obligatori, els comitès podien demanar la prestació forçosa de treball a les persones aptes per a desenvolupar les obres i serveis de la defensa passiva (especialment homes d'entre 15 i 50 anys).

També foren autoritzades les expropiacions temporals sense indemnització o les expropiacions definitives previ pagament, de ferramentes i eines de treball per a les tasques de fortificacions, per part dels Comitès Locals, com hem pogut documentar a la documentació existent a l'arxiu municipal de Quart. En aquesta línia també s'autoritza l'expropiació i reforma de baixos i construccions, que reunint les condicions de seguretat, pogueren servir per habilitar instal·lacions de socors sanitaris o refugis antiaeris.

El 20 de desembre de 1938, el Ministeri de Negrín signava una ordre, disposant que tots els organismes, centres i entitats que tingueren al seu càrrec serveis de defensa passiva, continuaren implementant les seues tasques com havien fet fins eixe moment (Gaceta de la República 27/12/1938). I a més a més comunicava la reorganització urgent dels serveis que es recollien al decret 151 (Gaceta de la República 03/12/1938).

Així, si a l'estiu de 1936 la defensa antiaèria només tenia 8 canons, algunes defenses a la costa i els oficials no arribaven a la vintena (18), en 1938 l'organització va ser més complexa amb grups fixes d'artillers a la ciutat, Agrupació i Brigades de Maniobra als fronts, *Redes de escuchas* i Comitès Provincials i locals, etc. València s'havia convertit en la seu del Estat Major de la DECA: La ciutat i les seues rodalies eren defensades pel Grup Fixe de València pertanyent a l'Agrupación de Levante. Comptava amb bateries Skoda 14,17,11,19 i 33 i l'Oerlikon 569, a més d'una xarxa d'alarma i escoltes. No obstant, aquest armament era obsolet i escàs per fer front a la moderna aviació que donava suport als rebels. La defensa antiaèria republicana a la rereguarda valenciana era, tanmateix, escassa i insuficient. I com a mostra, només cal puntualitzar que els avions S-79 que atacaven des de Mallorca no van patir cap baixa (Vera De Leyto, 2008, 75-99; Aracil i Villarroya, 2010, 54-57).

Els bombardejos no cessaren en 1939, ni tan sols durant l'últim més de la contesa: març del 39 (Taula 15). Gener i febrer de 1939 van ser dramàtics. De fet, l'aviació italiana intensificà els atacs contra el port i les instal·lacions industrials a València i les rodalies. La República havia sigut vencuda pels militars colpistes encapçalats per Franco; però la rereguarda valenciana va resistir fins l'últim moment. I malgrat que el final del conflicte era evident, alguns avions rebels amb base a l'aeròdrom de Valenzuela (Garrapinillos, Saragossa) hagueren de fer front a les accions dels caces republicans de les línies de defensa antiaèria (Aracil i Villarroja, 2010, 105-106; Web de l'exèrcit espanyol de l'aire).

Una de les fonts bàsiques per analitzar aquests horribles capítols de la guerra és l'arxiu de l'aviació italiana, conegut com *Ufficio Storico Dell'Aeronautica Militare*, que conserva la informació general sobre les operacions militars que van dur a terme a Espanya l'aviació legionària, les tropes italianes del Cos d'Organismes Voluntaris (*Corpo Truppe Volontarie*) i soldats espanyols: Ordres d'operació, documentació fotogràfica, plànols i informes sobre els principals objectius militar de la rereguarda republicana.

La consulta dels seus fons ens ha permés analitzar amb detall la denominada «*Operazione Militare Spagna*» (OMS). D'entre més de 20.000 fotografies trobarem l'anomenada «*sottoserie 2*», on es recull la col·lecció fotogràfica dels bombardejos sobre la ciutat, el port i la província de València. A més de les fotos també hi ha fulls solts, en relació amb el reconeixement aeri dels objectius diaris per colpejar i imatges que representen la zona afectada abans i després dels bombardejos. Cada operació diària conté un informe amb la informació relativa a l'acció: data, l'hora, l'altitud, la visibilitat, l'objectiu, el bombardeig i el compromès grup de l'aviació. En alguns casos, també consta l'autor de la foto i el tipus d'estudis fotogràfics.

Tanmateix, Quart de Poblet no apareix explícitament a l'índex de localitats citades als documents existents, tot i que és cert que alguns lligalls indica "*Valencia e località diverse non identificate*"; i en consultar el sobre nº 16 amb títol «*Operazioni del marzo de 1939*», que conté 16 documents i 45 fotografies, confirmarem la referència visual explícita a Quart de Poblet en algunes fotos aèries. La documentació està organitzada en subconjunts ordenats per data i ordre d'operació i és ahí on es localitza la informació relativa al bombardeig sobre Manises-Est, realitzat pel Comando del 111é *Stor-mo bombardamento terrestre* i del *Comando del XXXV Gruppo autonomo bombardamento veloce*¹ (Figura 6).

Els atacs tenen lloc els dies 6 i 7 de març de 1939 i segons la documentació de l'*Ufficio* consultada podem recrear els bombardejos de la manera següent:

> **Operació nº 775: dia 6 de març de 1939**, a càrrec del grup XXXV Autònom BV (*Bombardamento Veloce*) de l'*Aviazione Legionaria italiana*, ubicat a Saragossa. Formen part de l'atac dues

¹ Recentment, un nou bloc sobre història de Quart, *Los Archivos Secretos de Quart*, ha fet públiques les imatges que l'aviació italiana va realitzar durant eixa operació. També la web ____ recull altres materials gràfics al respecte.

patrulles: la nº 230 i la nº 231, amb 4 avions Fiat BR.20 «Cicogna»² a cadascuna. Aquest avions eren bombarders bimotors amb capacitat per a 5 persones (pilot i copilot s'acomodaven costat a costat en una cabina tancada situada en posició davantera) i amb 3 metralladoras calibre 7,7 en posicions de proa, dorsal i ventral, a més d'una càrrega de fins 1.600 kg en bombes, situada entre la cabina i el compartiment de l'operador de ràdio.

Segons consta a la documentació de l'*Ufficio*, la finalitat d'aquesta operació d'atac era bombardejar un dipòsit de carburant localitzat a Manises-Est. A l'informe s'indica l'existència de defensa aèria i contraèria per part de l'exèrcit governamental amb instal·lacions de defensa antiaèria de la zona. I així fou, ja que durant l'atac es produí la reacció antiaèria republicana com també detalla l'informe italià.

L'operació va ser duta a terme per dues esquadres:

- **Esquadra nº 230 BR.20**, en la qual participaven 4 avions BR.20 (nº 23-21, 23-22, 23-23, 23-26) amb 24 persones de tripulació i una càrrega de 40 bombes de 100kg. L'aeronau nº 21 era comandada pel Tinent LaCava, el Sergent Carluccio i el St. Bosi; l'aeronau nº 22 (Capità Ferrari, Tinent Insom, St. Vivenzi), aeronau nº 23 (Tinent Farini; Sergent Costa) i aeronau nº 26 (Tinent Pessa, Sergent Vignocchi).

- **Esquadra nº 231 BR.20**, on participaven 4 avions i 25 persones: aeronau nº 2 (Tinent D'Ippolito, capità Costa, Tinent Sordini), nº 29 (capità Padovani, Tinent, Malzi, S.Tinent Caiani), nº 137 (Tinent Persico, S.Tinent Sambinelli i Sergent Pessi) i nº 136 (S.Tinent Pellini, suboficial Livraga).

La missió comptava amb el comandament del Tinent-Coronel Pascuale D'Ippolito i el Capità Egidio Costa i la direcció a terra del Tinent Valdo Meille. Tal i com consta a la documentació d'arxiu la patrulla ixqué de l'aeroport base a Puig Moreno (Terol) a les 7:10h, materialitzant-se el bombardeig sobre el seu objectiu a les 8:40h, immediatament després tornaren a la seua base i aterraren a les 9:40h.

Els avions B.20 volaven en formació de cunya i cadascú duia una càrrega de 10 bombes de 100kg (a l'informe consten 80 unitats, 10 per a cadascun dels 8 avions). El bombardeig es faria a 5300 metres d'altitud i amb orientació Est-Oest. La pròpia patrulla va prendre fotografies de l'atac que s'han conservat a l'*Ufficio* i que probablement, com han apuntat altres autors, podrien ser les fotografies aèries més antigues de Quart (veure nota 2). Cal tenir present, no obstant, que Manises sí havia patit bombardejos amb anterioritat als de març de 1939. La documentació d'arxiu i els parts oficials de guerra que hem recuperat corroboren que l'aeròdrom de Manises ja és atacat per l'aviació facciosa durant l'estiu de 1938, moment en el que s'agreuja l'ofensiva dels rebels vers la rereguarda.

2 El BR.20 era un avió d'ala baixa, el fuselatge dels costats estava revestit en dural i tela. L'ala tenia revestiment metàl·lic, mentre que la unitat de cua, enterament entelada presentava dues derives i timons de direcció. Durant la guerra civil espanyola, tretze exemplars van ser emprats per la *Aviazione Legionaria italiana*, enquadrats en el XXXV Grup Autònom Mixt. Els sis primers van arribar en l'estiu de 1937 i van prendre part en incursions diürnes i nocturnes en la Batalla de Terol i la Batalla de l'Ebre, atacant concentracions de tropes i vehicles així com també ciutats de la rereguarda republicana. Quan el personal italià va ser repatriat en finalitzar la guerra, els BR.20 van ser transferits a l'Exèrcit de l'Aire d'Espanya.

De manera que existeix material documental que confirma que els bombardejos al terme municipal de Quart ja s'havien iniciat amb anterioritat a març de 1939. Una altra font primària que confirma aquesta idea és el testimoni d'Antonio Abellán Piqueras, un dels nens que vivia a la colònia escolar de Villa Amparo, qui ens ha relatat com les bombes ploïen en les immediacions de la casa. La colònia com a tal no va ser bombardejada; però Antonio recorda com els antiaeris republicans de l'aeròdrom responien als atacs "*para nosotros eran explosiones como fuegos artificiales*". La intensificació dels bombardejos en estiu de 1938 i la presència d'objectius propers com l'aeròdrom de Manises i els dipòsits de CAMPSA, van fer que els xiquets i els mestres de la colònia foren traslladats a Alcoi per fugir de les bombes (veure capítol 4.4).

D'altra banda, els testimonis orals d'alguns quarters i quarteres, sobre el bombardeig de març de 1939 al terme municipal de Quart ha generat alguna controvèrsia, donat que algunes persones han reiterat que pogué respondre a més a una errada toponímica que a un interès militar concret. Segons alguns dels testimonis entrevistats, fou la confusió entre el Barranquet de Quart i el Barranquet de Manises, on s'havien instal·lat fàbriques d'armament i dipòsits de gasolina, la que comportà que les bombes caigueren en terme de Quart.

El barranquet que coneguem en Quart, tot i que en l'actualitat està cobert, era un barranc de poca entitat que arreplegava l'aigua de la zona del Roll de Gràcia (ara, la zona mitja de l'Avinguda de Sant Onofre i la carretera a Aldaia) i que seguia un traçat pel l'actual Carrer Nou d'Octubre, la carretera a Aldaia fins l'encreuament amb el Carrer Trafalgar, des d'on seguia pel Carrer del Barranquet i girava cap a l'esquerra per darrere del col·legi de San Enrique i pel Carrer Roger de Flor abocava a l'eixugador de la cadira del Ràfol, un altre xicotet barranc que desaigua directament al riu i que fa frontera amb Manises (Sancho 2009).

Tanmateix, segons ens han explicat, en el kilòmetre 6 de la carretera a Ribaroja (abans d'arribar al pont de l'actual autovia) en una zona també coneguda com el Barranquet, hi havien instal·lats dipòsits de gasolina, i eren els trens els que des del port del Grau duïen i carregaven el combustible. En aquest sentit, segons els testimonis el fet que en el eix Barranquet hi hagueren dipòsits de gasolina pogué ser motiu de confusió amb allò que popularment es coneixia com Barranquet, que era la fàbrica de taulells de l'entrada de Manises-Est. No obstant, precisament la zona del Barranquet del Manises, just darrere del convent del Carme i cap al riu, va ser en guerra una zona de dipòsit de vehicles i camions militars. Els bombardejos afectaren concretament eixa zona i les bombes caigueren entre Manises i Paterna, en la zona del Tribunal de les Aigües, pel rajolar de Don Juan, etc. Tot i que s'ha de dir que allà on impactaren els projectils era una zona no urbanitzada en 1939 i ben a prop del límit municipal amb Manises, de manera que en sí el poble de Quart no va sofrir cap bombardeig sobre les vivendes ni s'hagué de lamentar cap víctima civil.

Tot i això, nosaltres no subestimen la capacitat de l'aviació italiana per obtenir informació de primera mà sobre les zones i instal·lacions que ells consideraven objectius militars a bombardejar, com s'evidencia bé a partir de la documentació conservada a l'*Ufficio*, on existeixen ingents quanti-

tats de fotografies aères, mapes, croquis, dibuixos i informes arreplegats in situ. Alhora tant l'exèrcit franquista com el *Corpo Truppe Volontarie/Sezione Topocartografica* italià varen desenvolupar una intensiva tasca d'elaboració d'una cartografia de caràcter logístic i estratègic (Nadal i Urteaga, 2013, part III). Així que tot i acceptant que es poguera produir un error de càlcul, cal valorar que les zones bombardejades tenien indrets i instal·lacions que resultaven objectiu de l'aviació italiana aliada dels rebels; sent especialment significativa a proximitat de la zona bombardejada amb el pont del riu que uneix Quart i Manises amb Paterna, les vies de comunicació i les instal·lacions i infraestructures que hi havien en aquesta zona.

> **Operació n° 176: dia 7 de març de 1939**, a càrrec del grup XXXV Autóno­mo BV de l'*Aviazione Legionaria italiana*. Formen part de l'atac dos avions de la patrulla n° 230 i tres de la n° 231. L'objectiu en aquest cas era bombardejar el pont de Manises. A l'informe, de nou consta que s'ha de tenir present la predible reacció aèria i contraèria per part de l'exèrcit governamental i les instal·lacions de defensa antiaèria de la zona. Les patrulles mantenen la formació de cunya i una càrrega de 10 bombes de 100kg cada aeronau (a l'informe consta 50 unitats per als 5 avions). El bombardeig es faria a 5300 metres d'altitud i amb orientació Nordest-Sudoest. La pròpia patrulla va prendre fotografies de l'atac. Tal i com consta a la documentació d'arxiu la patrulla ixqué de l'aeròdrom de Puig Moreno a les 8h, materialitzant-se el bombardeig sobre el seu objectiu a les 9:20h, i tornant immediatament després a la seua base, on aterraren a les 10:20h. La missió comptava amb el comandament del Capità Alberto Ferrari i la direcció a terra del Tinent Valdo Meille. Les esquadres van ser:

- **Esquadra n° 230 BR.20**: avió 23 (Tinent Pessó, Tinent LaCava i St. Bosi) i avió 26 (Tinent-Coronel Mazzola, Capità Ferrari, Tinent Farini).

- **Esquadra n° 231 BR.20**, participaven 3 avions: avió n° 2 (Tinent-Coronel D'Ippolito, Tinent Melzi i suboficial Falcettini), n° 137 (Capità Padovani, Tinent Persico i S.Tinent Sambinelli) i avió n° 136 (S.Tinent Pellini i S.Tinent Caiani).

No hi ha cap dubte que els nusos de comunicació, aeròdroms, estacions de ferrocarrils, ports, dipòsits de carburant, indústries de guerra eren objectius prioritaris en els bombardejos. El 7 de febrer de 1939 un telegrama que describia els 14 objectius militars més importants de la província de València arriba a Palma de Mallorca des de Saragossa, entre ells es citava Paterna i l'aeroport de Manises (Aracil i Villaroya, 2010, 97). Aquesta informació adverteix com l'ubicació de Quart, just entre tots aquests dos objectius posava al poble en situació crítica davant els atacs aeris.

Com es desprén de la documentació analitzada, aquesta zona entre Quart i Manises esdevé objectiu dels atacs aeris degut a la presència de l'aeroport i el aeròdrom de Manises, la proximitat al port de València i la pròpia ciutat, i especialment les instal·lacions d'indústria de guerra i dipòsits de combustible així com vies i nusos de comunicació existent. Com a mostra, el document que adjuntem, on es detalla l'interés explícit per l'aeroport de Manises (Figura 8).

Obiettivo n° 90
Cartella n°
Provincia di Valencia

Aeroporto di Manises

Informazioni e Note

Aeroporto situato ad 1 km. W del paese di Manises a sud del passaggio a livello della ferrovia per Liria e la strada per Ribarroja -
Dimensioni: 1600 x 800 -
Sull'Aeroporto esiste una grande fabbrica di ceramica ed un deposito di acqua potabile dove si fabbrica attualmente materiale da guerra -
Informazioni pervenute in data 21-12-1937 comunicano che in tale campo erano dislocate circa 120 apparecchi da caccia -
L'aeroporto è difeso da 4 mitragliatrici antiaeree (Blocco Mediterraneo 1.9.1938) -
(1.9.1938)

Copia n° H

Aeroport de Manises / Informacions i notes

Aeroport situat a un kilòmetre a l'oest del poble de Manises, al sud del pas a nivell del ferrocarril a Llíria i la carretera a Ribarroja.

Dimensions: 1600 x 800-

Per l'aeroport existeix una gran fàbrica de ceràmica i un dipòsit d'aigua potable on es fabrica en l'actualitat material de guerra.

Informacions proporcionades a data de 21-12-1937 comuniquen que sobre eixe camp estaven desplegats 120 avions de combat [caces].

L'aeroport està defensat per 4 metralladores antiaèries.

(Bloqueig Mediterrani 1.9.1938)

Figura 8.- Informe sobre l'aeroport de Manises com a objectiu militar de l'aviació feixista (Font: Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare). A la dreta, transcripció del document d'elaboració pròpia.

L'aeròdrom de Manises va ser seu de l'Aero-Club de València els anys de pre-guerra (Alba, 2007, 107-110 i 163-169). L'aeroport de Manises s'inaugurà oficialment en març de 1933 i l'1 de setembre de 1934 entrà en funcionament la línia Madrid-València, incloent durant la guerra vol directe a París. En 1936 va ser la base dels avions governamentals que actuaven al front de Terol: Els Vickers Vildebeest, Breguet XIX, Hispano Nieuport 52, Potez 54 i els Bloch MB20 francesos de la *Escuadrilla España*. Entre 1936-1937 va ser la seu de la 2^a *Escuadra de Defensa de Costas* i de 1937-1939 del Grup 72 de polimotors. Durant l'any 1937 passà a dependre de la 4^a *Región Aérea* (València), com a capçalera del Sector Segon, al qual pertanyien La Senyera (Chiva), Villar del Arzobispo, Llíria, Carlet, Sinarcas, Sagunt, Alcablas, Montroi, etc. Entre gener i juliol de 1938 va acollir la 2^a, 3^a i 4ª esquadra del Grup 30 de «Natachas», i la 3^a i 4ª esquadra de «Chatos» del Grup 26. Acabada la guerra, Manises allotjà inicialment l'Esquadra d'Assalt Curtiss (en realitat Polikarpov I-15) i el Grup de d'avions de combat Super-Curtiss (I-15B), unitats que posteriorment se traslladarien, respectivament, a Alacant i Reus³. L'aeròdrom de Manises va tindre un destacat paper en la defensa de València i la rereguarda, servint a més com a suport a les columnes que lluitaren a Terol. Cal tenir present, que Manises sí havia patit bombardejos amb anterioritat als de març de 1939. La documentació d'arxiu i els parts oficials de guerra que hem recuperat a l'hemeroteca corroboren que l'aeròdrom de Manises ja és atacat per l'aviació facciosa durant l'estiu de 1938.

3 Fonts: Levante 18/07/2011 i web de l'exèrcit espanyol de l'aire.

D'altra banda, Paterna com és ben sabut, és i ha sigut un poble amb presència d'instal·lacions militars. En època de guerra, tenia uns 10.000 habitants i comptava amb una Escola Popular de Guerra, un polvorí⁴, una torre de transmissions i un destacament militar d'enginyers, concretament el Batalló de Sapadors i Minadors nº 3 (Vidal, 2012, 107-ss.). Segons sembla, l'acció d'un sargent del batalló de sapadors, Carlos Fabra Marín, va ser clau per mantenir la regió com a lleial al govern de la República en evitar que el 29 de juliol del 36 els caps i oficials militars de Paterna donaren suport al colp militar (Vidal, 2012).

- **Què és la Defensa Passiva Organitzada (DPO)?**

El 28 de juny de 1937, davant la conjuntura bèl·lica, el Ministeri de Defensa Nacional, presidit per Indalecio Prieto, decreta la modificació dels sintètics decrets que Alcalá-Zamora i Gil Robles havien aprovat per posar en marxa la Defensa Passiva de la II República en 1935 i 1936 (Gaceta de la República 08-08-1935, 10-08-1935 i 23-09-1936) amb la finalitat d'unificar i estandarditzar els procediments sobre defensa passiva contra atacs aeris. Aquest nou decret del 1937 (Gaceta de la República 29/06/1937) estableix l'Organització de la Defensa Passiva com a obligatòria en tot el territori lleial a la República, i nomena a la Direcció de la Defensa Especial contra Aeronaus (DECA) com a encarregada d'establir les normes generals en relació a l'organització, preparació i realització de la Defensa Passiva Organitzada.

La millor definició de DPO la trobem en un text amb títol homònim que fou editat en 1937: *"Se llama Defensa Pasiva Organizada todo lo que se lleva a cabo para evitar los estragos irreparables de la guerra. La DPO tiene un gran papel en las ciudades. A juicio de los partidarios de la DPO corresponde al Gobierno, y nada más que al gobierno, la Defensa Activa de la Nación; pero es obligación de todos, hasta del ciudadano más modesto, de todo aquel a quien llegue este opúculo, incorporarse a las actividades de la DPO. En la DPO todo el mundo ha de procurar protegerse. Esta protección se ha de hacer de una manera organizada. La circulación de todos los procedimientos, aportados conjuntamente por todos los habitantes de una ciudad constituye la misión de la DPO. Evitar el peligro con serenidad, con calma, haciendo obra de conjunto. Eso es la DPO. No actuar por iniciativa propia. Colaborar con la obra de todos. Los gobiernos se ocuparán de la defensa activa: Aviones, metralla, bombas y ejército; a nosotros, los ciudadanos, los campesinos, nos toca intervenir en la DPO"* (JDP, 1937, 3).

Per a posar en marxa les mesures sobre DPO que dictava la DECA es constituïren **Comitès Provincials**, encarregats de la direcció local, i **Comitès Locals** destinats a l'execució o coordinació de les mesures a implementar. Per a l'execució de les mesures de defensa passiva, en cada localitat/província es constituïren equips d'especialistes, de sanitaris i de treballadors, que no estaven subjectes a la mobilització militar. Tot i que els càrrecs dels Comitès Locals i Provincials no tindran cap remuneració.

⁴ Tal i com recull Vidal al seu llibre (2012, 110) aquests polvorins eren magatzems de tot tipus d'objectes i utensilis des de material domèstic o elèctric fins material de guerra i armament, i s'ubicaven *"en las entrañas de un pequeño montículo rocoso colindante con Benimàmet"*.

Els Comitès Provincials eren constituïts pel cap de la DECA com a president, un delegat del governador civil, un metge, un especialista en gasos de guerra (metge, farmacèutic o químic), un arquitecte o enginyer municipal, un representant de la premsa i un secretari, com ja hem comentat prèviament. Per la seua banda, els Comitès Locals tenien una estructura anàloga, però la presidència la podia ocupar l'alcalde en cas de no haver cap superior de la DECA.

El Ministeri, també, va establir que les despeses inherents a la preparació i realització de la Defensa Passiva foren abonades pels beneficiaris de les tasques de defensa. I a més a més també va decretar que alcaldes i governadors foren els encarregats de fixar les sancions a els contraventors de les disposicions que els Comitès Locals i Provincials dictaren en relació a la Defensa Passiva.

El decret de 28 de juliol de 1937 dóna ordre per a la creació de la Junta de Defensa Passiva de València, que serà dirigida per l'alcalde de la ciutat, Domingo Torres. La seua actuació era subvencionada mitjançant la recaptació de 2 pessetes que mensualment havia de pagar la població civil així com mitjançant l'auxili econòmic de les organitzacions sindicals. Entre les seues activitats destaca la instal·lació de 25 sirenes, l'habilitació d'hospitals de sangs i quiròfans blindats, la protecció de les Cases de Socors, la construcció de refugis antiaeris així com la constitució de bridages de desenrunament o camillers ciclistes, entre altres coses. No obstant, a més a més d'aquesta tasca constructora i de gestió logística, la Junta també s'encarregava de la difusió i alfabetització de la població en temes de defensa passiva, i amb aquesta finalitat edità documentació sobre com organitzar-se i respondre a les ofensives enemigues.

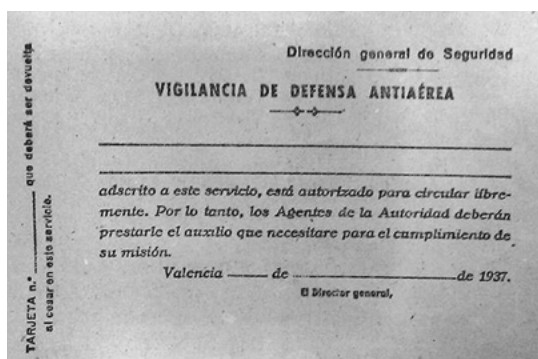
Mitjançant la premsa i la ràdio es recordava constantment a la ciutadania com s'havia d'actuar en cas de bombardeig: Les sirenes anunciarien l'arribada dels avions i la necessitat de dirigir-se ordenadament als refugis. També s'ordenà que els llums foren apagats a partir de les 21h, però aquesta mesura mai arribà a complir-se al cent per cent (Safón i Simón, 102).

El 14 de gener de 1937, el Mercantil Valenciano ja publicava un anunci amb instruccions de com actuar en cas d'un bombardeig, i durant tot eixe any, també es publicaren llibrets i catàlegs, a carrec de les Junes de Defensa Passiva per informar a la població de les amenaces que l'aviació enemiga comportava i per educar als ciutadans per saber reaccionar i gestionar les situacions de perill. Catalunya edità un llibre a principis d'eixe any que va servir com inspiració al llibret que mesos després, en juny, editaria la Junta de Defensa Passiva de València: un document de no arriba a 40 pàgines on de manera molt didàctica, s'expliquen els efectes dels bombardejos, els diversos tipus de bombes i les seues conseqüències i on especialment s'enumeren les 17 prevencions que la ciutadania ha de tenir en compte per sobreviure a les bombes (DPV, 1937, 32-33):

1.- Nadie debe dejarse influenciar por los bulos y noticias oficiosas que propagan los agentes y timoratos emboscados, que procuran la desmoralización civil.

2.- Atenerse, ciudadanos todos, a las órdenes que emanen de esta Junta y organismos oficiales, como así a las noticias ya controladas de la Radio y Prensa.

- 3.- *Todo ciudadano debe sujetarse a las señas de alarma con la mayor serenidad, cumpliendo con alojarse en los refugios establecidos o locales habilitados para defensa.*
- 4.- *Si la agresión, aérea o marítima, fuera de sorpresa; es decir, que las sirenas tuvieran tiempo de señalar la alarma, nadie debe salir de las casas, alojándose entonces en los lugares más recomendados dentro de las mismas, como lo son los bajos, sótanos y habitaciones lindantes a las paredes maestras.*
- 5.- *Todas las luces que den a los exteriores de las fincas o zonas de claridad en las partes internas de la misma deberán estar apagadas, o bien pintadas de color azul. Asimismo lo estarán los cristales de los deslunados y claraboyas.*
- 6.- *Los vehículos de tracción mecánica (automóviles, camiones, motos, etc.) llevarán las luces de cruce o faros de color azul verde, para poder transitar sin peligro alguno por la población y extrarradio. Ni los faros de capital ni los de carretera se podrán encender en un radio mínimo de 5 km de la ciudad.*
- 7.- *El en cristallado de balcones, ventanas, escaparates y puertas, estará protegido por unas cintas de papel engomando, partiendo su colocación desde los marcos de las puertas.*
- 8.- *El público tendrá en cuenta la preferencia de mujeres, niños, ancianos y mutilados para alojarse en los refugios, pudiendo hacerlo las demás personas siempre que el espacio o cabida lo permitan.*
- 9.- *No se puede transitar por la calle una vez la agresión haya irrumpido, y los que se encuentren en la vía pública buscarán rápidamente cobijo en los portales de las casas o en los refugios más inmediatos.*
- 10.- *Se aconseja a los ciudadanos procuren tener siempre la boca entreabierta ante el peligro de las explosiones.*
- 11.- *Los porches o cuartos de terraza, usados para guardar muebles viejos, sobrantes, etc. deberán estar completamente vacíos y prevenidos con algún saco de tierra, por el grave peligro que presentan ante una agresión de bombas incendiarias.*
- 12.- *Ningún ciudadano procederá a hacer disparos a balcones o ventanas ni durante la señal de alarma u agresión, y sí a denunciar todas las contravenciones que descubra a las fuerzas de Orden Público y Departamentos de Policía.*
- 13.- *Quedan terminantemente prohibidos todos los anuncios luminosos.*
- 14.- *En caso de siniestro debe avisarse a las Comisarias y Tenencias de alcaldía respectivas al edificio siniestrado, cuya dirección y teléfono se detalla (p. 34).*
- 15.- *En caso de accidentes a los que haya que prestar socorro, se avisará a los puestos de socorro que a continuación se detallan.*
- 16.- *Los coches, camiones y ambulancias al servicio de la Junta de DP podrán circular libremente durante la alarma, y serán conocidos por llevar una campana que harán sonar durante su marcha.*
- 17.- *Los equipos que componen la DP, así como sus jefes y el personal todo, adscrito a este servicio, será identificado por la tarjeta que se reproduce.*

- **La Defensa Antiaèria a Quart de Poblet**

Respecte a l'organització de la Defensa Passiva a Quart compten amb documentació municipal de l'època que corrobora les tasques de fortificació en el nostre municipi com veurem a continuació.

La primera menció que hem documentat al respecte data del dia **18 de febrer de 1937**, dies després de què València patisca el seu primer bombardeig naval durant la nit del 14 de febrer. Un informe municipal recull com, a proposta de la presidència, s'acorda pintar les façanes blanques d'un altre color més fosc per tal que no siguin usades de guia per l'aviació facciosa i que es comuniqui aquest acord municipal als pobles veïns de Manises i Mislata.

Alguns dels testimonis local que hem recuperat també recorden com les cases estaven pintades de colors poc luminosos i més bé foscos com, efectivament, ens ha relatat Carmen Monzó Arnal, qui ens deia que *"les façanes en lloc de blanc eren gris oscur, marronet, ... perquè així els avions les veïen menys"*. També era normal que l'enllumenat s'apagara per evitar que els llums foren utilitzats per l'aviació com a indicador de la ubicació dels nuclis habitats. A una sessió del ple municipal del dia **12 de març de 1937**, es tracta el tema de l'enllumenat públic de la localitat com a servei necessari i de futur i es puntualitza, per tant, que malgrat no ser convenient donar-lo de baixa, la conjuntura que es vivia feia que no s'utilitzara el servei a ple rendiment (probablement com a mesura antibombardejos). El consell municipal havia demanat al control obrer Volta S.A (empresa elèctrica intervinguda), que retirara la xarxa instal·lada a l'Avinguda 14 d'Abril per considerar innecessari eixe servei, el qual a més no s'havia prestat des d'agost de 1936. Més tard, en un acta de **novembre de 1937** es confirma que *"a partir del mes de abril [1937] dejó de prestarse servicio de alumbrado público con motivo de las circunstancias porque atravesamos [guerra i bombardejos] y se habían publicado disposiciones en el sentido de que por dicha causa había que proceder a la rebaja del 70% de la cantidad mensual contratada"*. També consta com a data de 20 de maig de 1937, el governador civil va enviar un telegrama informant al consell sobre l'acord de la Junta de Defensa Aèria de la capital sobre *"el encendido de luces"*.

A mesura que avança l'any 37, els bombardejos sobre el port, la ciutat de València i les localitats valencianes continuen. Davant aquesta situació, el 28 de maig de 1937, el secretari de l'agrupació socialista local (Àngel Ricart) presenta un escrit amb recomanacions que s'han de tindre en compte "*en los momentos actuales en que está amenazada la población por bombardeos aéreos*". Les referències que a poc a poc es van advertint en els documents municipals evidencien com la rereguarda republicana sentia cada vegada més prop la guerra i l'amenaça de l'aviació rebel i feixista.

En el mes de juny de 1937, el Ministeri de Defensa havia publicat un decret amb les normes per a l'organització de la Defensa Passiva contra atacs antiaeris de compliment en tot el territori lleial a la República (Gaceta de la República 28/06/1937), i pel qual el govern instava a la constitució dels Comitès Locals de Defensa Passiva, que havien d'estar formats pel personal que especificava l'art. 3 del decret. A Quart, no serà fins el mes de juliol quan el secretari municipal informe sobre el decret en la sessió del dia 8, i done fe de que la corporació ha quedat informada. Tanmateix, **l'any 1937 passa mes a mes sense que a Quart, de moment, es prenga cap mesura excepcional sobre fortificació i construcció de defenses antiaèries.**

Sí que consta, tanmateix, com durant la primera setmana de juliol, l'enginyer cap d'Obres Públiques de la província, informa al consell de Quart respecte a les obres de construcció del pont provisional de fusta sobre el riu Túria per a posar en comunicació directa el Campament de Paterna amb la carretera de Madrid a Castelló en aquest localitat. Les obres havien estat finalitzades dies abans, a data de 26 de juny 1937, i Obres Públiques informava així que la conservació i vigilància del pont correria a compte del Consell Municipal. A aquest efecte, la presidència fixa cartells anunciadors en aquest pont prohibint el pas de carros de més d'una cavalleria amb càrrega per evitar fer malbé el pont. Curiosament els taulons de fusta no aguantaren molt i una vinguda d'aigua se'l endugué al poc temps; com recordava Coll Ferrer (1987, 145), aquests taulons foren reutilitzats en 1941 per construir els nous bancs de l'església.

Tot i això sí que sabem que a partir de setembre de 1936 s'havien posat en marxa les Escoles Populares de Guerra, on es formava als joves oficials per complementar així el personal destinat a la Defensa Antiaèria. La documentació d'arxiu ens confirma l'existència d'una Escola de Guerra a Quart de Poblet, com també hi havia a la veïna població de Paterna (Salas, 1973). Tanmateix, a data d'avui no sabem l'ubicació concreta d'aquest aquarterament militar. Les dades que coneguem indiquen que la presència de militars al terme municipal de Quart era notable. La *Brigada de Carros Blindados* s'havia instal·lat al municipi, ocupant l'ermita, la masia d'Alberto Tomás i instal·lant la seua comandància a Betània a partir de l'estiu de 1937, una vegada es desmantella l'Hospital de Sang. També s'instal·len soldats a l'edifici de les Obres Públiques al barri de les Casetes, als tallers del Molí Fariner de Turégano, on segons Onofre Sancho Sanmartín es va instal·lar una seu del Ministeri de la Guerra, així com a una planta baixa del carrer Cervantes, segons ens ha explicat Santiago Aparicio.

Caldrà esperar a gener de l'any 1938, quan els bombardejos s'intensifiquen a la València de la rereguarda republicana, per a què el consell local de Quart prenga mesures directes de defensa

antiaèria. Així, es reuneix en sessió extraordinària, el dia **26 de gener**, amb l'objecte de tractar la construcció de refugis antiaeris en la població. L'acta de la sessió dóna fe de que fou la Comandància de la *Brigada de Carros Blindados*, instal·lada en Quart, la que va informar sobre "*la conveniencia o necesidad de construir en este pueblo algunos refugios para prevenirse contra los posibles ataques aéreos de la aviación enemiga, teniendo en cuenta que lleva varios días verificando bombardeos a poblaciones de la retaguardia y sin objetivo militar determinado, sin duda para recibir el sádico placer de asesinar*". És aleshores quan, s'acorda l'urgència en la constitució d'una Comissió, integrada pels companys Forriols i Torrent com a consellers i per l'aparellador municipal, Antonio Monzó Fita, com a tècnic, per a "*la realización de los estudios y trabajos que permita la situación económica del Consejo y las colaboraciones prestadas por los vecinos y la Junta Provincial de Defensa Pasiva*". També s'insta a que aquesta comissió passe "*atento oficio a la Brigada de Carros para que venga a colaborar en la magnitud de lo posible*".

El propi esdevenir del conflicte marcava cada vegada amb més intensitat les decisions i accions de l'administració local i, evidentment, la pròpia vida dels veïns i veïnes de Quart.

El **4 de maig de 1938**, tots els membres del consell coincideixen "*en estimar la urgencia de que se haga algo dentro, desde luego, de las posibilidades económicas y circunstancias en que vivimos para proporcionar a todas las personas de este pueblo la tranquilidad de que si se presentara alguno de los ataques rebeldes que ya han sido expuesto por la Presidencia, podrían estar garantidas*". **El consell aprova per unanimitat constituir la Junta de Defensa Passiva de Quart** de conformitat amb el decret del Ministeri de Defensa de 28 de juny de 1937. Els integrants eren: l'alcalde Ramon Ortiz Verchilí (substituït a partir del 28 de maig en el càrrec per Vicente Fita Alonso), l'aparellador Antonio Monzó Fita, com a tècnic, el metge José María Domínguez Alfonso (qui a partir de l'1 d'octubre del 38 és substituït per Fernando Aguiló) i el farmacèutic titular (Jesús Cañadas), els regidors Onofre Forriols, Vicente Velert, Gregorio Muria i el secretari del consell, Albino Giménez. Però tot i això, fins eixe moment no s'havien produït bombardejos a Quart, com s'aprecia en un escrit del secretari municipal del 4 maig de 1938, on recull les propostes de construcció de refugis al poble, i cita literalment, "*por si pudiera algún día ocurrírseles venir por aquí*" en clara referència a l'aviació feixista. No obstant, com confirmen els parts oficials de guerra consultats a l'hemeroteca, ja en **juny de 1938 l'aeròdrom de Manises comença a patir els atacs de l'aviació rebel**; i per tant, hem de suposar que el poble de Quart sofreix l'arribada dels avions i la por a les bombes.

També tenim constància de la construcció de barricades als carrers del poble, Carmen Monzó Arnal, qui vivia a la cantonera del carrer Sant Josep amb Antic Regne, ens explicava com "*ací a Quart només hi havia la carretera principal (carrer Antic Regne de València/Joanot Martorell/Trafalgar) i ahí havia un control amb soldats, on estava Solvam, perquè tot passava per allí, i els camions i cotxes dels soldats especialment*". Conxa López Vicent recorda molt bé com instal·laren una barricada a inicis de la guerra, quan ella encara vivia en la carretera, just on avui està l'estanc, "*deixaven un trocet per a deixar-te passar i els tios estaven allí amb les escopetes vigilant qui passava i qui tornava*". Cal recordar que precisament allí, als tallers del molí fariner de Turégano, es va instal·lar una guarnició de soldats,

que romangué allí encara anys després de la guerra, com ens ha confirmat Pepe Monzó Forriols. Altres testimonis de Maria Sanchis Cubells i Amparo Sancho Juan ens han ajudat a esbrinar que a més d'aquesta barricada també existia una altra a l'alçada del pas a nivell, aproximadament per on estava la vaqueria de Figuereta (avui al començament del carrer Trafalgar).

Malgrat tot, la millor evidència de l'existència de brigades de fortificació i de la gestió de la Junta de Defensa Passiva de Quart la trobem al subsòl, on s'han anat documentat, sovint aïlladament, restes del refugi que s'excavaren durant l'any 38. Curiosament, és avançat ja l'any 38, moment en què la derrota pareixia inevitable (o al menys així ho percebem en l'actualitat), quan a Quart s'inicia la fortificació i la construcció dels refugis antiaeris; potser en previsió de que l'atac directe dels feixistes era cada vegada més imminent.

Al registre d'eixida de l'ajuntament que es conserva a l'arxiu municipal apareixen enregistats tres documents (dels quals malauradament no conservem els originals ni tampoc els hem pogut localitzar a altres arxius) que mostren clarament la feina de mobilització i fortificació al poble:

- El 6 de juny del 38 l'ajuntament va enviar un ofici a l'enginyer d'Obres Públiques per informar sobre el refugi que s'anava a construir a l'edifici d'Obres Públiques de la carretera (carrer Antic Regne de València).

- El 2 de juliol de 1938 el Govern Civil contesta un telegrama conforme al qual es van prohibir totes les obres tant públiques com particulars per tal de fer servir totes les eines per la construcció de 25 refugis al poble.

- El 3 d'agost de 1938, l'ajuntament envia a la Junta Nacional de Defensa Passiva (Barcelona) un llistat amb els 25 refugis que s'estaven construint al poble.

A data d'avui comptem amb un total de 17 refugis a Quart, dels quals s'han pogut localitzar físicament només 7: plaça de la Creu, carrer Pizarro, plaça Sant Isidre, plaça Valldecabres, plaça Pinzon, carrer dels gitanos, carrer 1er de Maig; de la resta coneguem la seua existència pels testimonis orals que hem arreplegat entre veïns i veïnes del poble o per documentació d'arxiu (Figura 9) (veure annex gràfic al final del treball).

- **Refugi Plaça de l'Església:** Comptava amb 3 entrades, una a la plaça del Dau, altra a la porta del forn i la tercera a la porta de la casa de l'abadia/església. Segons el testimoni de Conxa López, filla d'Antonio López Ferreres, el guarda urbà que custodiava la clau d'aquest refugi, hi havia una entrada construïda amb una porta, la qual donava accés a una galeria on hi havien banquetes i s'havia instal·lat la llum. Com ella mateixa ens ha explicat, *"la gent gran no baixava, erem els xiquets els que acabavem passant allí les nits quan teniem por"*. Maria Monzó Colomer, que vivia a la plaça de l'església també recordava aquest refugi que estava tot just a la porta de sa casa.

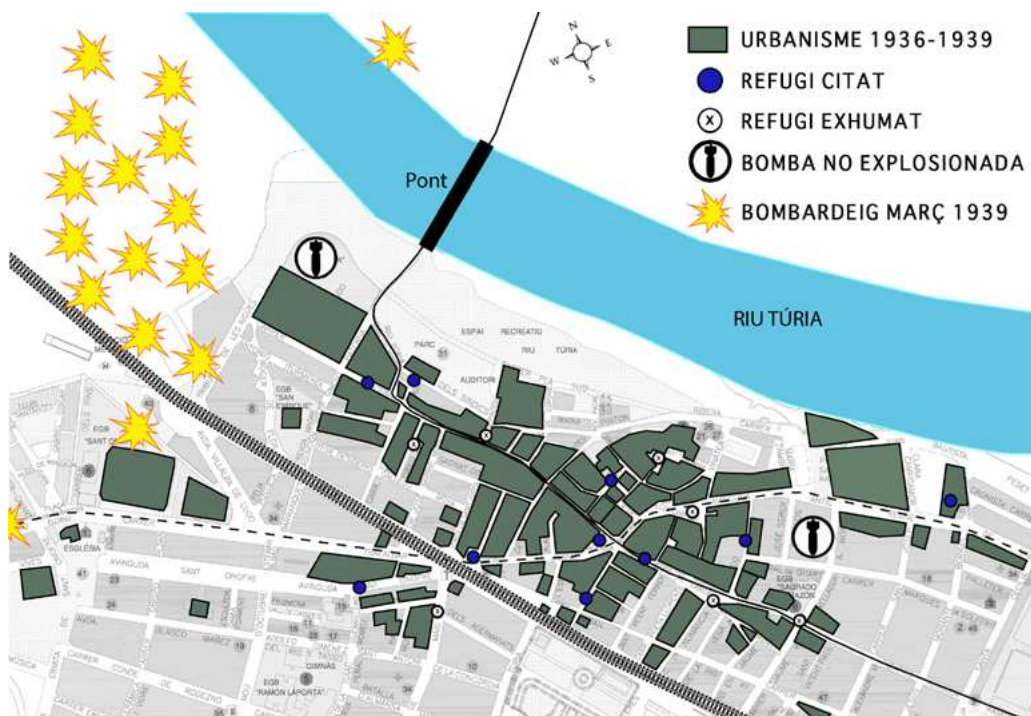

Figura 9.- Mapa amb ubicació dels refugis antiaeris documentats a data d'avui a Quart de Poblet (elaboració pròpia).

- **Refugi Plaça Valdecabres:** D'aquest refugi va ser testimoni directe Pepe Puchades que tenia l'hostal a la mateixa plaça. Ell recordava la seua existència i com es va enfonsar amb la darrera reforma de la plaça l'any 2005 (visita de l'arqueòloga P. Armengol, abril 2005). Onofre Gabaldó, qui es va refugiar en ell durant la guerra, descrivia com eren corredors fets de terra, i per la seua part Onofre Santaemília, propietari de la barberia de la plaça del Dau, recordava que a més de l'entrada descoberta en 2005 tot just de la porta de l'actual Casa de la Cultura, també tenia una entrada a la plaça de la Bàscula. Santiago Aparicio Redondo i el seu germà Paco, que durant la guerra van viure al carrer La Pau, van participar en la construcció d'aquest refugi i ho recorden perfectament: *"Vingueren dos homes i començaren a fer una zanja; conforme avançaven anàven fent escalons. Els de les cases anàvem a treure terra amb cabassos i els que tenien carro s'emportaven la terra. El refugi passava per baix de la carretera a la Plaça de la Bàscula i allí feren una altra eixida. El refugi era només un forat i un túnel. Nosaltres no s'amagàvem allà, quan bombardejaven ens amagàvem baix al celler"*. Aquest refugi que seria un dels principals del poble comptava amb una entrada més a l'inici del carrer de Betània.

- **Refugi Plaça Sant Isidre:** Una de les entrades d'aquest refugi va ser documentada al mes de març de 2011, durant unes obres per a portar a terme la canalització de gas en la plaça de Sant Isidre (visita dels arqueòlegs J. Salazar i P. Armengol, abril 2011). Estava excavat sobre el terreny natural com la resta dels que coneguem al poble. També és un refugi-galeria amb una rampa d'accés amb

esglaons picats a terra, que baixava uns 10 m per després retranquejar a l'esquerra uns 4 m i tornava a girar a la dreta. Les galeries estaven plenes de sediments i l'accés més enllà no era possible. Gràcies al testimoni de Ramón Segarra vàrem poder esbrinar que també tenia 3 entrades.

- **Refugi Plaça Pinzon:** Aquest refugi també aparegué degut a les obres de reurbanització del carrer L'Alcota (visita P. Armengol octubre 2006). Estava excavat en l'argila i comptava amb l'entrada feta de rajola. Els testimonis de Vicenta Rodrigo Sanz "Romaguera" i d'Onofre Monzó Sanmartín ens han permès descobrir un poc més de com era el seu interior ja que de nou a l'any 2006 l'accés era limitat en trobar-se les galeries plenes de sediment. Així sabem que després dels esglaons de la rampa d'accés, que havien sigut excavats a la terra, i del retranqueig pertinent, s'accedia a una galeria d'un metre vint d'ample sense banquetes adossats a la paret i uns 11 metres de fondària. *"Dos o tres senyors, que no eren de Quart, picaven per fer el refugi i les persones del carrer ajudàvem a traure la terra"*. Tenia tres boques, una a la plaça del pou (hui Pinzon), altra en la baixada del Molí i una tercera en el carrer Pintor Ribera, en passar la porta de l'actual auditori.

- **Refugi carrer Cirilo Amorós (carrer dels gitanos):** Arran d'unes obres de construcció d'una nova casa a aquest carrer, a finals dels anys 90, una grua que es va col·locar a la via pública es va enfoscar i aleshores es va observar una cavitat al subsòl. Es tractava d'un refugi de la guerra, que va ser cobert, tal i com ens va informar Justo Tébar, membre de la brigada municipal.

- **Refugi carrer Pizarro:** L'entrada localitzada en maig de 2013 se situava a l'alçada del nº 15 del carrer, tot just davant de la residència de Vicente Bondia, qui ens va informar de què almenys comptava amb dues entrades i era de tipus galeria. La rampa d'entrada com varen poder documentar tenia uns 5 metres de longitud i uns 90 cm d'ample, tenia esglaons encara que avui no es conserven, i donava pas a un retranqueig en angle de 90° que donava accés a la galeria principal. L'altra eixida es localitzava aproximadament a la porta del col·legi *Sagrado Corazón*, per aquella època *Grupo Escolar Lenin*. Segons recordava Vicent, durant la riudada de 1957, un raig caigué a prop de la porta del col·legi i alçà el terreny, deixant al descobert part de la boca de l'altre accés al refugi.

- **Refugi a la plaça del País Valencià:** Aquest refugi és esmentat per Pepe Sancho Sanmartín just a la porta de l'actual ajuntament. Ell el recorda ja que juntament amb la seua colla d'amics va ser un dels refugis que van haver tapar després de la guerra. Cal recordar la existència d'escoles i la seu municipal en aquesta ubicació, la qual cosa donaria sentit a la construcció del refugi.

- **Refugi carrer Primer de Maig:** Segons ens ha informat Carmen Monzó Arnal estava just a la porta de la casa de l'alcalde Guzman (actual nº 10 del carrer) i tenia una altra entrada al carrer Mare de Déu de la Llum. En aquell moment aquesta zona estava molt poc urbanitzada i únicament hi havien cases just a la part oest, a la part est hi passava una sèquia. Aquest també era un refugi-galeria amb una zona més ampla en el punt de contacte entre els carrers Primer de Maig i Mare de Déu de la Llum. Es va localitzar l'any 1971 mentre feien el clavegueram, quan hi va caure una màquina com recorda molt bé Colau Vidal Monzó i com ha confirmat Justo Tébar.

- **RefugiAVINGUDA St. Onofre:** Segons el testimoni de Maria Sanchis Cubells, just a la porta de sa casa (nº 24 de l'AVINGUDA St. Onofre) construïren un refugi-galeria en direcció a l'est i que girava cap al nord, obrint-se una altra entrada, en un camp que donava a la carretera. Maria recorda bé haver baixat al refugi a amagar-se i encara recorda com la seua àvia li deia "*baixeu vosaltres que jo em quede ací amagadeta baix de l'escala de la casa*".

- **Refugi Baró de Cárcer:** L'alcalde Ramon Segarra ja va explicar a un extra del diari Levante de 2011, que quan tenia 4 anys va baixar al refugi. Recuperant el seu testimoni hem pogut confirmar que es baixava per unes escales fins una galeria (ell l'anomenava "cova"), on hi havien unes capelles (fornícules) excavades a la paret per posar ciris i donar llum.

- **Refugi carrer Jordi de St. Jordi:** Amb el testimoni de Lola Rios Soler hem pogut localitzar un refugi a l'actual carrer Jordi de Sant Jordi. Ella recorda que el construïren pegat a la carretera. Maria Monzó Colomer confirma la seua ubicació, segons recorda havia un refugi al costat de la farmàcia de Doña Remedios (actualment carrer Joanot Martorell/ Abat Guillem d'Agulló) on hi havia una escola a la cantonada. Onofre Sancho Sanmartín recorda com aquest refugi s'enfonsà i quedà inservible perquè tot just per on s'havia construït passava una sèquia i la humitat i les filtracions feren que la volta i el sostre cediren.

- **Carrer Sagunt:** el testimoni d'Amparo Sancho Juan ens ha permés ubicar un refugi a les cases del Tou (Carrer Sagunt), que tenia una segona entrada a la cantonera amb el carrer Mare Asunción Soler.

- **Carrer l'Amistat:** Consuelo Grafià qui va viure a aquest carrer durant la Guerra recorda perfectament com era el refugi. Segons ella, hi havia una entrada davant de sa casa, al número 11, i anava recte cap a dins (en direcció al Casino). Tenia una segona boca al carreró del Tio Tónico (carrer Mestre Giner) i la tercera boca estava situada al final del carrer al costat de la barana del Casino. La descripció del refugi és similar a la dels altres refugis, seguint el model de refugi-galeria amb uns bancs al costat per seure.

- **Carrer Gerardo Paadín:** aquest refugi va ser citat per Honorio De Rojas, nen evacuat de Madrid que vivia a eixe carrer acollit a casa del tio Rosario i la tia Dolorettes. També Onofre Sanchis Andrés, que era nebot d'ells i també vivia allí, ens donava més detalls sobre el refugi, que segons el seu testimoni ocupava tot el carrer i tenia dues entrades, una al carrer Gerardo Paadín i una altra al carrer del costat (carrer Majoral de Quart).

- **Refugi Plaça de la Creu:** Aquest refugi és especialment conegut pels veïns de Quart que l'associen amb el famós túnel que connectava el castell de Quart amb Paterna per baix del riu. La seua construcció durant la guerra com a refugi està confirmada per Onofre Sanchis Andrés i per Onofre Gabaldó Aliaga qui reconeix haver-hi baixat durant la guerra un troç llarg. Nosaltres com a part del procés de documentació d'aquest treball vàrem accedir en l'estiu 2012 (Moreno i Olmos, 2015).

- **Refugi a la Plaça dels Màrtirs.** Segons Onofre Sancho Sanmartín, l'obra no pogué completar-se per dificultats en la seua construcció. Passava una sèquia i les filtracions el feren anar tot a terra i no el pogueren acabar. En la dècada dels anys 30 aquesta zona del poble estava poc urbanitzada, era coneguda com el Rajolar del Cacauero, després de guerra passà a nomenar-se *Plaza de los Mártires* i en l'actualitat s'integra en el carrer dels Síndics.

- **Refugi Obres Públiques:** Carmen Monzó Arnal recorda com a l'edifici d'Obres Públiques (carrer Antic Regne de València), on son tio Onofre Monzó Devis, treballava com hostatger, hi havia un refugi habilitat al subsòl. Els testimonis de Pepe Monzó Forriols, fill d'Onofre, ens ha permès confirmar que efectivament, a Obres Públiques es construí un refugi amb una entrada dins del recinte, tot just al davant d'una nau on havien instal·lat una guarnició de soldats⁵, i una altra fora, que donava a l'actual carrer Sant Josep/Plaça alcalde Ramon Segarra. Ell el recorda tan bé que ens ha pogut dibuixar un croquis (Figura 10). Tenia una entrada feta de rajola i donava accés a un corredor. La baixada amb esglaons era d'uns 140 cm d'amplaria i el sostre feia volta. Segons pareix a més dels soldats també donava servei a les persones que vivien al barri de Les Casetes. Aquest refugi també és citat a la documentació de l'època que es conserva a l'arxiu municipal, quan a data de 6 de juny del 38 l'ajuntament va enviar un ofici a l'enginyer d'Obres Públiques per informar sobre el refugi que s'anava a construir.

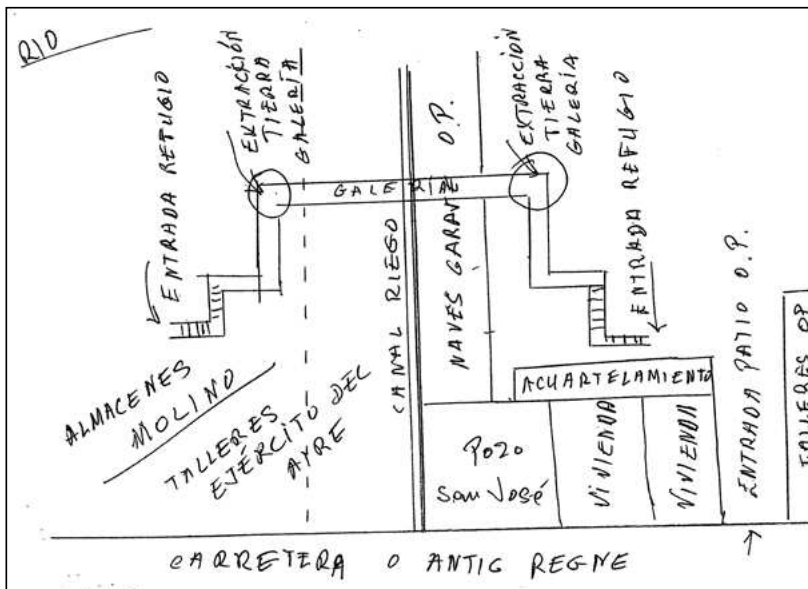

Figura 10.- Croquis del refugi del barri de les Casetes, construït a Obres Públiques (Autor: Pepe Monzó Forriols).

⁵ També la seua dona, Lola Sancho Sanmartín recorda que els soldats acuartelats a Obres Públiques tenien un gos molt gran, que encisava als xiquets: "era de color marronet i es deia Fernando i els soldats el passejaven per ací pel poble... als xiquets ens agradava molt".

> El perquè dels refugis

En aquesta guerra «moderna i total», el protagonisme no serà exclusiu dels exèrcits, donat que la ciutadania acabarà patint i participant també en la guerra. Davant la virulència dels atacs, la resposta per part de la població civil va ser equivalent com posen de manifest les complexes xarxes de defensa i els refugis antiaeris, la construcció dels quals estava perfecta i acuradament planificada. La societat organitza la Defensa Passiva i és capaç de construir i habilitar una xarxa de refugis i un sistema d'alarma com mai s'havia fet. Fent d'aquestes accions i construccions a la rereguarda republicana les restes més antigues d'una defensa civil organitzada en Europa (Moreno i Muñoz, 2011, 179).

El secretari municipal de Quart de Poblet, Albino Giménez, quan escriu a una acta del 4 de maig de 1938, va descriure molt bé com es percebia aquesta nova manera de fer la guerra i la necessitat de construir refugis en el poble *"para preservar al vecindario contra posibles ataques aéreos o marítimos toda vez que, dada la forma tan cruel y vandálica que vienen utilizando los facciosos en hacer la guerra, no sólo en las trincheras sino también en la retaguardia, con el más elemental olvido de los sentimientos humanistas, pudiera algún día ocurrírseles venir por aquí y contraeríamos una responsabilidad moral si no tomamos medidas previsoras para evitar o al menos disminuir los peligros que pudieran cernerse"*.

La Guerra Civil marcà un punt d'inflexió dins la història militar moderna pel fet que va encetar una nova i terrible modalitat bèl·lica: el bombardeig aeri sistemàtic de nuclis de població de la rereguarda, una pràctica que ben aviat passà a denominar-se «guerra total» com ja hem apuntat en pàgines anteriors. En resposta a aquesta situació, a les ciutats i als pobles de la rereguarda s'articulà la projecció i construcció d'un tipus específic d'arquitectura de guerra: Els refugis antiaeris. Es calcula que en el conjunt de Catalunya es van construir més de 2.000 refugis d'aquestes característiques (uns 1.400 només a Barcelona); a València coneguem a data d'avui més de 250, encara que és cert que malauradament no hi ha cap estudi de camp exhaustiu al respecte (Moreno i Muñoz, 2011).

Malgrat tot, els bombardejos des de l'aire provocaren un elevat nombre de víctimes entre la població civil: només al territori valencià en 637 dies de pluja de bombes, es recompten 1850 víctimes mortals (Aracil i Villarroja, 2010, annex I i II), sense contabilitzar les persones ferides i evacuades.

També era comú que les autoritats i la Junta de Defensa Passiva protegiren els més menuts i construïren refugis en ubicacions pròximes a les escoles, instituts, asils de lactància, etc., fins i tot molts d'aquests varen ser construïts dintre dels centres escolars. Raó per la qual no estranya la presència de refugis en Quart pròxims al *Grupo Escolar Lenin*, les escoles de l'Ajuntament, etc.; les obres dels quals hem pogut documentar amb les factures que es conserven a l'arxiu municipal ja des de juny de 1938 quan el consell acorda *"que se procure dentro de las disponibilidades económicas del consejo*

construir refugios para los niños de las escuelas". És al mes d'octubre quan el consell acordà obrir la boca del refugi del *Grupo Escolar Lenin*, "*cuyos gastos serán satisfechos de fondos municipales*", i quan s'aproven "*los jornales invertidos en el Refugio del Grupo Escolar Lenin, de las semanas del 3 al 9 y del 10 al 16 que importan 165 pesetas*". Per referència directa sabem que un dels treballadors a aquest refugi fou Emilio Aguilera Maya, a qui l'alcalde V. Fita abona una nòmina de 60 pessetes per tres dies i mig de treball obrint la boca del refugi durant la setmana del 10 al 16 d'octubre de 1938.

La funció bàsica dels refugis era esmorteir l'impacte dels projectils. Però protegir a la població de les bombes no era fàcil, sobretot tenint en compte la intensitat dels bombardejos i la potència i el tipus d'armament utilitzat. Sabem que a la ciutat de València la construcció dels refugis fa ver servir tècniques i materials innovadors desenvolupant una arquitectura de defensa civil pionera a Europa (Moreno i Muñoz, 2011).

Tanmateix els refugis que hem documentat a Quart no responen a les mateixes característiques tècniques. Tipològicament la majoria responen en al tipus refugi-galeria i només, a data d'avui, comptem amb un refugi més complex amb diverses sales, ens referim al refugi de la plaça de la Creu que després descriurem amb major detall. Encara que tampoc s'ha de descartar que, com passava a altres localitats, també s'habilitaren els baixos dels immobles o s'utilitzaren punts i indrets resistents. En aquest sentit, molts dels testimonis entrevistats ens han comentat com era comú que la gent fera servir els buits de les escales de les cases per amagar-se, els cellers o soterranis, i fins i tot les sèquies que hi havien als camps annexes. Carmen Monzó Arnal també ens ha contat com s'amagaven la regadora del tio Cristiano, "*on estava la sèquia de Mislata hi havia una regadora ben gran per regar el camp i allí ens tombàvem tots per a amagar-nos per si bombardejaven. Tot el veïnat del carrer Sant Josep anava a amagar-se allí; però m'abuela no eixia, ella deia que si entrava una bomba i deixava les portes obertes, entraria pel carrer i eixiria pel corral*". Lola Ríos Soler també recorda com més d'una vegada baixaven al riu i s'amagaven sota el pont roma. I Pepe Monzó Forriols, que en guerra vivia a la torreta de les Obres Públiques, perquè son pare treballava allí, recorda com al soterrani de l'edifici hi havia una habitació que havien habilitat com a refugi per a ells; i de la qual encara avui es pot observar com una menuda finestreta queda a ras de terra a nivell de la calçada. També recorden els nostres majors com les seues àvies es quedaven a casa bé per por a eixir o bé per desconeixement del que suposava el bombardeig.

Afortunadament al nucli urbà de Quart no caigué cap bomba ni s'hagué de lamentar la pèrdua de vides humanes, encara que sí ens han comentat l'existència de dos projectils que no explosionaren. Carmen Monzó Arnal recorda com "*algo caigué i féu un clot més gran que aquesta casa en un camp en alt amb un bancal d'oliveres i forment, que hi havia en l'illa de cases que avui hi ha entre el carrer J. Serer Palacios, carrer Aparellador Antonio Monzó i el carrer Antic Regne*"; ho recorda perquè ella i altres xiquets anaven a vore el clot que féu aquell artefacte. Una altra bomba va caure

ja quasi a final de la guerra (amb tota probabilitat durant els bombardejos de març de 1939), allí on està el col·legi riu Túria, en un camp proper a l'antic rajolar de don Juan. Amparo Sancho Juan recorda que *"allí caigué una bomba i no explotà, i durant un bombardeig, mon pare ens féu estar tots gitats en terra allí en un camp, però jo encara alcí el cap i viu com altres bombes més lluny explotaven. Eixa gràcies a que no explotà sinó a nosaltres al menys la metralla ens haguera ferit"*. El seu nebot, Cento Sancho Pastor, recorda com son pare, Pep Sancho Juan, li va explicar que la bomba s'endinsà en terra perquè el terreny estava regat i ben humit després d'uns dies de pluja. Sembla doncs que la bomba quedà soterrada en el subsòl tot just al costat d'un albercoquer, i que Pep Sancho, qui era agrimensor realitzà un plànol marcant la ubicació de la bomba quan dècades més tard començaren a construir el col·legi riu Túria, tal i com ens ha relatat el seu fill Cento.

També per aquella zona, Lola Sancho Sanmartín recorda com caigué una bomba a un camp de la seua família *"per allà per on està el «pont catxo»⁶, just al costat d'on tenien una caseta Puchades el de l'Hostal, i la bomba féu un clot ben gran... anys després encara recollien metralla del terra"*.

Lola Rios Soler recorda perfectament com el primer bombardeig naval els va sorprendre al teatret del Casino: *"Estàvem en el casino, feien 'teatro', i entraven i eixiem [imita com murmuraven] i en això ix uno a l'escenari i diu «Senyors, no passa res, i si passa que passe»; i se'n ixerem tots volant al carrer, i mira quina ignorància més gran, baix del pont del riu. Allí estàvem tots cobijats..."; una mala elecció ja que els ponts i els nussos de comunicació eren objectius clàssic de l'aviació i com la pròpia Lola diu *"i nosaltres baix del pont del riu, que el pont haguera volat si haguera una caigut allí..."*.*

Els refugis de Quart són galeries sense revestiment de ciment i esdevenen construccions que permeten excavacions més profundes. La seua construcció resulta més econòmica encara que la seguretat que poden oferir depèn de les pròpies condicions del terreny on s'excaven i de la potència dels projectils. En les tasques de fortificació de Quart es va utilitzar mà d'obra local. Evidentment moltes de les persones que ajudaven no serien obrers qualificats, donat que en context de guerra molts joves havien partit al front i s'hi va haver de mobilitzar homes de major edat i també es va recórrer a la col·laboració de mà d'obra femenina i infantil. Tal i com ens han relatat alguns veïns, era comú que tots participaren especialment a l'hora de traure la terra que s'anava fent a mesura que els homes picaven el refugi. Els veïns eren avisats amb el toc d'una *trompeta/corneta* i havien d'eixir a col·laborar. La terra es treia amb cabassos des de l'interior de la galeria del refugi fent una cadena humana amb

⁶ La Partida del Pont Catxo es trobava emmarcada entre el riu Túria, el Camí a Manises, el Camí de Paterna i l'eixugador de la cadira del Rèfol, límit amb el terme de Manises. La Partida estava creuada, d'oest a est, per les séquies de Faitanar i Mislata. El sud de la partida, més alt, s'anomena també el balcó del Túria, perquè domina el Riu des d'una certa elevació. També es coneix per el Rajolar del tio Baptiste, que tenia en esta zona la seua fàbrica. Si bé els camps situats vora el riu eren hortes, regades pel Roll de Gràcia, a mida que es pujava cap al sud la terra era ser menys productiva, raó per la qual s'instal·laren allí les primeres fàbriques de rajola (Sancho, 2009).

la gent que participava i després se l'enduien amb carros, com hem pogut comprovar a l'arxiu municipal, on una factura datada el 29 de juliol de 1938 indica la quantitat de 450 pessetes pagada a 9 jornalers de carro per retirar terres d'alguns dels refugis en construcció. No obstant, pareix que alguns dels homes que participaren en la construcció eren de Castelló, probablement formaven part de les grans masses de persones que ixqueren de la capital de la Plana una vegada aquesta ciutat va caure en mans dels rebels en juny de 1938 i que foren acollides a Quart.

Els refugis tenien almenys dues entrades per donar opció a una eixida alternativa en cas de que una de les entrades fóra inutilitzada, encara que quan els trobem a l'actualitat normalment només trobem una, perquè l'altra o altres estan colmatades.

L'accés a l'interior es fa mitjançant una rampa amb esglaons, fets directament al terreny, molts dels quals tampoc s'han conservat. La galeria d'entrada feia zig-zaga per protegir la sala principal on es refugiava la gent de l'eventual penetració de metralla i de l'ona expansiva de les explosions. Malauradament als refugis de Quart no hem pogut documentar sistemes de ventilació i electricitat, com sabem que tenien molt refugis a València i altres localitats, encara que documentació d'època que es conserva a l'arxiu municipal sí deixa clar que tenien llum, donat que hem localitzat diverses factures sobre material elèctric: el de 25 juny 1938, una factura de 295 pessetes en "*material eléctrico que se ha adquirido para instalar hoy en los refugios que se hallan construyendo*" i un altra factura amb data de 5 de juliol de 1938, que autoritza l'alcalde V. Fita a la casa Siemens de València per valor de 250 pessetes en concepte de "*50 lámparas y 300 metros de hilo que se ha adquirido, según se hace constar, para la instalación eléctrica en los refugios*" (annex gràfic al final del treball). A data de 7 gener de 1939, també hi ha una altra factura que indica que el pressupost invertit en material elèctric per als refugis assoleix la xifra de 3.866,89 pessetes.

Segons hem pogut conèixer amb els testimonis orals, els refugis també tenien les boques d'entrada construïdes amb mamposteria, com s'apreciava al refugi de la Plaça Pinzon (Figura 11) i fins i tot eren tancats amb porta i clau, com han confirmat alguns dels testimonis entrevistats i com també corrobora el material documental de l'arxiu municipal: el 17 de setembre de 1938 "*se dio cuenta de la concesión de tres toneladas de cemento para las obras de los refugios*", i una factura de 1 d'octubre de 1938 detalla com el consell va abonar una quantitat de 831,75 pessetes en concepte del cement servit per a les obres dels refugis i unes altres 225 pessetes per al seu transport⁷.

7 Sincerament, la quantitat de tones resulta excessiva tenint en compte que els refugis no foren enlluïts ni construïts amb cement. Ens preguntem doncs, si potser feren servir el cement per recobrir en superfície el refugi, creant una capa de cement a mode de protecció. Encara que cap dels testimonis ens ho ha pogut confirmar.

Figura 11.- Detall de l'entrada al refugi de la Plaça Pinzon on s'aprecia com part de l'accés estava fet amb rajoles (Fotografia: Pep Chiner).

A Quart, hem pogut comprovar com la profunditat dels refugis és superior al 6 metres sota terra i estan excavats directament en el terreny natural, format majoritàriament per argiles compactes. Com ens explicava molt detalladament Onofre Sancho Sanmartín, *"picaven en terra, una terra molt dura que es diu argila. És molt dura, està compactada i està barrejada amb pedretes de grosses com si foren cigrons, Eixa terra és tan dura que picaven i no es caia"*.

Tots els refugis de Quart mostren una secció en "U" invertida, és a dir, tenen el sostre a mode de volta. Amb una altura que permetia a un adult estar dempeus, normalment d'uns 2 metres. En alguns hem observat l'existència de fornícules a la paret per posar candils o espelmes (com també han confirmat les persones entrevistades), donat que no era estrany que durant els bombardejos els sistemes elèctrics feren fallida i es quedaren a fosques (Figura 12).

Figura 12.- [Esquerra] Detall de les fornícules a la paret de la galeria 1 del refugi de la Plaça de la Creu (Fotografia: Hèctor Juan). [Dreta] Fornícula refugi Plaça Valldecabres (Fotografia: Pau Armengol).

Únicament en un dels refugis, el de la Plaça Valldecabres (també és cert, que no hem pogut accedir a tots els que hem documentat principalment perquè alguns s'han tapiat per raons de seguretat en estar ubicats en l'actualitat al centre de carrers amb trànsit rodat) hem documentat "grafitis" gravats a la paret; els quals hem pogut desxifrar, gràcies al treball d'edició digital de les imatges que ha realitzat Hèctor Juan, un missatge que diu: «Se 'proibe' fumar». Tot i que no podem datar amb seguretat aquests missatges.

La Defensa Passiva a Quart es posava en marxa i el 17 de setembre de 1938 Ortiz proposava al Consell municipal que *"se vea el medio de instalar una sirena con el fin de poder avisar al público la presencia de la aviación enemiga"*. La seua proposta va ser acceptada, i el Consell autoritzà a l'alcalde per fer les gestions necessàries.

"Quan venien els avions sonaven unes sirenes. Nosaltres miràvem al cel. I els antiaerios del Grau els tiraven canonades per derribar-los; però no tombaren mai cap. Per regla general els bombardejos solien ser allà a les 9 o les 10 del matí... Venien 4 o 5 avions i al poc de temps sentiem com caïen les bombes...", recorda Onofre Sancho Sanmartín.

Junt amb els motors dels avions i les atronadores deflagracions, és el so de les sirenes que avisaven de l'arribada dels avions una dels records sensitius que més emocionen als que varen viure els bombardejos i que encara viuen per explicar-ho. A Quart sembla, no obstant, segons els testimonis que hem documentat, que no s'arribà a instal·lar una sirena, i que es feien servir els reflectors que des de la capital utilitzava la Junta de Defensa Passiva (JDP) per localitzar amb la seua potent llum als avions en ple vol. Conxa López Vicent, Carmen Monzó Arnal, Amparo Sancho Juan i Maria Sanchis Cubells recorden bé com potents focus de llum creuaven el cel indicant la presència d'avions i avisant del perill imminent de les bombes. Maria Monzó Colomer recordava com cridaven *"¡Ai que vénen! Que vénen!!"* per avisar de l'arribada dels bombaders i aleshores s'amagaven. Les sirenes van ser essencials, ja que el seu so estava regulat per la JDP i es convertia en un missatge estàndard que la població havia naturalitzat. Els tocs d'alerta de les sirenes eren de dos tipus: un so continuat durant tres minuts, que indicava perill: *"entrada al refugio, buscadlo en seguida, protegeos, huid de la calle, seguid las indicaciones que os dirijirán al refugio"*; i un nou toc de sirena que durava dos minuts que indicava que el perill havia cesat: *"salida del refugio. Aire puro, tranquilidad en la calle. No salir hasta que se oiga esta señal de salida"*. A la ciutat de València, en els casos d'alarma i perill, l'estació EAJ3 a més d'advertir verbalment l'inici, persistència i final d'un atac, feia servir colps rítmics produïts per un metrònom durant tot el bombardeig (JDP, 1937, 19).

La Junta de Defensa Passiva de la capital també havia habilitat una xarxa d'escoltes i alarma que constava de sirenes, projectors i fonolocalitzadors, l'objectiu de la qual era donar avís dels moviments de l'aviació rebel (Vera Deleito, 2000, 335-341). La defensa antiaèria s'implementava amb bateries d'il·luminació i so que incloïen els projectors i els fonolocalitzadors. Aquests últims eren aparells sensibles a les ones sonores de l'aviació en ple vol, i eren especialment utilitzats per a comunicar els atacs nocturns ja que permetien preveure l'arriba d'avions enemics i donar avís a les bateries i a la

població civil. Després entraven en joc els projectors que com potents focus de llum permetien la localització dels avions a abatre per les bateries antiaèries. A València s'instal·laren 5 projectors fixes (Monteolivete, Campanar, La Sierra, Cabanyal i Facultat) i 2 mòbils un a Patraix i altre a Nazaret. Els fonolocalitzadors també s'ubicaven a Monteolivete, Campanar i La Sierra. Els enllaços telefònics des d'aquests 7 punts convergien en el campanar del Miquelet, que es convertí en l'epicentre de les comunicacions entre les bateries del grup fixe del Saler, la carretera d'En Corts o el carrer Císcar al riu Túria entre d'altres (Vera Deleito, 2000, 341).

Prenent com a analogia les dades sobre la ciutat de València, pel que respecta a la capacitat, la ràtio òptima s'estimava, segons la pròpia JDP (1937, 15), en un metre cúbic d'espai per a que una persona poguera respirar tranquil·lament, durant una hora. Alguns autors actuals també han considerat que la ratio seria 1m²/persona (Vera Deleito, 2000: 327). En la pràctica, però, aquesta proporció no era real, ja que l'escassetat d'espai i el nombre limitat de refugis obligava a construir en base al càlcul de 0,5m²/persona. Segons els testimonis de l'època ni tan sols aquest límit era respectat, donada la urgència que provocaven els atacs. Als refugis escolars, segons els arxius, per cada m² hi cabien cinc xiquets (Moreno i Muñoz, 2011).

Sembla que la situació econòmica precària no va permetre al consell municipal de Quart implementar les tècniques constructives més complexes amb materials més resistents i cars com els que s'utilitzaren a València o altres pobles de la rereguarda, ni retolar el seu accés amb les enormes i avantguardistes tipografies que Josep Renau havia fet servir a València. Raó per la qual, la memòria col·lectiva els ha perpetuat com a *"simples galerías que tuvieron que abrir todos los ciudadanos con picos y palas de una anchura suficiente para poder pasar una persona y una profundidad de 6 u 8 metros"* (Coll Ferrer, 1987, 148) o *"una cueva excavada en el suelo. Tenía capillitas abiertas en la pared y un cirio o dos dentro"* (Levante 02/11/2011). Tanmateix, més enllà de ser simples caus o túnels on amagar-se, els refugis antiaeris deixen constància de com el poble i la ciutadania de Quart es varen organitzar i mobilitzar en una resposta civil moderna a una guerra moderna sense precedent a la història contemporània local. Un poble capaç de construir i habilitar una xarxa de refugis i un sistema d'alarma com mai s'havia fet. Per tant, la importància de l'estudi i conservació dels refugis radica, entre altres, en el fet que són les primeres restes d'una societat civil organitzada fent front a una guerra que la va convertir en protagonista.

Per a entendre fins a quin punt l'amenaça de les bombes i l'aviació va passar a formar part de la vida diària de la gent de la rereguarda, no cal més que sentir els testimonis dels nostres majors, històries de vida que ens permeten escriure una història que no apareix als llibres i als documents dels arxius. Ells i elles són els veritables protagonistes i narradors d'aquesta història, que és el nostre passat, el nostre present i el nostre futur. I com a mostra recuperem el testimoni de Lola Sancho Sanmartín qui recordava ben bé com durant la guerra era molt comú que els xiquets i no tan xiquets duguren penjat del coll amb un filet *"un tronquet de fusta ben pelat i ben netet, així de gros com un didet, per a posar-lo a la boca i mossegar quan es sentien les bombes perquè no ens feren mal els oïts..."*.

A Quart, poc de temps després de la guerra els refugis van ser tapats i oblidats durant molt de temps. Ha sigut difícil esbrinar quan s'inutilitzaren els refugis perquè no hem trobat cap informació d'arxiu amb que poder-ho datar. Curiosament a l'arxiu de Manises si hem trobat documentació que indica com els refugis d'eixa veïna població es taparen durant l'any 1941. Al nostre poble, gràcies al testimoni de Pepe Sancho Sanmartín i Onofre Santaemilia Rodrigo hem pogut saber com van ser una colla de joves qui foren els encarregats de tapar-los. El propi Pepe Sancho va ser un dels joves a qui l'alcalde va encomar aquesta feina, segons el seu relat *"Un dia ens arrestaren a tots els amics meus quan s'acabà la guerra. Formàrem una penya que li diguérem penya «La Figa» perquè estavem allà al camp baix d'una figuera i caigué una figa i decidirem dir-li així a la penya. Posarem el nostre nom a les parets i ens arrestaren perquè pescaren a uno i després a tots els altres, el tio Serer el jutge, era un dels amics, també els Panollos, els fills del Tio Coll i ens feren anar a tapar refugios com a càstig per haver fet eixa trastada [en aquell temps estava prohibit penjar cartells i fer pintades a la via pública]. Tancarem el de la porta de l'Ajuntament i uno ací en la Bàscula"*. Segons Onofre Santaemilia, en aquell moment l'alcalde era Onofre Cristòfol Vento, responsable de la vaqueria, a qui deien "el Figuereta" de malnom, i per això es va pensar que s'estaven burlant d'ell i va decidir, per tant, com a càstig destinar-los a tapar els refugis. Cristòfol va substituir com alcalde a Juan Montón Hernaiz a partir de desembre de 1943, de manera que sabem que els refugis van ser tapats a partir d'aquesta data. La majoria d'ells varen romandre ocults i en silenci al subsòl fins que en els últims anys han anat apareguent conseqüència de les obres de construcció i de adequació urbanística al municipi.

4. Quart de
Poblet un poble
de la rereguarda

4. QUART DE POBLET, UN POBLE DE LA REREGUARDA

4. 1 L'Hospital de Sang de la Plaça de la Creu

Una de les primeres mesures preses pel Consell municipal un cop produït l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936 va ser la de disposar d'un hospital de sang per atendre tant a la població civil com als ferits procedents del front de guerra. Aquesta celeritat per parts de les alcaldies o els consells populars, per tal de disposar d'un recinte habilitat com hospital va ser una constant entre els pobles de la província de València, durant els primers mesos de la guerra. Aquesta gran demanda, moltes vegades improvisada va ser deguda a la crida que va fer el mes d'agost el *Comité Sanitario Popular* a totes les organitzacions antifeixistes per tal d'habilitar centres sanitaris (Garcia Ferrandis, 2011, 17).

La resposta va ser molt gran i la major part de les poblacions van oferir els seus recintes. En el cas de Quart, a una carta de l'Alcaldia Popular de Quart de Poblet datada del 4 de setembre de 1936 s'afirma que:

"Cumpliendo acuerdo de este Ayuntamiento de fecha 27 del agosto ultimo, tengo el honor de comunicar que ofrecemos a disposición del Comité Ejecutivo Popular un edificio para Hospital de Sangre situado en la Plaza del Castillo num. 15, antigua residencia de las Cooperadoras de Betania, así como unas 40 camas con dotación completa.

Lo que tengo el honor de comunicarles por si tienen a bien aceptar este humanitario ofrecimiento en bien del servicio de la causa Republicana.

Salud y República.

Cuart de Poblet 4 de septiembre de 1936".¹

D'aquesta manera l'alcaldia popular oferia al Comitè Sanitari Popular (CSP) una ubicació adequada per instal·lar l'hospital, en un recinte expropiat després del colp d'estat del 18 de juliol. Aquest oferiment va ser rebut pel CSP i se'ls hi va retornar notificant que informaren quan ho tingueren tot muntat. El CSP va visitar l'hospital el dia 11 de novembre de 1936², imaginem que quan estarien les instal·lacions habilitades, i pocs dies després, el 18 de novembre de 1936 es va posar en funcionament amb una capacitat inicial de 40 llits.

Entre finals de 1936 i inicis de 1937, s'havien habilitat a la rereguarda un total de setanta hospitals, els quals depenien del Ministeri de la Guerra, la Creu Roja, els Comitès o el *Socorro Rojo Internacional*, tal i com consta a l'informe presentat a la Societat de Nacions pel Govern de la República:

"[...] B) Equipamiento sanitario militar

En la retaguardia del frente se cuentan setenta hospitales, especialmente reservados a los heridos de guerra. Llevan la designación de hospitales de sangre. Veinte de ellos dependen directamente del Ministerio de la Guerra. Los otros son administrados por las autoridades provinciales, bien por los Comités obreros o por la Cruz Roja o el Socorro Rojo Internacional.

¹ ADPV, D. 6. 1 c. 27.

² ADPV, D. 6. 1 c. 27.

Se ha desarrollado mucho la creación de nuevas instalaciones sanitarias utilizando conventos o edificios privados requisados. Se reconoce hoy que se ha multiplicado demasiado el número de pequeños hospitales. El proyecto es reducir su número, a fin de que el esfuerzo sanitario se ejerza de una manera más eficaz. Cualquiera que sea el conjunto de los hospitales, reúne para los heridos un total de 25.000 camas. Un gran número de ellas vacantes. La organización actual según los informes que nos han comunicado, basta para las necesidades³”.

La saturació de l'Hospital Provincial, responsable de les urgències primàries durant els primers mesos de la guerra va fer que alguns d'aquests pacients es derivaren als nous centres creats en altres poblacions valencianes, com és el cas de l'Hospital de Sang de Quart⁴. La saturació era tal, que només el dia 17 de novembre de 1936 (un dia abans de la inauguració del centre de Quart) arribaren a l'Hospital Provincial 100 ferits procedents del front de Madrid (Garcia Ferrandis, 2011, 59). Hem de creure, doncs, que alguns d'aquests pacients arribats el dia 17 haurien estat destinats a l'hospital de Quart. Entre ells estaria Juan Gonzalo Ribera (Taula 15) ferit al front de Madrid i ingressat el dia de la inauguració de l'hospital.

L'hospital es va habilitar, per tant, a la residència de les monges de Betània situada a la plaça del Castell, actual plaça de la Creu. Aquesta havia estat expropiada pel consell municipal el dia 22 de juliol de 1936, tal i com va explicar la seua superiora, Josefa Raquel Pérez Muñoz, en la seua declaració a la Causa General de l'any 1941.

*“[...] añadiendo que, el día 22 de julio de 1936, se realizó la incautación de la casa convento por unos milicianos a quienes no conoce pero que sin duda obraban por cuenta de la Alcaldía; que de la casa no les dejaron sacar nada y que los perjuicios consignados pueden calcularlos aproximadamente a un millón de pesetas[...]”.*⁵

Pocs dies després de l'expropiació de les propietats de les religioses de Betània, el consell municipal va decidir també expropiar tots els béns de qui havia estat el metge de Quart, Don Ernesto Garcia Raga. La seua casa, situada a l'actual carrer l'Amistat, núm. 17, va passar a ser utilitzada com a seu de les Joventuts Socialistes; mentre que el seu cotxe - un dels pocs vehicles existents a Quart en aquell moment- va passar a ser utilitzat pel Consell (veure capítol 2.2). Per la seua part, les medecines i el material quirúrgic de què disposava don Ernesto van ser portats a la residència de les monges de Betània “se incautaron de la clínica llevando todo el material al Hospital de Sangre de Quart de Poblet”⁶, per tal de procurar tots els útils necessaris per a la instal·lació de l'hospital.

Per primera vegada a la història de Quart s'habilitava a la població un centre de salut, tot i que lluny de la concepció actual del terme, ja que l'hospital de sang està més proper al concepte d'hospital de guerra. Fins aquest moment, l'atenció sanitària havia estat responsabilitat de Don Ernes-

3 Text recollit a Barona i Bernabeu-Mestre, 2007, pàgs. 106-107.

4 A la recent publicació sobre el centenari del Casino es menciona que aquest es va fer servir com Hospital de Sang durant la guerra (Campos, Sancho, 2011, 151). No obstant, es tracta d'una confusió probablement deguda a que un dels rebuts fets pel metge José María Domínguez Alfonso, datat del mes de desembre de 1936, es va trobar al Casino. La documentació tant municipal com del Comitè Sanitari Popular únicament fa referència a l'hospital de sang de la plaça de la Creu.

5 Declaració de Josefa Pérez a la Causa General, AHN.

6 Declaració de Ernesto García a la Causa General, AHN.

to García Raga, qui va ser detingut i posat a disposició de les autoritats republicanes de València⁷. A partir del moment de la detenció de Don Ernesto, el metge José Domínguez Alfonso va passar a ser el responsable de l'assistència pública domiciliària⁸.

La població que va ser atesa a l'hospital no va ser tant ciutadans de Quart, sinó en una gran part refugiats civils procedents de zones en conflicte o bé soldats procedents de les diverses unitats republicanes.

El primer director del centre va ser Teófilo Bella, dirigent comunista i a partir del dia 11 de febrer de 1937, membre del Consell, fet pel qual va deixar la direcció de l'hospital de sang a Sandalio López, responsable de l'Hospital Militar⁹ (Figura 13). Segons P. Gascón, Sandalio López, era membre de la CNT i secretari del Comitè Revolucionari, i va ser afusellat a Paterna el 21 de juliol de 1939 als 38 anys d'edat (Gascon, 2012, 37). Posteriorment, Teófilo Bella, qui va continuar exercint d'infermer, va ser substituït per Onofre Forriols Fita en haver estat acusat de no fer la fiscalització corresponent per la seua condició de malalt i usuari d'eixe establiment¹⁰. La Conselleria de Sanitat demanaria posteriorment que fóra Onofre Forriols Fita qui s'encarregara de rebre els pagaments corresponents de la Conselleria, per tal d'atendre les estades dels ferits a l'hospital¹¹.

La plantilla de l'Hospital de Sang de Quart de Poblet estava formada per 17 treballadors, la majoria d'ells originaris de Quart, el que representa una xifra destacada de personal en relació al nombre de llits disponibles a l'hospital, que recordem que a l'inici era només de 40. Posteriorment es va afegir a la plantilla Juan Bondía Giménez, com auxiliar de l'administració, que era l'encarregat de l'adquisició de mercaderies¹².

L'equip que composava l'Hospital durant la major part de l'any 1937 era el següent:

Administrador: Sandalio López

Xofer: Miguel Mir Puchades

Infermers: Antonio Monzó Fita, Francisco Giménez, Onofre Sanmartín, Teófilo Bella Martínez, Leónida Bella Martínez, Asunción Borreda.

Cuina: Francisca Sanmartín, Victoria Sanmartín, Maria Medi, Elvira Requena.

Llits: Carmen Monzó, Fermina Martínez Pérez.

Rentadores: Isabel Rodríguez, Ilsabel Cebrián.

Planxadora: Justa Piqueras.

7 Sessió ordinària del 13 d'agost, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

8 Sessió ordinària del 13 d'agost, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

9 Sessió del 12 de març de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

10 Sessió del 30 d'abril de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

11 Sessió del 3 de juny de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

12 Sessió del 10 de juny de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

El metge que s'ocupava de l'hospital de sang era José María Domínguez Alfonso, qui havia substituït a Ernesto García Raga com a metge local, i que era el responsable de l'atenció sanitària també de la colònia Villa Amparo. En el cas de malalties greus que necessitaren un tractament específic, els pacients que no podien ser atesos eren derivats a hospitals especialitzats com l'Hospital Provincial¹³. L'hospital de sang de Quart va ser, per tant, un centre d'acollida i de primeres atencions als malalts, amb la voluntat de donar-los un cert repòs i recuperar energies. El fet que el personal de l'hospital fóra triat pel consell va fer que servira per col·locar a familiars en el centre, com va ser el cas dels germans Bella. Aquest cas no va ser únic de l'hospital, ja que la mateixa situació es pot observar a la colònia de Villa Amparo.

Després d'una etapa inicial d'improvisació, a finals de l'any 1936 i coincidint amb el trasllat del Govern de la República a València, es va intentar centralitzar la xarxa d'hospitals i portar un major control, d'aquí que es creara una *Consejería de Sanidad* depenent directament del Govern i que a partir de 1937 es va fer càrrec de la gestió dels hospitals, derogant així l'antic *Comité Sanitario Popular*. Al mateix temps, el desenvolupament dels esdeveniments bèl·lics va portar a que el Govern dictara el 23 de gener de 1937 una ordre per la qual tots els recintes hospitalaris amb més de 300 llits passaren a ser considerats Hospitals de Sanitat Militar, dotats amb una remuneració de 10 pessetes diàries per militar, i que al mateix temps es tancaren tots els hospitals que no arribaven a aquesta capacitat, segons l'ordre dictada pel Ministeri de la Guerra el 23 de gener de 1937. La voluntat del Govern era la de centralitzar esforços i concentrar els soldats.

A partir d'aquesta ordre ministerial caldria esperar que l'hospital de sang de Quart tancara, però no va ser així, almenys durant la primera meitat de l'any 1937 quan va estar actiu, tot i que no amb plena capacitat. En el cas de Quart la reestructuració de la sanitat militar no va afectar en primera instància a l'hospital. Probablement la proximitat a la capital i l'existència de les brigades de blindats establertes a la població va fer que tot i tenir una capacitat inferior a la dictada per la normativa, es continuaren derivant soldats a aquest hospital.

Figura 13. Segell de l'Hospital de Sang de Quart de Poblet i signatura del responsable Sandalio López. AMQP

¹³ Carta del 5 de gener de 1937 "solicitud de traslado de paciente al Hospital Provincial para hacer una exploración y no disponer del material necesario" ADPV, D. 6. 1 c. 27.

El 14 de març de 1937 l'hospital tenia plena ocupació, tal i com narra una carta enviada a la Conselleria de Sanitat *"en este Hospital hay 70 camas ocupadas no habiendo más cabida en este momento a excepción de una que corresponde al traslado que hoy se efectúa de Manuel Orellana Casinos perteneciente a la Columna de Hierro"*¹⁴. L'augment del nombre de llits disponibles i la plena ocupació indiquen la pertinència d'una plantilla de 17 treballadors durant aquest mes de març. La necessitat de més espai va fer que Sandalio López demanara al consell l'ampliació de l'hospital amb el local de l'escola situat just al costat i que el comitè es faria càrrec de les despeses que s'originaren¹⁵.

L'augment del nombre de pacients també suposava un augment dels recursos de què podia disposar. Recordem que el finançament de l'hospital anava a càrrec de la Conselleria de Sanitat, que atorgava una quantitat fixa amb la qual s'havien de pagar tant les nòmines com les mercaderies necessàries. El control del nombre dels pacients i dels llits disponibles era, per tant, necessari per tal de poder assegurar el correcte funcionament de l'hospital. Així ho demostra la constant correspondència entre l'administrador del centre i el Consell de Sanitat¹⁶. En el cas de l'hospital de Quart, les relacions de pagaments conservades mostren quines eren les despeses de funcionament habitual del recinte. Pel que fa a les nòmines, que s'ingressaven de manera setmanal, hi havien dues categories d'ingressos en funció de la feina realitzada: per una part, el personal especialitzat, és a dir administrador, xofer i infermers que tenien una assignació de 60 pessetes a la setmana i per una altra part, les cuineres, rentadores, planxadores i infermeres que tenien una assignació inferior de 35 pessetes a la setmana¹⁷. En concepte de nòmines la despesa setmanal de l'hospital durant el temps de ple funcionament era en total de 750 pessetes; a aquesta s'hauria de sumar la despesa en mercaderies, que era variable, poguent arribar a un total de 2160 pessetes corresponent a la segona setmana del mes de febrer de 1937¹⁸.

El trasllat dels malalts es feia amb el vehicle que havia estat expropiat a Don Ernesto García i que restava a la disposició del Consell, tot i que les necessitats específiques de l'hospital de sang van fer que aquest demanara *"que se controle un coche para el servicio de dichos enfermos"*¹⁹, el que va ser acceptat pel Consell, qui va posar a disposició de l'hospital un vehicle que consumia menys. Les necessitats de vehicles per al desplaçament de malalts van ser una constant, principalment pel no compliment dels acords municipals i la lliure disposició que es feia de l'automòbil destinat a l'hospital. Aquesta necessitat va fer que es buscaren altres vies per evacuar als malalts i complir amb les urgències, com va ser la sol·licitud de dos milicians en servei per disposar de dues bicicletes que tenia la presidència en consell de guerra²⁰.

14 ADPV, D. 6. 1 c. 27.

15 Sessió ordinària del 22 d'abril de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

16 ADPV, D. 6. 1 c. 27.

17 Nòmina del personal del Hospital de Sangre. AMQP.

18 Fondos Municipales 1937, libramiento 32. AMQP.

19 Sessió extraordinària del 8 de febrer de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

20 Sessió ordinària del 26 de març de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

L'abastiment de mercaderies corresponent al Consell Popular era sobretot de productes frescos alimentaris, ja que el material quirúrgic era proporcionat per la Conselleria de Sanitat. Aquest abastiment de productes de primera necessitat com llet, carn, ous o verdures, suposava una considerable font d'ingressos per als llauradors de Quart, que eren els responsables de subministrar aquestes matèries de primera necessitat (Figura 14). Hem d'imaginar que en un moment molt difícil per als treballadors de la població, la presència d'una institució que assegurava el pagament ordinari dels productes del camp havia de ser especialment preuada. Segons Bella, regidor i anterior gerent de l'hospital l'administració del centre *"es muy recta y no favorece a ningún particular"*, el que va ser esmentat davant de les queixes sobre els abusos que es feien en els preus i el consum de determinats productes²¹. A tall d'anècdota exposem una queixa que va remetre l'administrador del centre, Sandalio Lopez, per l'intent d'abús en el subministrament de pa i que va suposar la denuncia per frau del forner Onofre Calatrava Molins *"los días 22 y 23 del pasado junio observaron la falta de peso en las pataquetas que se sirven en dicho establecimiento por el hornero panadero Onofre Calatrava Molins, pues habiéndose contratado con éste el suministro de las mismas con un peso cada una de 250 gr, no llega ni con mucho a este peso puesto que se ha comprobado a presencia de la parte interesada que en un kilogramo han entrado 6 pataquetas y media de las servidas el día 22, y 5 y media el día 23, que a razón de 17 céntimos y medio cada una de las que viene cobrando, es visto percibe por cada kilo de pan 1,13 pesetas en las primeras y 0,96 pesetas en las segundas; siendo así que el precio estipulado fue el de 0,70 pesetas el kilo."*²².

L'hospital era, per tant, una important font d'ingressos i d'ocupació per la població, de manera que el Consell Municipal va intentar mantenir en funcionament el recinte, tot i els problemes. A inicis del mes de maig es va decidir separar la comptabilitat de l'hospital de l'administració municipal *"llevándose a tal efecto por la Secretaría-Intervención, libros en los que se haga constar las cantidades a percibir por la Consejería de Sanidad, las que se reciban, importe de las nóminas y mercancías servidas en dicho establecimiento y cantidades satisfechas por estos conceptos."*²³, el que va provocar un major control dels recursos, tal i com es pot apreciar a partir de la intensa documentació entre l'administració del centre i la Conselleria de Sanitat, quan són constants les demandes d'avançaments de diners per poder fer front a les despeses, *"ruego anticipe mil pesetas al Consejero de Sanidad de Cuart de Poblet, a cuenta de las estancias devengadas en el Hospital de Sangre de dicho pueblo, por los heridos atendidos"*²⁴. Uns dies més tard es tornarà a demanar un avançament, en aquest cas de tres mil pessetes per cobrir les estades²⁵.

21 Sessió ordinària del 26 de març de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

22 Sessió ordinària del 1 de juliol de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

23 Sessió ordinària del 6 de maig de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

24 Carta dirigida al company Zarzo datada al 2 de maig de 1937, ADPV, D. 6. 1 c. 27.

25 Carta dirigida a Rafael Juan, datada del 17 de maig de 1937, ADPV, D. 6. 1 c. 27.

Nómina de las mercancías suministradas al Hospital de Sangre de Cuart de Poblet durante la semana del 8 al 14 de febrero de 1937

Pasqual Fita Cotino, 72 litros de leche a 0,60 pesetas	43.20 pesetas
JOSE MARIA DOMINGUES, fra. de MARIA MARTINEZ	20 pesetas
Ricardo Rodrigo Royo, suministro carne ternera 46 kilos	290 pesetas
Ricardo Rodrigo Royo, por 25 litros de leche a 0,60 pesetas	15 pesetas
Maria Puchades, suministro de carne	54.60 pesetas
Francisco Olmos Vazquez, verduras	24.65 pesetas
Industrias sanitarias por conducto Teófilo Bella	12.90 pesetas
Ramon Pla, dos kilos de aceitunas	3.60 pesetas
Control Masia Capellades, según factura	44.05 pesetas
Farmacia CaÑadas, medicamentos	96.05 pesetas
Vicente Bondia, suministro artículos primera necesidad	24.15 pesetas
Teresa Garcia, droguería	7 pesetas
Juan Sanmartín Badia, factura leche	18 pesetas
Luis Sanmartín, suministro carne	53.60 pesetas
Matilde Espinos, suministro carne	91.00 pesetas
Onofre Navarro, 30 litro de leche	18 pesetas
Onofre Calatrava, pan	54.25 pesetas
Victoria Sanmartín, huevos	26 pesetas
TOTAL	896.05 pts

Figura 14. Reproducció d'una de les nòmines de l'hospital de sang corresponent a la segona setmana de febrer de 1937. AMQP

Nom	Data ingrés	Malaltia	Observacions
Luis Maruján	19/01/1937	Tinya	Nen procedent Grup Escolar Claudio Moyano de Madrid
Joaquín Hernández	26/02/1937	Problemes mentals	
Justa Díaz Sánchez	26/02/1937	Tuberculosis	
Dionisio Tenorio Álvarez	27/02/1937		
Ángel San Nicolás Iñiguez	27/02/1937		
Antonio Herrera Sánchez	27/02/1937		
Emilio Ventimilla Navarrete	27/02/1937		Traslladat a l'hospital de Vilafranca del Cid
Vicente Moreno Soler	02/03/1937		
Manuel Orellana Casinos	02/03/1937		
José Arrabal González	02/03/1937		
Josep Votoch	03/03/1937		
Juan Bautista Fernández Martín	Sense data	Afecció venèria	Es demana trasllat
Andrés Zamora Laguía	Sense data	Ferit civil	Donat d'alta 28/04/1937
Lorenza Vicente	Sense data	Ferida civil	Es demana trasllat.
Maria Bro Romero	Sense data	Ferida civil – Mal de Pott	Evacuada de Madrid, se sol·licita trasllat al Sanatori de la Malvarrosa
Miguel González	Sense data	Ferit civil	Es demana trasllat.

Taula 14. Llista de pacients ingressats a l'hospital a partir de la documentació de l'ADPV²⁶.

Al mateix temps, en el moment en el què el recinte no tenia plena capacitat provocava que els ingressos baixaren, el que va fer que els responsables s'adreçaren a la Conselleria de Sanitat per demanar el trasllat de pacients d'altres centres “[...] y siendo los que quedan insuficiente para el sostenimiento económico, os rogamos que nos mandéis unos 15 o 20 para el debido sostenimiento de este hospital²⁷”.

Sobre els pacients que van estar ingressats destaquen per una part els evacuats d'altres regions que van estar ingressats (Taula 14), i per altra part els milicians ferits lleus procedents dels diversos fronts de guerra (Taula 15). Entre aquests, els primers milicians que van arribar pertanyien a la Columna del Rosal, dirigida pel coronell Francisco del Rosal i composta per milícies d'origen anarquista. Va combatre especialment a la defensa de Madrid durant els primers mesos de la guerra, i amb la reordenació de les milícies populars va ser integrada dins de l'Exèrcit Popular de la República. Igualment, el milicià Emiliano Villardon, membre de la Columna del Comandant Castillo també va formar part de les campanyes a la regió del Centre. Per la seua part, la Columna de Hierro, d'origen anarquista i formada per voluntaris valencians com Manuel Orellana Casinos va participar activament

²⁶ Es desconeix si tots són civils o no, però no hi han dades per diferenciar-los.

²⁷ ADPV, D. 6. 1 c. 27.

Nom	Data referència	Columna	Origen	Malatia	Observacions
Ángel Alvares Misiego	Sense data	Rosal	Madrid		No compleix ordres
Juan Gonzalo Ribera	18/11/1936	Rosal	Madrid	Ferit front	Donat d'alta el 28/12/1936
Emiliano Villardon de Gálvez	18/02/1937	Comandante Castillo			Mala conducta, donat d'alta el 04/03/1937
Emter Richard-Jean	27/02/1937	Columna Internacional			Procedent Control Hospitals
Michel Malaga	27/02/1937	Columna Internacional			
Marcel Toire	01/03/1937	Columna Internacional			
Albert Goinau	01/03/1937	Columna Internacional			Van sortir el 27/02/1937 i no els troben
Manuel Orellana Casinos	14/03/1937	Hierro			Traslladat el 14/03/1937
Lutgardo Martín de Osaba	18/03/1937				Hospitalitzat a Madrid i reclamat posteriorment

Taula 15. Llista de milicians ingressats a l'hospital a partir de la documentació de l'ADPV²⁸.

Entre aquests milicians destaquen també els noms de quatre francesos: Michel Malaga, Marcel Toire, Albert Goinau i Emter Richard-Jean, pertanyents tots quatre a les Brigades Internacionals que van arribar a l'hospital de sang de Quart el dia 27 de febrer de 1937, procedent del Control d'Hospitals i que probablement haurien participat en els combats de Terol. Desconeixem el temps que van estar ingressats a Quart, tot i que com es va informar des de la direcció de l'hospital, Marcel Toire i Albert Goinau *"pertenecientes a la Columna Internacional y hospitalizados salieron del mismo el día 27 de febrero sin haberles dado de alta y no hemos podido dar con su paradero"*²⁹.

Pel que fa als civils, les limitacions tècniques de l'hospital de Quart feien que determinades infeccions no pogueren ser ateses allà i que per als pacients més greus es demanara el seu trasllat a altres institucions especialitzades, tal i com prova la documentació constant entre la direcció i el Consell de Sanitat. Aquesta manca de recursos seria també un dels motius pel qual va acabar finalment tancant el centre.

La malaltia més comuna entre els evacuats arribats a l'hospital va ser la tuberculosi, que havia estat una xacra entre la població des del segle XIX. Les dificultats d'abastiment de Madrid van provocar un augment de les malalties com la tuberculosi, que segons les estadístiques afectava a 70.000 habitants de la capital després de la guerra (Coni, 2008, 84). Un cas especial va ser el de Maria Bro Romero, evacuada de Madrid ingressada a l'hospital de Quart el dia 18 de maig de 1937 i que

²⁸ S'han diferenciat dels civils per l'atribució de les columnes o dades que mostren clarament que són milicians.

²⁹ ADPV, D. 6. 1 c. 27.

segons es va informar, tenia la malaltia de Pott³⁰, d'origen tuberculós. Dos dies després es comunica a la Conselleria de Sanitat que *"en el Hospital de Sangre hay hospitalizada una enferma llamada Maria Bro Romero, evacuada procedente de Madrid, acogida provisionalmente [...] esperando la trasladéis al Sanatorio Marítimo Nacional de la Malvarrosa pues está afectada de mal de Pott"*. En qualsevol cas aquestes peticions no van ser ateses i el dia 7 de juny de 1937 es torna a demanar el trasllat urgent de la pacient.

Pel que fa al dia a dia de l'hospital, les actes de sessions i l'escassa documentació conservada ens mostren com va ser la vida en el centre entre novembre de 1936 i juliol de 1937. Les anècdotes que ens han arribat ens mostren com la gestió diària del centre no devia ser una feina fàcil pels canvis en la direcció, els problemes de gestió econòmica i la indisciplina d'alguns reclusos. En una d'elles veiem com l'*Agrupación Femenina de Izquierda Republicana* demana al consell que Casilda Monedero San Andrés deixara de vendre el diari *Fragua Social* a l'hospital, al que el consell va accedir que *"por tratarse de un elemento faccioso, prohibirle la venta de periódicos en dicho centro, puesto que existen otros vendedores que pueden hacerlo"*³¹. En les mateixes actes, la presidència reclama la recuperació d'una llista del membres de la Dreta Regional Valenciana de Quart pertanyent al Comitè de Defensa i que estava en possessió del ferits de l'hospital.

La suma de manca de recursos, deficient gestió i sobretot la baixada del nombre de pacients hauria desencadenat el tancament del centre hospitalari a finals del mes de juny de 1937. En aquest moment, molts hospitals de poblacions petites resultaven econòmicament insostenibles i va provocar que des d'inicis de 1937 el nombre d'hospitals de sang s'anara autoregulant, sense necessitat d'aplicar les ordenances del Ministeri de la Guerra (Garcia Ferrandis, 2011, 164). Com apunta aquest autor aquesta ordre va tenir una incidència limitada als hospitals de sang valencians, ja que entre altres motius, la massiva afluència de refugiats va fer que alguns hospitals de sang es convertiren en hospitals de refugiats (Garcia Ferrandis, 2011, 165), com sembla que va ser el cas de l'hospital de Quart.

El tancament de l'hospital de sang de Quart va ser el resultat de la política de militarització i de centralització dels hospitals, seguint l'Ordre del Ministeri de la Guerra del 21 de gener de 1937, de la qual en un primer moment el centre de Quart no s'havia vist afectat. Aquesta política va ser complementada amb el Decret del 12 de juny de 1937, pel qual el Ministeri d'Instrucció Pública passava a expropiar els establiments sanitaris amb dificultats econòmiques (Gaceta de la República, núm. 164, 13 de juny 1937, pp. 1194-1195). L'aplicació del decret va suposar, per tant, el tancament definitiu del centre, tot i els esforços dels seus administradors. En aquest sentit, l'alcaldia va intentar que l'hospital de sang continuara funcionant com a segon pavelló del de Mislata i s'aprova que l'administració de l'hospital passara a dependre d'aquest a partir del dia 1 de juliol de 1937 *"A tal efecto se han entrevistado con el administrador de dicho Hospital de Mislata y han convenido de momento que a partir del día de ayer, 1º de julio, se encargará del suministro de víveres y demás que sea necesario al suministro de la población, considerándolo así anexionado al mismo, que de hecho ya está*

30 ADPV, D. 6. 1 c. 27.

31 Sessió ordinària del dia 25 de febrer de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

*puesto que las estancias del mes de junio así como las de abril ya fueron cursadas por mediación de dicho hospital.”*³² D’aquesta manera s’intentava que la gestió passara a dependre de l’hospital de la Creu Roja de Mislata, de major capacitat, tot i mantenint els malalts a l’hospital de Quart. Aquesta decisió municipal no va ser, no obstant, acceptada per la Conselleria, qui va decidir l’expropiació de l’hospital i l’evacuació de tots els malalts a inicis de juliol de 1937 *“La presidencia manifiesta haber sido evacuados todos los heridos y enfermos que existían en el hospital de sangre de esta localidad por cuya circunstancia no se ha dado cumplimiento al acuerdo tomado en la sesión anterior de que pasara a formar parte como segundo pabellón del de Mislata”*³³. Suposem que els evacuats van ser traslladats a l’hospital de Mislata, on van ser evacuats també els malalts de l’hospital de Benimàmet (Garcia Ferrandis, 2011, 164), ja que la xifra de malalts de què disposaven era del tot insuficient per mantenir el centre en funcionament. L’evacuació dels malalts de l’hospital va suposar que la brigada de blindats demanara immediatament el local al consell, per tal d’habilitar la residència dels oficials i per a serveis de la Brigada, el que va ser acceptat pel consell.

A partir d’aquest moment l’assistència sanitària a Quart de Poblet passava a ser únicament civil, sota la responsabilitat del metge José María Domínguez Alfonso, qui va exercir de metge titular fins a la seua incorporació a files a finals de setembre de 1938, deixant el seu lloc al metge Fernando Aguiló, qui residia ja a Quart *“empezando a cobrar sus trabajos desde esta fecha”*³⁴. Un cop acabada la guerra, l’assistència sanitària va tornar a ser responsabilitat d’Ernesto García Raga, qui va recuperar les seues pertinències i va exercir el càrrec fins a la seua mort.

4.2.- La Brigada de Blindats

Probablement l’esdeveniment més important que va ocórrer a Quart de Poblet durant el període de la Guerra Civil, i que va situar el poble en el mapa general de la desfeta bèl·lica va ser la instal·lació al municipi de la **Brigada de Blindats de l’exèrcit governamental de la República**.

Les brigades establertes a Quart de Poblet van tenir, per tant, un paper destacat en el decurs de la Guerra Civil, especialment durant els anys 1937 i 1938, quan les unitats van participar en la major part dels combats que es van desenvolupar als fronts d’Aragó i del Centre. La proximitat de Quart a València, capital de la República entre novembre del 1936 i octubre de 1937, i la seua situació estratègica respecte a la principal via que comunicava la capital amb el centre de la península van fer que a principis de 1937 el Ministeri de Defensa decidira instal·lar a Quart el quarter general de la Brigada de Blindats. La instal·lació d’un contingent tan gran de soldats i de personal de suport a escassos quilòmetres del nucli de Quart va trasbalsar el dia a dia de la població, tal i com proven alguns conflictes que es van produir entre el consell municipal i la divisió de blindats.

32 Sessió ordinària del dia 1 de juliol de 1937, sessions dels plens de l’Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

33 Sessió ordinària del dia 8 de juliol de 1937, sessions dels plens de l’Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

34 Sessió ordinària del dia 1 d’octubre de 1938, sessions dels plens de l’Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

Al principi de la guerra, les unitats de blindats de les què disposava el Govern eren molt escasses, es tractaven d'unitats antiquades de fabricació nacional que van participar en la guerra del Marroc i que generalment estaven adscrites a les Forces d'Ordre Públic. La manca d'unitats i de personal especialitzat va fer que des dels primers mesos de la sublevació arribaren a la Península els primers blindats per reforçar l'exèrcit de la República. A més d'algunes unitats de producció francesa (tancs Renault FT-17), la major part dels blindats i del personal van arribar procedent de la Unió Soviètica via el port de Cartagena. En aquest primer moment, tant les brigades de blindats com les brigades de tancs es van situar a Archena (Múrcia), ubicada a la rereguarda republicana, ben comunicada amb la zona centre i sud, i propera a la ciutat de Cartagena, principal port de mercaderies del Govern de la República. Segons la descripció del primer comandant de la base, el coronell Krivoshein, que va estar a Archena fins a finals de 1936, l'elecció del lloc era perquè Archena estava *"escondida en las montañas fuera de la red de grandes carreteras: Como base para formación de unidades y cuadros nos convenía desde todos los puntos de vista"* (Krivoshein, 1966, 321). La presència d'un hospital militar i d'un relleu propici per amagar un gran nombre de tancs va ser també un altre dels motius per instal·lar-hi la brigada de tancs (Medina Tornero, 2007, 266). El 26 de setembre al vaixell soviètic *Neva* es va descarregar el primer carregament de quinze carros de combat T-26B, sota comandament del capità V. Denkos (De Mazarrasa, 1998, 539). El principal carregament de **blindats soviètics** va arribar el 12 d'octubre al port de Cartagena a bord del vaixell *Komsomol*, i constava de 50 tancs i 40 blindats russos, els quals venien acompanyats per cinquanta experts soviètics i el coronell S. M. Krivoshein (Kowalsky, 2003, 307). En un principi la funció dels soviètics era la formació de l'exèrcit de la República, amb molt poca experiència en el domini de vehicles blindats, segons el testimoni de Krivoshein *"Lo primero que tuvimos que hacer en España fue una labor pedagógica: enseñar a conducir y a utilizar en el combate el carro moderno"* (Krivoshein, 1966, 321). Al cap de poc de temps es van veure obligats a intervenir directament en les principals operacions militars. Sota la direcció de Pavel Arman, els blindats soviètics van entrar en acció per primera vegada el 29 d'octubre i van participar en els combats a Seseña, dins de l'operació de contraatac del govern de la República al sud-oest de Madrid. La arribada al front de guerra dels blindats soviètics T-26 va suposar una sorpresa entre les files rebels, però la seua acció no va ser molt destacada en el context de la batalla i es van veure obligats a retirar-se del front, amb baixes considerables (Kowalsky, 2003, 310). Els carros de combat de l'operació del centre van ser reunits en l'anomenada *Agrupación Aranjuez*, dirigida per Semion Krivoshein (Miralles, 2009, 42).

Els enviaments de material bèl·lic per part del govern soviètic a l'exèrcit popular republicà van ser constants i cada vegada més nombrosos, de manera que a la primavera de 1937 es va decidir dividir les dos seccions de la unitat: la **Brigada de Tancs** va romandre a Archena mentre que la **Brigada de Blindats** es va situar a Quart de Poblet.

Hem de tenir en compte també que la proximitat de Quart a l'**Escola Popular de Guerra de Paterna** possibilitava disposar d'un gran complex defensiu i de formació de militars a l'oest de la ciutat de València. Els quarters militars de Paterna van romandre fidels al govern i la rebel·lió va ser ràpidament sufocada, passant a establir-se allà l'Escola Militar Antifeixista de València el 18 d'octubre

de 1936 (Gárate, 1976, 57). Poc temps després el govern de Largo Caballero va decidir crear les Escoles per Oficials, comunament anomenades Escoles Populars de Guerra³⁵. A Paterna es va establir, per tant, l'Escola Popular número 3, que venia a substituir a l'antiga Escolar Militar Antifeixista i on es van concentrar les Escoles d'Oficials disperses per altres pobles de València³⁶. S'agrupaven a Paterna les escoles d'Infanteria, Artilleria, Intendència, Enginyers i Transmissions; mentre que a Quart i a Archena es formaven els alumnes de l'Escola de Blindats. A més a més, es disposava també d'una bona connexió amb la *Unión Naval de Levante*, situada al port de València i des de la qual es van fabricar en sèrie les unitats de vehicle blindat UNL-35 (també conegut com *Auto blindado Tipo ZIS* i *Ford Tipo 85*), que va ser una de les més utilitzades en tots els fronts de guerra.

Gràcies a les declaracions conservades al ram de la Causa General de Quart de Poblet del 1941, sabem que la Brigada de Blindats també es va instal·lar en la **fàbrica d'Alberto Tomás**, propietari d'un rajolar als afores de la població, que segons consta en la seua declaració va ser expropiat pels seus treballadors al poc temps de començar la Guerra Civil.

"Declaración de Alberto Tomás y Daniel. En dicho día y ante el propio Señor Juez, compareció el que previo juramento de decir verdad manifiesta llamarse como queda dicho, de 56 años, casado, propietario, natural de Chiva y vecino de este pueblo en diseminados, que no ha sido procesado y advertido de la pena aplicable al delito de falso testimonio e interrogado convenientemente dice. Que en el mes de septiembre de 1936 se incautaron de la fábrica de ladrillos que el declarante posee en este término municipal así como de la casa en que vivía, aunque se le dejó vivir en ella hasta el año 1938 en que llegó un batallón de fuerzas blindadas y desalojaron a los obreros y al declarante de la casa convirtiéndola en cuartel; que la primera incautación la realizaron sus obreros quienes obraban por cuenta del Comité ya que todo el oficio estaba integrado en un control; que al incautarse los militares de la casa, cuando estos se marcharon de la casa se lo llevaron todo; que los daños y perjuicios que se le han ocasionado son considerables ya que los dichos militares convirtieron e hicieron muchas obras a su capricho, que de nada han servido al declarante quien ha tenido que volver a poner la fábrica y domicilio a su primitivo estado [...]"³⁷

La declaració a la Causa General presenta una confusió en les dates, ja que és durant l'any 1937 i no l'any 1938 quan la Brigada s'instal·la en els terrenys de la fàbrica propietat d'Alberto Tomás. L'elecció d'aquest terreny responia evidentment a una importància estratègica, ja que es disposava d'una gran superfície de terreny, a escassa distància del nucli urbà (al voltant de l'actual barri de Sant Josep) i situada al costat de la carretera de Madrid i de l'aeròdrom de Manises (Figura 15). Segons el testimoni de Tomàs Arnau Palomar, qui va viure durant 17 anys a la masia d'Alberto Tomás, un cop acabada la Guerra Civil, la masia tenia unes 200 fanecades de terra, un motor d'aigua i la fàbrica de rajola, al poc d'entrar a la casa recorda com acabada la guerra *"en arribar allí trobaren molt de material de guerra en una escampà entre la casa i el rajolar (munició, motos, canons, cotxes, carros de*

35 Ordre del 25 de novembre de 1936 (Diari Oficial núm. 248)

36 Ordre del 26 d'agost de 1937 (Diari Oficial núm. 207)

37 Causa General Legajo Quart de Poblet, Archivo Histórico Nacional.

combats...)", però que poc temps després s'ho van emportar tot. A les actes municipals corresponents a l'abril de 1939 Alberto Tomás explica tot el que es va trobar a la seua propietat quan la va recuperar *"En contestación a su oficio n° 135 de ayer, debo decirle que si los vehículos a los que se refiere son los autos blindados que hay aquí, son 3 vehículos en vez de 2 y que debido a que continuamente vienen militares a llevarse piezas y objetos sueltos de ellas, están hoy en un estado lamentable, no extrañándome nada de que cualquier día desaparezcan. Al mismo tiempo me permito recordarle que también tengo aquí 44 cajas de municiones y otras municiones sueltas, que agradecería se llevaran por el peligro que pueda haber para nosotros"*³⁸.

Segons descriu Ramón Salas, el mes de maig de 1937 la *Brigada de Blindados* que tenia el seu quarter general a Quart de Poblet estava dirigida pel coronell **Enrique Navarro Aguja**³⁹ i comptava en aquell moment amb 84 blindats amb metralladora, 36 blindats amb canó i 10 tancs T-26, amb un total de 130 enginys (Salas, 2006, 1449). Un mes després, la Brigada comptava amb tres batallons amb 23 blindats amb metralladora i 9 blindats amb canó, amb un total de 96 enginys, essent el seu personal en aquell moment de 831 homes, un tinent coronell (Enrique Navarro) i 6 majors. El nombre d'efectius havia baixat de manera considerable, després de la participació probable en l'ofensiva republicana contra Segòvia, amb l'objectiu de distreure les tropes franquistes de la zona nord de la península. El 28 de juliol la Brigada va passar a anomenar-se *Brigada de Autos Blindados*, amb l'assessorament del soviètic Schweke⁴⁰, augmentant el seu material a 140 enginys i elevant la secció de 3 a 5 vehicles. La reducció dels efectius i l'augment dels vehicles van fer que durant l'agost de 1937 el *Ministerio de Defensa Nacional* convocara amb urgència 260 places destinades a població tant militar com civil (Gaceta de la República, 2 de setembre 1937, pàg. 896-897). Els escassos requisits de les proves són una mostra de les necessitats del Govern de la República de disposar de cada vegada més població civil per completar el seu exèrcit. Les condicions per optar a les places eren les de tindre entre 18 i 30 anys, superar una revisió mèdica, saber llegir i escriure, una autorització en el cas de menors d'edat i un aval polític del Front Popular. Pels sol·licitants es valorava que tingueren l'especialitat de conductors, que en el cas de superar les proves tindrien una remuneració extra de 8 pessetes diàries.

A l'octubre de 1937, la Brigada va canviar la seua denominació i passa a anomenar-se *División de Ingenios Blindados*, ja que a la Brigada de Blindats s'afegeix també la Brigada de Tancs. El comandament passa ara a ser ocupat per **Julio Parra Alfaro**, mentre que el coronell Navarro es va fer càrrec del comandament de l'Estat Major.

38 Actes municipals sessió 21 d'abril de 1939.

39 Tinent coronel de l'Estat Major Central (1er Negociat, 6ª Secció) (Engel).

40 A la documentació existent sobre assessors militars soviètics no apareix cap soviètic amb aquest nom, és probable que es tractara d'un malnom o bé d'una mala transcripció del nom original.

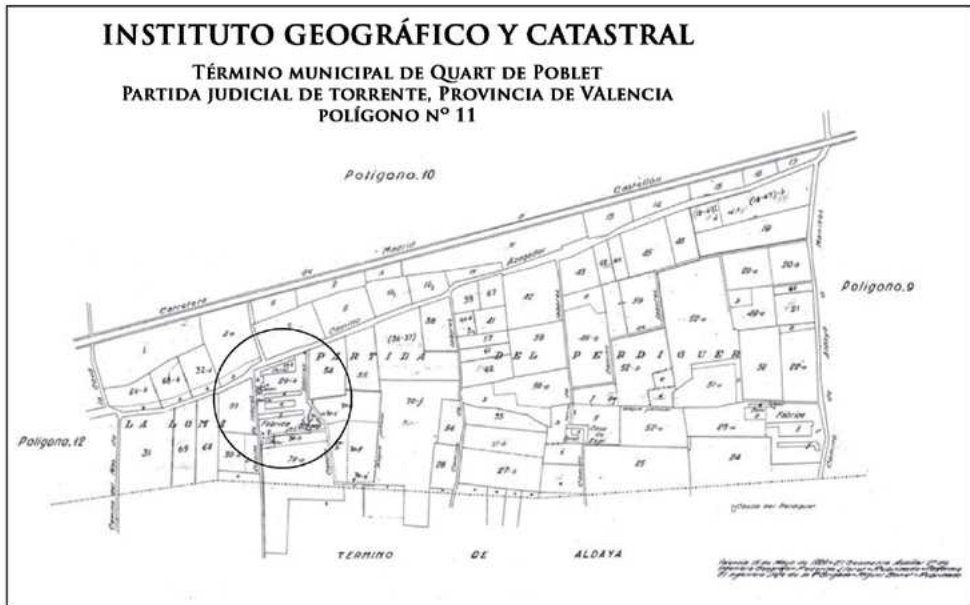

Figura 15:- A la part superior localització de la fàbrica de rajoles i la casa d'Alberto Tomás a la partida del Perdiguer a l'oest de la població, a tocar de la Carretera de Madrid. Font: IGN 1928. Fons Sancho Sanmartín. A la part inferior Localització de la fàbrica i la casa d'Alberto Tomás en una imatge aèria actual. Font: IGN.

Durant l'estiu i la tardor de l'any 1937, la Brigada de Blindats va participar en la batalla de Brunete (2-28 de juliol de 1937) i posteriorment va ser enviada al front d'Aragó, amb la missió de recuperar Saragossa, en la qual van sofrir un gran nombre de baixes especialment en la batalla de Fuentes de Ebro del dia 13 d'octubre de 1937, on l'Exèrcit Popular va disposar el major nombre de blindats de tota la Guerra Civil (Mortera, 2011, 209; Kowalsky, 2003, 316) (Taula 17). Aquesta desfeta i els intensos combats desenvolupats al front de Terol durant l'hivern de 1937 i l'inici de 1938 van portar a una nova organització de la *División de Ingenios Blindados* durant el mes de gener de 1938 (Mortera, 2011, 209). A la batalla de Terol van participar quatre companyies amb 40 tancs T-26 i nombrosos BT-5 dirigits pel coronel Kondrátiev i els capitans Gubánov i Vetrov (Miralles, 2009, 42). En aquest moment es van concentrar a Quart de Poblet tres divisions, la Divisió de Carros de Combat, la Divisió de Blindats i la Divisió de Carros Pesants. Aquesta reorganització tenia com a fi concentrar el major nombre d'elements disponibles per dedicar-los gairebé de manera exclusiva al front de Terol i, posteriorment a la que cada vegada es veia més a prop, defensa de València.

Segons la descripció de Mortera cadascuna d'aquestes divisions estava formada per:

Carros de combat

- 4 batallons, tres companyies de tres seccions de carros, amb tres T.26 per secció, deu per companyia i trenta-un per batalló, amb un total de 124 vehicles T.26.
- 1 companyia de blindats, set autometralladores i tres autometralladores amb canó.
- 1 batalló d'infanteria motoritzada.
- 1 batalló de transport.

Blindats

- 3 batallons, tres companyies de tres seccions de blindats, amb set metralladores i tres autometralladores amb canó per companyia, i vint-i-un dels primers i nou dels segons per batalló, amb un total de 63 autometralladores i vint-i-set autometralladores amb canó, més els vehicles de comandament de batalló i Brigada.
- 1 companyia de carros T.26.
- 1 batalló d'infanteria motoritzada.
- 2 companyies de transport.

Carros pesants

- 1 batalló de carros, amb 31 BT.5
- 1 companyia de blindats amb set autometralladores i tres autometralladores amb canó.
- 1 batalló d'infanteria motoritzada.
- 1 companyia de transport amb 134/135 T.26; 31 BT.5, de 77 a 81 autometralladores i 33 autometralladores amb canó.

L'últim enviament de material soviètic s'efectuaria el 13 de març de 1938, a bord del *Gra-*

velinas, i constava de no més de vint-i-cinc T-26 (Kowalsky, 2003, 318). Segons aquest autor, la contribució dels soviètics va acabar a tots els efectes a finals de 1937 i, tot i disposar els dos bàndols d'un nombre similar d'unitats, el paper dels blindats soviètics va ser notablement inferior al del de les tropes rebels. El motiu van ser les constants pèrdues de blindats i la manca d'especialistes soviètics en aquesta arma, així mentre que la URSS va enviar 351 experts, les tropes de Franco van rebre més de 80.000 experts alemanys i italians (Kowalsky, 2003, 319).

La separació en dos del territori de la República portada a terme el dia 15 d'abril de 1938 amb l'entrada de les tropes de la **IV Divisió de Navarra**, comandades per Camilo Alonso Vega va suposar un cop molt dur pel govern, que en aquest moment ja s'havia traslladat a Barcelona. Aquesta fragmentació del territori va comportar que la *División de Ingenios Blindados* se separara igualment en dos. La 1ª Divisió es va establir a Catalunya, en aquests moments ja assetjada i aïllada de la resta del territori lleial, mentre que la 2ª Divisió es va establir íntegrament a Quart (Mortera, 2011, 217) i estava formada per:

Brigada 1ª de carros

Brigada 2ª de blindats

Brigada 3ª de blindats

Brigada 4ª de trens blindats

Per tal de cobrir les necessitats de personal de la 1ª Divisió, el govern de Juan Negrín va haver de convocar un nou concurs destinat a cobrir les places de conductors de tancs, seguint uns criteris similars als de la convocatòria anterior (Gaceta de la República, 1 de maig 1938, pàg. 641). Les nombroses baixes, la manca de personal qualificat i la separació del territori obligaven a augmentar els esforços per mantenir l'Exèrcit Popular.

La 2ª Divisió, per la seua part, va romandre desplegada a Llevant fins a l'estiu de 1938, quan després de la caiguda de Castelló al juny de 1938 s'esperava una intervenció immediata sobre València.

Durant l'any 1938, per tant, es concentraria al terme de Quart de Poblet un volum enorme de tropes militaritzades, que com esmenta Alberto Tomás fent referència a les seues propietats "*los daños y perjuicios que se le han ocasionado son considerables*". Hem de pensar que totes aquestes brigades ocuparien una extensió de terreny molt gran a l'oest del terme municipal, i que no estarien situades únicament en el rajolar, sinó que abastarien una àrea més extensa al llarg del Pla de Quart, fins al terme municipal de Riba-roja de Túria. En una documentació conservada a l'arxiu municipal de Quart es conserva la referència a un document enviat pel Consell Municipal a la Brigada 3ª de Blindats, que segons s'esmenta es va enviar a "*Poyo*"⁴¹. A partir d'aquesta documentació constatem que com a mínim aquesta Brigada es va ubicar durant el 1938 en la zona de secà situada a l'oest del terme municipal de Quart i travessada pel barranc del Poio, en la qual es troba la venta del Poio, situada ja en terme municipal de Riba-roja i que era gairebé l'única edificació de la zona. Com indica Cento

41 Llibre registre d'eixides de l'Ajuntament 1934-1938, 21-10-1938, AMQP.

Sancho, la venta del Poio és una antiga masia del Pla, amb una situació estratègica en el camins que manen cap a Castella (Sancho, 2007, 156-157). Aquesta venta era propietat de la REVA (Regadios y Energía de Valencia) (Figura 16) i va ser expropiada pel Comitè i destinada a l'Exèrcit Popular entre juny de 1937 i agost de 1938, quan es va traslladar tota la maquinària a La Roda (Albacete) (REVA, 2003, 63). En la publicació sobre la història de la societat no s'especifica la utilització de la Venta com a base de la Brigada de Blindats, però l'anàlisi de la documentació conservada a l'Arxiu Municipal i la comparació amb la cronologia de l'expropiació fan pensar que s'hi va instal·lar una divisió de blindats en aquest punt. A més a més, va ser la única propietat de la REVA en la qual durant la Guerra Civil es va fer construccions, en aquest cas una nau de grans dimensions en el lateral de la Venta, que podria haver estat construïda per la Brigada de Blindats.

Figura 16: Imatge de la Venta del Poio als anys 1940, a la dreta es pot observar la nau que es va construir entre 1937 i 1938 per l'Exèrcit Popular de la República possiblement per allotjar divisions de blindats. Imatge extreta de REVA 2003, p. 64.

En altres referències de documentació enviada per part del Consell Municipal a la Brigada de Blindats s'indica que la documentació es va enviar a "*Presente*", el que fa referència a que la documentació es va enviar a la pròpia població de Quart, i que ens fa pensar, per tant, que la indicació Poio fa referència no a la part del terme municipal de Quart, sinó al de Riba-roja.

La relació entre la Brigada i l'ajuntament va ser molt estreta durant el període de funcionament, especialment durant l'any 1937, així era habitual que la direcció de la Brigada demanara locals a la corporació municipal per tal d'habilitar-los com dependències de la Brigada, com va ser el cas del magatzem de l'ermita que "*ha sido requerido por la Brigada de Carros Blindados para ceder parte del local almacén que utiliza la comisión de abastos para necesidades de dicha brigada*⁴²", igualment

42 Actes municipals sessió 1 juliol de 1937, AMQP.

la Brigada va demanar obrir l'accés a l'Avinguda als camions per tal de fer servir el magatzem, però l'Ajuntament no va acceptar aquesta proposta que havia de tractar amb els propietaris dels terrenys. Per altra part, el tancament de l'hospital de sang durant l'estiu de 1937 va fer que immediatament els responsables de la Brigada demanaren el local de l'antic hospital per habilitar la comandància de la Brigada, al que l'Ajuntament va accedir amb el compromís d'aixecar acta de tot el material que va restar al local de l'hospital⁴³.

Malgrat les molèsties que pogueren causar la instal·lació de la Brigada a Quart, el seu compromís amb la població civil va ser notable, com demostra que al novembre de 1937 van fer una subscripció per recaptar diners destinats a ajudar als evacuats d'Astúries, que van aconseguir un total de dos mil tres cents vint-i-tres pessetes⁴⁴. La població reconeixia igualment la feina que feia la Brigada, tal i com demostra l'homenatge que es va fer a la Casa del Pueblo el 26 de desembre de 1937, on hi va assistir una representació de la corporació municipal⁴⁵.

Tot i la bona relació entre l'Ajuntament i la Brigada eren habituals els malentesos com el reflectit a les actes municipals del dia 12 de març de 1938 quan *"Se dió cuenta de un oficio que remitió la Brigada de Carros solicitando los zócalos o arrimaderos de la ermita, y después de haber sido informados de que las piedras se las habían llevado [la brigada de carros] se acordó ordenarles que las piedras vuelvan a integrarlas al mismo sitio donde se encontraban y caso de no verificarlo que se ponga en conocimiento del jefe de división para que ordene que lo verifiquen"*.

Pel que fa al nom dels militars que estigueren en actiu a les brigades de blindats, a part del nom dels responsables militars, Enrique Navarro i Julio Parra, coneixem també el nom d'altres militars de rang inferior que van morir en operacions de la Brigada i que van ser enterrats en el cementeri de Quart. Un d'aquests va ser el capità Juan Molina, mort al gener de 1938, probablement en el front de Terol. En data de 21 de gener de 1938, el Consell Municipal va enviar les condolences a la Brigada de Carros Blindats i va reservar un nínxol per les seues restes al cementeri⁴⁶. Un altre dels brigadistes mort en aquest cas a finals de l'any 1938 va ser Juan Sánchez Ripoll, del qual el Consell Municipal reclama a la Brigada de Blindats el pagament del seu nínxol⁴⁷, una prova més de les discrepàncies entre el consell i la Brigada. A més a més, als llistats de soldats de Quart corresponents al torn de 1938 es fa esment del soldat Vicente Moncholí Andrés, nascut el 30 de juliol de 1917, qui va estar 18 mesos destinat a la companyia de tancs de Quart.

Pel que fa als voluntaris soviètics que haurien estat a la Brigada de Blindats de Quart, disposem del nom dels soviètics caiguts al front d'Aragó a l'octubre de 1937, especialment a la batalla de Fuente de Ebro, que com sabem van eixir de la base de Quart (Taula 16). En els llistats de voluntaris es recull també el nom d'altres assessors, que per la seua descripció sabem clarament que van estar destinats a la base de Quart, aquest és el cas de Nikolai Greshischenko, destinat al Servei d'Intel·ligència

43 Actes municipals sessió 8 juliol de 1937, AMQP.

44 Actes municipals sessió 27 novembre 1937, AMQP.

45 Actes municipals sessió 18 desembre 1937, AMQP.

46 Llibre registre d'eixides de l'Ajuntament 1934-1938, 21-01-1938, AMQP.

47 Llibre registre d'eixides de l'Ajuntament 1934-1938, 09-02-1938, AMQP.

de València el 17 de juny de 1937 i mort només un mes després; així com el d'Igor Fooktistokovich (Skalko) qui va ser Conseller de la 3era Brigada de Carros de l'Exèrcit de Llevant, mort en combat al gener de 1938 o el de Alexei Markin (Mazhaev), instructor de l'Escola d'Oficials a València des del mes de maig de 1937. Tot i que a la documentació disponible no s'especifica excepte en alguns casos la base a la que pertanyien, la referència de la data en la que van estar-hi, el seu lloc de combat i la data de la mort són els criteris en els què ens hem basat per suposar que aquests soldats van passar pel nostre poble en el decurs de la guerra.

Nom	Categoria	Posició	Dates	Observacions
Nikolai Blagovichenski	Suboficial	Tanquista	13/10/1937	Mort al front de l'Ebre
Piotr Fiodorovich Chasovin	Tinent	Instructor de conducció	13/10/1937	Mort a Pina de Ebro
Pavel Diomkin	Suboficial, mecànic	Conductor	06/01/1938	Mort en combat a Terol
Nikolai Greshischenko	Tinent	Servei Intel·ligència, València	17/06/1937 – 08/1937 (f)	Mort a Pina de Ebro
Piotr Majura	Tinent major	Assessor 1era Brigada Tancs	10/02/1938 – 26/11/1938	Ucranià
Alexei Markin (Mazhaev)	Instructor	Escola Oficials València	31/05/1937 – 15/06/1939	
Anatoli Aleséivich (Molosov)	Ajudant, mecànic	Conductor carro	13/10/1937	Mort a Fuente de Ebro
Mijáil Pavlovich (Morozov)	Suboficial, mecànic	Conductor carro	13/10/1937	Mort a Fuente de Ebro
Popov	Suboficial	Conductor 3era Brigada Mecanitzada		Mort en combat juliol 1937
Nikolai Konstantinovich (Shatrov)	Tinent major	Cap d'esquadró de carros de combat	22/10/1937	Mort en combat
Igor Fooktistokovich (Skalko)	Tinent major	Conseller de la 3era Brigada de carros de l'Exèrcit Llevant	10/01/1938	Mort en combat
Gueorgui Mijailovich (Skleznev)	Tinent	Cap d'esquadró de carros	12/02/1937	Mort en el front d'Aragó
Ivan Svirkin	Suboficial, mecànic	Conductor carro	13/10/1937	Mort a Fuente de Ebro
Alexander Vilkov	Suboficial	Cap de la torre de carro	13/10/1937	Mort a Fuente de Ebro
Kuzmà Yarovoi (Yakimenko)	Major	Assessor de la 3era Divisió	01/04/1938 – 01/02/1939	Ucranià
Alexei Yurkin	Suboficial, mecànic	Conductor carro	13/10/1937	Mort a Fuente de Ebro

Taula 16: Voluntaris soviètics caiguts en combat a les operacions del front d'Aragó i presents possibles a la Brigada de Blindats de Quart. Realització pròpia a partir de Los rusos en la guerra de España 1936-1939, pp. 304-307.

Durant el període de la Guerra Civil, el cementeri va ser requisat i va passar a ser propietat municipal, de manera que l'Ajuntament va construir una nova ala a la dreta de l'entrada principal, destinada als ciutadans i militars que van morir durant aquesta etapa. En aquest lloc, el Consell Municipal va reservar uns nínxols destinats a la Brigada de Blindats, tal i com consta en el llibre registre del Cementeri, conservat a l'arxiu parroquial⁴⁸ i en documentació conservada a l'Arxiu Municipal⁴⁹.

Llistat de brigadistes enterrats al cementeri de Quart de Poblet

Nínxol 459. *Walter Schafer, edat desconeguda, data de mort abril 1938?*

Nínxol 478. *Francisco Pérez Sánchez, edat 24 anys, data de mort 11-1-1938.*

Nínxol 479. *Abelardo González Pérez, edat desconeguda, any 1938.*

Nínxol 483. *Juan Molina, edat desconeguda, data de mort gener 1938.*

• Annex Vehicles Blindats

Tanc T.26

Especificacions tècniques:

Pes	10,5 t
Longitud	4,88 m
Amplada	3,41 m
Alçada	2,41 m
Tripulació	3 (conductor, artiller i carregador)
Blindatge	15 mm acer
Arma primària	Canó de 45 mm
Arma secundària	2 metralladores DT de 7,62 mm
Motor	GAZ T-26, 8 cilindres, 90 CV (68KW)
Velocitat màxima	28,5 km/hora
Autonomia	225 km

Figura 17.- Carro de combat T-26B (extret de De Mazarrasa 1998, 53).

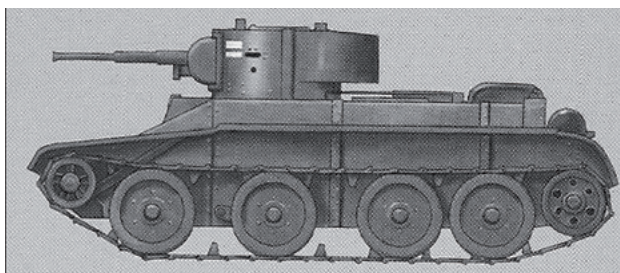
El carro T.26-B és un vehicle blindat de fabricació soviètica, dissenyat a la dècada de 1930 a

48 Agraïm a Xavi Torres la informació facilitada i la consulta del document.

49 Diari d'intervenció d'ingressos 1938, AMQP.

partir de models britànics de carros de combat (Figura 17). A la Unió Soviètica va ser fabricat a gran escala, passant a convertir-se en el principal tanc de l'exèrcit soviètic durant els anys 30 i la Segona Guerra Mundial. Durant el període de la Guerra Civil, el govern soviètic va subministrar aquest tanc al govern de la República en grans quantitats i va esdevenir així, el principal vehicle blindat de l'exèrcit popular. Va ser un vehicle utilitzat com a recolzament de l'infanteria que va participar en les principals batalles de la Guerra Civil, demostrant una gran efectivitat en combat, tot i que era encara bastant vulnerable i les seues baixes van ser considerables. El model subministrat a la República va ser el tanc T.26B, que es tractava d'una versió més avançada del model inicial T.26. El nou model va reemplaçar al 1933 la versió anterior i disposava d'una sola torreta amb un canó de 45 mm, al que es podia afegir una autometralladora. El seu valor en combat va fer que molts foren capturats per l'exèrcit nacional i ràpidament posats de nou en servei canviant les seues insígnies.

- **Carro BT.5**

Els carros BT eren uns vehicles lleugers creats a la dècada de 1930 per l'exèrcit soviètic, i que a diferència del T.26, disposaven d'una major agilitat i velocitat (Figura 18). El model soviètic es basava en un carro lleuger d'origen americà, que va ser imitat i adaptat a les exigències soviètiques. El principal avantatge d'aquest model és que podia muntar indistintament erugues o rodes, permetent una major velocitat i maniobrabilitat del carro en carretera. El govern de la República va rebre el 10 d'agost de 1937 50 unitats a bord del vaixell *Cabo San Agustín*, destinades a la base d'Archena i que van participar en els combats del front d'Aragó.

Especificacions tècniques:

Pes	11,5 t
Longitud	5,58 m
Amplada	2,23 m
Alçada	2,25 m
Tripulació	3 (conductor, artiller i carregador)
Blindatge	6-13 mm acer
Arma primària	Canó de 45 mm
Arma secundària	2 Metralladores DT de 7,62 mm
Motor	M-5 de 400 CV
Velocitat màxima	72 km/hora (rodes), 52 km/hora (erugues)
Autonomia	200 km

Figura 18. Model de carro de combat BT-5 (Imatge La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, vol. 6, p. 82.)

- **Autometralladora-canó BA-6**

Vehicle blindat lleuger de fabricació soviètica, creat al 1932 sobre la base d'un camió Ford, al que s'equipava amb una torreta i un canó de 45 mm (Figura 19). Eren vehicles molt ràpids i lleugers que arribaren a Cartagena amb els carregament de tancs destinats a Cartagena, formant un batalló de blindats que va participar en les operacions de Madrid com a 1ª Brigada de Carros. Estaven destinats a donar suport a la infanteria en missions d'exploració i de recolzament, més que en enfrontaments directes contra altres blindats. A partir d'aquest model, les autoritats republicanes van optar per fabricar en sèrie uns nous models, l'UNL-35 i el Chevrolet 1937, que acabaren substituint al model soviètic.

Especificacions tècniques:

Pes	5,1 t
Longitud	4,90 m
Amplada	2,07 m
Alçada	2,36 m
Tripulació	4 (conductor, tirador, cap-tirador i carregador)
Blindatge	15 mm acer
Arma primària	Canó de 45 mm
Arma secundària	2 Metralladores DT 1932 de 7,62 mm
Motor	GAZ-A de 4 cilindres, 40 CV a 2.800 rpm.
Velocitat màxima	55 km/hora (rodes)
Autonomia	200 km

Figura 19.- Model de blindat soviètic BA-6 (extret de De Mazarrasa 1998, 91).

4. 3 El sistema escolar a Quart de Poblet entre el segle XIX i la Guerra Civil

La inestabilitat que va caracteritzar a la major part del segle XIX, amb la successió d'enfrontaments bèl·lics (Guerra del Francès, guerres carlistes, guerra de Cuba) i l'alternança entre polítiques liberals i conservadores, sumades a l'empobriment general del país va marcar considerablement el marc educatiu de l'ensenyament obligatori al llarg de tot el segle XIX.

Malgrat la bona voluntat d'introduir nous models educatius, especialment en el moment de l'establiment de governs liberals, a grans trets durant el segle XIX i, especialment, fora de les principals ciutats, en medis rurals com a Quart de Poblet, en aquest període l'educació era una qüestió devaluada, suportada pels municipis, i fonamentalment de caire religiós i conservador. L'educació estava, en general, destinada a les classes benestants, les quals es podien permetre donar una educació als seus fills més enllà de la primària obligatòria, ja que l'educació secundària, a més d'estar localitzada en les ciutats, era privada i dirigida per ordes religioses.

El model educatiu del nostre poble ha seguit tradicionalment l'esquema dels pobles de tradició agrícola i rural, basat en una única escola separada per a nens i nenes, de caràcter públic i on eren molts pocs els nens que hi acudien, no tant per la manca de recursos, sinó per les necessitats de mà d'obra al camp i a la casa. En aquest sentit, l'evolució de l'educació a Quart va seguir els mateixos camins que a la resta de l'estat, tot i que amb un notable endarreriment de les mesures pedagògiques.

Les **primeres referències** d'un centre d'ensenyament a la vila de Quart de Poblet fan referència a una casa d'ensenyament, situada a la Plaça de l'Església, la qual és esmentada al llibre de Privilegis del Priorat de Sant Vicent de la Roqueta de **1744**. D'aquest edifici es tenen poques referències. Al Llibre Padró de **1812** s'esmenta un mestre de primeres lletres, associat a aquesta escola; mentre que als registres de propietat urbana i el cens dels anys **1840** a **1850** es detalla l'existència de dues escoles a la població, una de nens a la que acudien 108 alumnes i estava dotada amb 2.000 reals; i una de nenes a la que acudien 80 alumnes i estava dotada amb 1.300 reals (Madoz, 1846-1850). Anys més tard, en un anuari de primera ensenyança de **1863** s'esmenta el nom dels mestres i el director de l'escola pública de Quart: **D. Agustín Guillem Montoliu i Dña. Rosa Castany i Nebot**. Gràcies a una ordre de la *Dirección General de Instrucción Pública*, amb data de **1871**, sabem que D. Agustín Guillen encara exercia com a director de l'escola pública i que en eixe any es va destinar a l'escola la col·lecció de llibres núm. 248, per tal de servir de base a una Biblioteca Popular. Al **1875 Francisca Bellver y Terrasa** es traslladada des de l'escola de Montanejos a l'Escola Pública de Quart, on va exercir com a mestra. A les oposicions d'octubre de **1885** va eixir vacant l'escola de xiquets i al Boletí Oficial de gener de 1889 es publicava el concurs d'ascens per cobrir les escoles de xiquets que estaven vacants, entre elles la de Quart, dotada amb 825 pessetes i el dret a allotjament i altres retribucions.

Al llarg del **segle XIX**, el poble de Quart va ser eminentment agrícola i rural, amb una població gairebé estable, situada entre els 1.539 habitants del 1840 i els 1.814 habitants de l'any 1900. A partir d'aquestes dades, podem notar un nivell d'escolarització molt baix, amb un alt percentatge d'analfabetisme, ja que els nens es destinaven el més prompte possible a les feines domèstiques i al treball al camp, per tal de sostenir econòmicament a la família. Aquesta característica és conseqüent amb altres estudis realitzats sobre aquest període a València⁵⁰, que indiquen un percentatge d'analfabetisme de gairebé un 70% de la població que no sabia llegir ni escriure. Aquestes xifres serien més o menys equiparables a la situació del nostre poble, malgrat el gran esforç que suposava per al municipi el manteniment de les escoles, tal i com dictava la **Llei Moyano** per la qual *"Son Escuelas públicas de primera enseñanza las que se sostienen en todo o en parte con fondos públicos, obras pías ú otras fundaciones destinadas al efecto. Estas Escuelas estarán a cargo de los respectivos pueblos, que incluirán en sus presupuestos municipales, como gasto obligatorio, la cantidad necesaria para atender a ellas: teniendo en su abono los productos de las referidas fundaciones [...]* En todo pueblo de 500 almas habrá necesariamente una Escuela pública elemental de niños, y otra, aunque sea incompleta, de niñas". La disposició per la qual havien de ser els ajuntaments els que es feren càrrec del manteniment de les escoles públiques suposava una gran despesa pels municipis⁵¹. L'aplicació de la Llei Moyano suposava que una gran part del pressupost de Quart es destinara a les escoles, ja que segons el cens de 1850, el pressupost municipal era de 12.000 reals, dels quals s'hauria de destinar el 27,5%, és a dir, 3.300 reals a la dotació de les escoles i al pagaments dels mestres.

Durant aquesta etapa, al nostre poble només existia, per tant, l'educació pública, a diferència d'altres poblacions més grans on les escoles privades competien i absorbien un alt nombre d'alumnes. La població de Quart, inferior als 2.000 habitants al llarg de tot el segle XIX feia innecessària la creació d'una segona escola, seguint els principis de la Llei Moyano. En el cas de Quart, la seva proximitat amb la ciutat de València faria que, com ha passat sempre, la xicoteta burgesia local i els fills dels llauradors acomodats educaren als seus fills a escoles privades de la capital, mentre que als fills dels obrers i assalariats només els quedava l'escola pública local.

Per altra part, la gran càrrega pressupostària que suposava pels municipis menuts i mitjans, com el de Quart, el manteniment de l'escola pública feia insostenible la creació de més escoles, que hagueren augmentat l'escolarització dels nens del poble, però que suposarien augmentar notablement la gran càrrega impositiva que havien de suposar els seus habitants. La manca de recursos va impedir, per tant, l'obertura de noves escoles durant tot el segle XIX, i no serà fins el 24 de novembre de **1899**, quan **es va inaugurar a Quart una escola pública parvulari** a una antiga propietat de Ignacia Cardona Burguera, qui va deixar-la com a testament al municipi, a condició de què es destinés a escola infantil, tal i com recull V. Coll fent referència al seu testament *"donde se dé gratuitamente cristiana instrucción a párvulos de ambos sexos"* (Coll, 1984, 115). El centre, una alqueria de dues fanecades, va ser encomanat a l'**Orde de San Vicente de Paúl** i van ser las "Hijas de la Caridad"

⁵⁰ Font: *Censos de Población, Instituto Nacional de Estadística*.

⁵¹ *Estadística general de Primera Enseñanza correspondiente al decenio que terminó en 31 de diciembre de 1880*.

les que es van fer càrrec de la docència, essent Sor Teresa Barberá la primera monja directora (Figura 20). Es tracta de la primera implantació en el poble de congregacions religioses dedicades a l'ensenyament, l'augment de les quals es va produir notablement en la segona meitat del segle XIX, gràcies a la signatura del Concordat amb l'església catòlica del 1851, pel qual el govern donava autorització a Instituts religiosos legalment establerts per a obrir escoles. Originàriament l'escola de les monges Paules s'encarregava únicament de l'educació femenina, tot i que com era exprés desig de l'antiga propietària hi havia també dues aules per a pàrvuls d'ambdós sexes.

Aquest va ser el primer edifici íntegrament destinat per a finalitats docents que tenia el poble, tot i que les aules s'havien d'adaptar a l'estructura prèvia de l'alqueria. Segons la descripció d'algunes de les seues alumnes, l'immoble presentava l'estructura característica de les cases de camp, distribuïda en una planta baixa on s'allotjaven les monges i es trobava la capella i les aules de parvulari, a més d'un hort destinats als més xicotets i un pati amb un gran hort amb arbres fruiters i una coveta amb la imatge de la Mare de Déu; per la seua part, al primer pis estaven les aules de primària per a les xiques grans i un aula per brodar. Els alumnes guanyaven així en espai (segons la normativa de 1883 es limitava la capacitat de les aules a 60 alumnes i a una relació cúbica de 5 metres per estudiant) i disposaven també d'un espai de pati. Al mateix temps, es guanyava en tranquil·litat al construir l'escola en el que en aquell moment era una zona de camp allunyada del nucli urbà, reduint el màxim possible els sorolls en un emmarcament idíl·lic.

Figura 20. Escola de "Les Paules", anys 1930. (Arxiu fotogràfic Municipal. Ajuntament de Quart de Poblet).

Tanmateix, en tractar-se d'una escola privada religiosa el seu professorat no necessitava de l'habilitació obligatòria que exigien les ordenacions del Ministeri d'Instrucció Pública i que sí eren d'obligat compliment a les escoles nacionals. Així que el professorat estava format per les monges, les quals, malgrat la seua bona voluntat no disposaven en la majoria dels casos de la millor preparació pedagògica i educativa. Les classes de parvulari eren mixtes, i un cop es feien grans i passaven a primària l'escola era només femenina.

Uns anys més tard, el 23 de març de **1904**, es va concedir pel Ministeri d'Instrucció Pública "*una escogida y nutrida biblioteca popular*", gràcies a la mediació del diputat provincial i veí de Quart Joan Baptiste Valldecabres. I una dècada més tard, durant l'any **1915**, l'antic Ajuntament, que estava situat en un edifici que encara es conserva a la plaça Valldecabres (característic per la seua cúpula de reflexe metàl·lic), es va traslladar al lloc on hui en dia se situen les dependències municipals, és a dir, a l'actual Plaça del País Valencià. Aquest canvi a l'edifici, on alhora s'ubicava el quartell de la Guàrdia Civil, va implicar també el **trasllat de les Escoles de la seua seu de la Plaça de l'Església, a la planta superior del nou ajuntament**. Es tractava d'un centre escolar format per dues escoles unitàries, una per a nens i una altra per a nenes, les quals es trobaven separades i a les que s'accedien per entrades diferents, una situada a l'actual plaça del País Valencià (nens) (Figura 21) i l'altra situada al carrer de la Mare de Déu del Pilar (nenes) (Figura 22).

Figura 21. Escola Nacional de nens amb el mestre Don Alejandro [Miguel Álamo]. (Arxiu Fotogràfic Municipal. Ajuntament de Quart de Poblet).

Figura 22. Alumnes de l'escola nacional amb la mestra Doña Juliana [Morrás]. Segudes a la dreta del tot dos de les germanes Romaguera [Maria i Fina Rodrigo]. Anys 30. (Arxiu fotogràfic Municipal. Ajuntament de Quart de Poblet).

Al voltant d'aquest moment **es va habilitar també com escola unitària una dependència al Pòsit Municipal** (a l'actual Plaça de la Creu), a la qual va assistir durant la seua infància Jesús Morante Borrás, qui la va descriure com "*lóbrega y sin condiciones ambientales*" (Morante Borrás, 1970), tot i que disposava d'un gran **mestre**, el torrentí **Manuel Puig**. En el mateix text, es recull com a l'escola s'impartien els primers ensenyaments i també es posa en rellevància, al mateix temps, la manca d'escoles en la població en eixes dates. D'aquesta escola tornem a tenir constància en 1936, quan als comptes municipals s'esmenta l'existència d'unes *Escuelas Nacionales* situades a la plaça de la Creu, número 13 (el pòsit), i de les quals no hem tornat a tenir més informació en els anys següents.

El trasllat de les escoles de la plaça de l'Església al nou emplaçament no representava un gran canvi pel que fa a les necessitats educatives i pedagògiques i incomplia, no obstant, les recomanacions del decret de Romanones de 1901, on es dictaven les normatives que havien de complir les noves escoles; tenint en consideració tant el seu emplaçament, com l'orientació, l'extensió del terreny i l'edifici, la construcció, els locals, les classes, la ventilació, la il·luminació, la calefacció i el mobiliari. D'aquesta manera, no es va optar per construir un nou edifici destinat a escoles, sinó que es va seguir una solució mixta amb l'habilitació de les escoles en un equipament municipal. El recurs de reunir

en un mateix edifici la Casa Consistorial, l'escola i altres dependències com casernes o jutjats va ser una constant a l'estat espanyol fins a les primeres dècades del segle XX (De Ortueta, 1997, 171), tot incomplint les normatives legals existents.

Les escoles de l'Ajuntament, conegudes tradicionalment com les Escoles Nacionals, juntament amb el centre de las Hermanas de la Caridad han estat les dues principals escoles de la població, fins a mitjans del segle XX, quan l'augment demogràfic va comportar l'obertura de nous centres escolars.

A més d'aquests centres, a la població es va fundar l'any 1925 un **Colegio de Primera Enseñanza** per part de **Don Crescencio Rodilla**, natural de Casinos, qui va obrir aquest centre per l'educació dels nens en una casa particular, situada al carrer que hui en dia porta el seu nom, al final del carrer de l'Alcota en direcció a Manises. Segons Amador Grinyó, Don Crescencio va exercir com a mestre a Casinos, després d'obtenir l'habilitació a l'*Escuela Normal de Valencia* i quan es traslladà a Quart va continuar amb una escola d'ensenyament primari, on a més es feien torns i horaris especials per a joves (Grinyó, 1977). En la mateixa casa, la seua dona Isabel Esteban atenia també una "escola de cagons". Era aquesta una zona eminentment obrera, on es van construir senzilles edificacions d'obers al voltant del Rajolar de Bautista Valldecabres.

L'escola anomenada *Escuela Moderna Crescencio Rodilla Patrocinio* va ser la primera escola pròpiament privada de la població, on es pagava un duro al mes (Figura 23). Malgrat ser de pagament, van ser molts els nens de Quart qui van acudir a aquesta escola, gràcies a l'estima que tenia don Crescencio entre la població. L'escola de Don Crescencio representava la implantació d'uns models didàctics diferent dels de la resta d'escoles del poble, molts dels quals van ser implantats també durant el període de la República. Entre les activitats que feien els seus alumnes destacaven sobretot les eixides a la natura. Tanmateix, Don Crescencio no comulgava massa amb les doctrines del lliure pensament i les avantguardes del moment i defensava plantejaments més conservadors, la qual cosa resultava contradictòria amb el nom de la seua escola, i potser per això en 1929 va canviar-li el nom i passà a dir-se *Colegio San José*⁵². Anys més tard, concretament el 5 de juliol de 1954, un dels seus primers alumnes, Vicente Coll, va obrir una escola, el *Liceo Coll*, al carrer Hernán Cortés número 11; inspirant-se en el model de Don Crescencio, però amb una ideologia més progressista per l'època.

52 Informació oral facilitada per Cento Sancho.

Figura 23. Alumnes de l'escola moderna de Don Crescencio Rodilla, davant de l'escola i residència de Don Crescencio, al centre de la imatge. Dalt, de negre al centre, Amador Griñó Guzman. Any 1935. (Arxiu fotogràfic Municipal. Ajuntament de Quart de Poblet).

Cal tenir en compte que la població de Quart, que havia estat estancada entorn als 1.500-1.800 habitants durant el segle XIX, va experimentar un notable augment entre la dècada de 1900 a 1930, quan gairebé dobla la seua població (3.152 habitants). Si s'accepta la ràtio del 20% per calcular la població infantil, veiem com al 1900 hi podien haver uns 360 nens en edat escolar, mentre que al 1930 en serien ja 630. Aquest increment demogràfic, fruit de la implantació de la indústria ceràmica al terme municipal, venia associat amb l'augment considerable dels nens, els quals complien en la majoria dels casos l'educació obligatòria fins al dotze anys, que compaginaven alhora amb els treballs ceràmics i del camp per ajuda l'economia familiar. En aquesta conjuntura, es feia necessària, doncs, una millora del sistema educatiu i la dotació de nous equipaments escolars per encabir tots aquests joves i infants.

Durant el període de la Segona República, entre 1931 i 1936, el panorama educatiu va ser objecte d'alguns canvis substancials. El principal camp de batalla del nou govern republicà va ser l'escolarització i la lluita contra l'analfabetisme. Malgrat que el nivell d'analfabetisme havia baixat i se situava ara entre un 30 i un 50 per cent, l'escolarització era encara molt baixa i l'escoles consistien majoritàriament en una única aula amb un únic mestre. La voluntat de la República durant

els primers anys va ser, per tant, la d'obrir noves escoles, per tal d'acollir tots aquells alumnes que quedaven fora del sistema educatiu. Durant l'any 1932 es van construir 9.600 noves escoles a tot l'estat, a més d'augmentar el nombre de professors i dels sous que havien de rebre, el que va fer més atractiva la carrera del professorat. Les pretensions inicials eren molt grans (27.000 escoles), però el gran cost que això suposava i l'endeutament que comportava va fer que el projecte no s'arribara a completar-se finalment.

La normativa principal de l'etapa republicana, vigent fins el 1939, amb algunes modificacions puntuals és la *Constitución de la República Española* de 1931, la qual recull moltes de les doctrines proposades per la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE), com la llibertat de càtedra, l'obligatorietat i gratuïtat de l'educació primària i la laïcitat de l'ensenyament (article 48).

Una de les principals novetats és la introducció del bilingüisme en l'educació obligatòria, en les regions autònomes amb llengua pròpia (article 50). La Constitució pretenia superar l'obsoleta Llei Moyano de 1857, motiu pel qual el *Consejo de Instrucción Pública*, presidit per Marcelino Domingo va encomanar a Lorenzo Luzuriaga la creació d'un avantprojecte de llei basat en el model de l'escola única, que es veuria reflectit a grans trets en la pròpia Constitució. Un dels punts que va ser motiu de conflicte va ser la substitució de l'ensenyament i del professorat religiós, per una educació laica, el que va comportar una oposició directa dels sectors més conservadors

La implantació de la carrera universitària de Magisteri, amb la reforma de les *Escuelas Normales*, l'augment considerable del seu salari (6.000 pessetes) i la creació de les *Misiones Pedagógicas*, va ajudar a dignificar notablement la figura del mestre i el seu reconeixement social com la persona més culta dels pobles. Aquesta va ser una de les mesures més importants a nivell educatiu de la història recent espanyola.

Al mateix temps, la major i millor preparació dels mestres en nous corrents pedagògics, lligat amb el seu prestigi social, va comportar una millor atenció a l'alumnat, que va passar a ser protagonista de la seua educació. Serà en aquest moment quan els nens anaven al camp a estudiar les ciències naturals, es fomentava el debat i la participació a les aules i quan, per primera vegada, s'implanta l'educació mixta o coeducació, fomentant la igualtat a les aules.

A Quart, un dels punts més destacats en aquesta nova etapa educativa va ser la **creació del Consejo Local de Primera Enseñanza**, seguint el Decret del 9 de juny de 1931, que reordenava l'ensenyament primari i que tenia l'objectiu de vetllar perquè les escoles estigueren en llocs adequats, procurar que els mestres tinguin casa-habitació, tenir cura de l'assistència escolar i mantenir un control de les necessitats i carències escolars de la població. El consell estava format per un representant de l'Ajuntament, en aquest cas el regidor **Miguel Monzó Sanmartín**; dos mestres nacionals, **Alejandro Miguel Álamo**⁵³ i **Juliana Morrás Berruza**; el metge **Ernesto García Raga** i dos pares de família,

⁵³ Originari de Quintanilla del Burgo (Burgos), aprovà les oposicions en 1917 i va ser destinat a Castrillo de Solrama (Burgos). Va arribar a Quart el 26 de febrer de 1930 per fer-se càrrec de l'Escola Nacional.

Félix Valero Lorento i Salvadora Lozano Piles. En el cas de Quart, el consell es va crear el dia **10 de novembre de 1931** i va estar en funcionament durant tot el període de la Segona República.

La consulta de les actes d'aquest consell és la millor font documental per tal de conèixer la situació escolar a Quart durant aquest període. Les reunions del consell es produïen normalment dues vegades a l'any i solen tractar temes diversos, des del nomenament de nous mestres a les necessitats de noves escoles a la població. En una de les primeres reunions després de la seua constitució, el 23 de febrer de 1932, es fa un balanç de l'escolarització al municipi i ens diu que hi havia a Quart 208 xiquetes matriculades, de les quals 150 corresponien a les escoles nacionals i 58 a La Milagrosa (escola de "Les Monges"); 180 xiquets, dels quals 120 anaven a les escoles nacionals i 60 a l'escola de Don Crescencio i, en darrer lloc, 36 xiquetes i 32 xiquets menors que acudien a La Milagrosa i 6 a l'escola de Don Crescencio. En aquesta reunió s'informa també que quedaven 138 xiquetes, 160 xiquets i la totalitat dels pàrvuls sense poder matricular-se. D'aquestes dades es desprén una taxa d'escolarització durant l'any 1932 del 60 per cent, una xifra considerablement alta i que motivava al consell a la creació de noves escoles. De fet, aquesta va ser una de les seues principals reivindicacions, especialment durant el primer bienni reformista de 1931-1932, tot i que no va acabar sent factible.

A partir de la documentació recuperada a l'arxiu municipal, corresponent als manaments de pagament del 10 i del 30 de novembre de 1936, així com de les fonts orals sabem que **durant la Segona República es van habilitar com a escoles dos cases particulars** per les que el consell municipal pagava un lloguer mensual, una situada al carrer Colón (actual carrer l'Alcota), dirigida per **Salvador Mullaor Bañón**⁵⁴ i destinada només a xics; i una altra situada a la travessera Pérez Galdós (actual carrer de l'Amistat), dirigida per la mestra **Dolores Palop** i destinada només a xiquetes.

Una altra de les novetats més importants d'aquest moment i que va tenir més transcendència entre la població va ser la creació d'una **Cantina Escolar**, amb l'objectiu que els nens de famílies amb menys recursos pogueren tindre accés a un servei de menjador (veure annex III). La cantina es va instal·lar en el saló de l'**Escola Nacional número 1**, per tal de donar un accés a peu pla als nens, de manera que es van traslladar alguns estudiants a una nova escola situada en la primera planta d'una casa del carrer de la Torreta⁵⁵. La cantina va ser inaugurada el dia 15 d'abril de 1933, en commemoració del segon aniversari de la proclamació de la República. La direcció de la cantina correspondria al Consell Local d'Ensenyament, mentre que la seua administració corresponia a l'Ajuntament, dirigit per l'alcalde Salvador Vila. El nombre d'alumnes que hi volien accedir era tan gran, que degut a les limitacions d'espai i del parament necessari es va decidir dividir els xiquets en tres torns de vint alumnes, donant preferència als nens que tenien menys recursos.

D'aquest període destaca també la creació d'una biblioteca per part del *Patronato de Misiones Pedagógicas*, entre els anys 1931 i 1933. El responsable a Quart era el mestre d'escola nacional

⁵⁴ Natural de València, va arribar a Quart l'any 1934 procedent d'Anna.

⁵⁵ Segons informació d'Amparo Sancho, era una escola pels més xicotets i el responsable de l'escola era Alejandro Miguel Álamo.

José Tomé Palomar⁵⁶, destinat al poble en 1933, qui va crear un sistema de préstec bibliotecari entre les diferents escoles i va tenir la iniciativa de crear la *Sociedad de Amigos del Niño*, que va servir perquè els nens tingueren accés tant a les biblioteques com al material escolar.

La sublevació del **18 de juliol de 1936**, l'esclat de la Guerra Civil i la divisió del país en dues zones va comportar la lògica polarització de l'educació entre els bàndols nacionals i republicans. L'educació i el procés de culturització va estar marcat, doncs, per tots dos bàndols com un mètode de transmissió del poder. Així, mentre que en la zona republicana es va continuar el programa educatiu iniciat durant la República, però ara amb un marcat caràcter antifeixista, en la zona nacional es retornava als antics models educatius basats en el nacionalisme, el patriotisme i el catolicisme.

Malgrat el conflicte que marcava la societat espanyola, el govern de la República va apostar per la normalitat educativa, per tal de mantenir els nens allunyats de la situació bèl·lica general i que aquesta influïra el menys possible en la seua formació. Això es va aconseguir durant els primers anys de la guerra, gràcies a la creació de les colònies escolars d'estiu, instal·lades en cases i vil·les rurals expropiades.

Una de les primeres ordres dictades pel nou govern de la zona lleial va ser la confiscació de totes les possessions religioses *"con el material científico y pedagógico, que las congregaciones religiosas tenían dedicados a la enseñanza en 14 de Abril de 1931 y a los que, aún no dedicados a ella, estuviesen actualmente desocupados"*, amb l'objectiu de fer efectiva la llei del 2 de juny de 1933, per la qual es prohibia l'exercici de l'ensenyament a les ordes religioses i que no es va implementar completament. Segons aquesta ordre es donava autoritat a l'alcalde, com a delegat dels governadors civils en nom de l'Estat, per ocupar aquests edificis en un termini de cinc dies a partir de la seua publicació.

En el cas de Quart de Poblet, la **confiscació de les propietats religioses** es va produir abans de la publicació d'aquesta ordre. Així, el 22 de juliol de 1936, el Comitè de Quart de Poblet va procedir a confiscar la casa de les religioses de *Las Hermanas de la Caridad*, coneguda com l'escola de les monges, tal i com recull la Superiora en aquell moment, Sor Bernardina Bayón y Medina, durant la seua declaració al procés de la Causa General:

"En la villa de Cuart de Poblet dicho y ante el propio Señor Juez con asistencia de mi el Secretario compareció la que previo juramento de decir verdad manifiesta llamarse como queda dicho, de 62 años, religiosa Hija de la Caridad de San Vicente de Paúl, en donde hace las veces de Superiora que no ha sido procesada y advertida de la pena aplicable de delito de falso testimonio e interrogada convenientemente dice: que en 22 de Julio de 1936 el Comité de Cuart de Poblet se incautó de la Casa de las religiosas situada en la calle de Pizarro números 9 y 11; que ignora los nombres de los que fueron a incautarse pero

⁵⁶ Nascut a Guardamar del Segura l'any 1890, va aconseguir el títol de Mestre de Primera Ensenyança el 1910. En aprovar les oposicions va exercir a les escoles de Rebate, Tàngel i Callosa d'en Sarrià fins al 1933. Comptava amb un gran prestigi professional i va desenvolupar la tasca de mestre amb la de corresponsal de La Voz de Levante. Va arribar a Quart el 13 d'abril de 1933 per prendre possessió de l'Escola de Xiquets n° 2 (Ferrús 2014, 376-377).

sabe que obraban por cuenta del Comité; que en la casa no pueden estimarse daños ya que si por una parte los han efectuado por otra han arreglado varias cosas que son beneficiosas para la Comunidad en cuanto se refiere a las Escuelas; que de la casa se llevaron todos los muebles y enseres que había y cuyo valor pudo calcularse en unas cuarenta mil pesetas aunque no puede precisarlo de momento; que ignoran quienes pudieran llevárselo ya que antes se habían marchado las religiosas; que de la Escuela han recuperado unas diez mesas que estaban en el mismo local; que también recuperaron otras tres mesas que estaban en otra escuela; que también recuperaron una cajonera que estaba en la Iglesia de Picaña.

Y sin que tenga otra cosa que manifestar y leída, que le ha sido la presente la ratifica y firma con S. Sª Doy fé."

La confiscació d'aquesta propietat va suposar l'eixida de les monges⁵⁷ i la rehabilitació de l'edifici, amb l'eliminació de tots els motius religiosos i la reforma interior, per tal d'adaptar-se al nous models pedagògics i millorar així la docència i l'educació dels alumnes segons els preceptes de la República. A finals del mes d'agost, les actes del *Consejo Local de Primera Enseñanza* de Quart ja donen constància de la substitució de l'ensenyament religiós i la necessitat de crear tres escoles de xiquets, xiquetes i de pàrvuls, que se situarien en el local de l'antiga escola.

A partir de la documentació conservada a l'arxiu municipal, tot i que escassa, hem esbrinat que les obres de rehabilitació van ser aprovades a la sessió extraordinària del 8 d'agost de 1936 i que els treballs es van portar a terme amb gran celeritat entre els mesos d'octubre i novembre de 1936. No obstant, la inauguració inicialment prevista hagué de ser retardada, segurament per endarreriments en l'habilitació del centre, tal i com consta en la sessió ordinària del 12 de novembre de 1936 "*se acuerda queda sobre la mesa el asunto sobre la inauguración del grupo escolar de la calle de Pizarro*". Malgrat tot, el centre es va poder inaugurar pocs dies després, ja amb la seua nova denominació de **Grup Escolar Lenin**, amb el trasllat dels primers xiquets, després del tancament de les escoles situades al carrer Colón i al carrer de la Travesía de Pérez Galdós, a les quals es va notificar el 30 de novembre la rescissió del contracte de lloguer. Finalment el diumenge 22 de novembre a les 11 hores es va fer la inauguració oficial del nou centre, amb la presència de "*los representantes políticos y sindicales de la localidad*".

Una situació similar va ser la soferta per les monges *Carmelitas del Sagrado Corazón de Jesús*, presents a la vila de San Enrique; la residència de les quals va ser igualment expropiada durant l'any 1936, tal i com es recull a la Causa General. Com ens ha explicat Amparo i Cento Sancho, les quatre monges de San Enrique foren acollides per Ramón Sancho i Rosario Juan, que residien a la casona del rajolar de don Juan Valldcabres com a hostatgers, tot i que la fàbrica havia sigut tancada per don Juan l'any 1930. En qualsevol cas, durant el període 1936-1939 l'edifici de San Enrique no

⁵⁷ Conxa López ens ha contat com son pare Antonio López Ferreres, guarda urbà en eixe moment, va ser l'encarregat de dur i escortar a les monges a València per tal de que no patiren cap repressàlia en un moment inicial de la guerra en el qual l'anticlericalisme era evident.

va funcionar encara com escola, aquesta va ser establerta amb posterioritat, concretament durant l'any 1945, després d'un període de funcionament com asil d'orfes dedicat a l'atenció de filles de presoners.

Pitjor sort va patir l'escola de Don **Crescencio Rodilla**, qui va ser tret de sa casa per uns milicians i posteriorment assassinat, la nit del 28 de novembre de 1936. En aquest cas no respon a motius d'expropiació religiosa, sinó a la seua ideologia conservadora i a probables negocis particulars. Segons consta a la declaració de la seva esposa Isabel Esteban Benavent a la Causa General, dos homes armats es van presentar a la casa on vivien amb els seus dos fills, al carrer de Sanchis Banús (hui carrer Crescencio Rodilla), a les deu i mitja de la nit per emportar-se a Don Crescencio, qui va ser trobat mort onze dies més tard al Camp d'Aviació de Poyo, al terme de Chiva. Tal i com va passar amb Joan Baptiste Valdecabres, tot apunta a que van ser milicians procedents d'altres localitats qui es van emportar a Don Crescencio. Per les dades documentals i els testimonis que hem consultat, sembla que aquestes dues morts no foren ordenades pel Comitè local. El cas de don Juan és especialment significatiu perquè en ser assassinat a Les Travesseres el 27 d'agost de 1936 amb un grup de presos de La Model (veure capítol 2), va ser dut al cementiri de Quart per soterrar-lo a la fossa comuna amb els altres cossos no identificats. L'atzar va voler que mentre regiraven les seues pertinenències personals algú va reconèixer una foto que duia a la cartera, i fou aleshores quan donaren part al comitè de que havien matat a Don Juan, tal i com va confirmar una de les seues nebodes que hagué d'anar a reconèixer el cos.

Durant els primers anys de la guerra també es van produir purgues de mestres, amb l'objectiu de depurar el seu funcionariat, d'apartar o de sancionar als mestres que havien participat en la subversió o havien pogut donar suport als militars revoltats (Ferrús 2014, 221). A Quart aquestes mesures es van traduir en el trasllat forçós del mestre Alejandro Miguel Álamo de Quart a Massamagrell, en principi per la seua ideologia conservadora i propera als ideals del Movimiento Nacional, a partir del 21 de març de 1937 quan es van fer càrrec de l'Escola Unitària de xics nº 4. La seua plaça va passar a ser ocupada pel cursetista, José Climent Palahi, natural de València, qui es faria càrrec de l'Escola nº 1 de Quart de Poblet entre el 14 d'abril de 1937 i el 16 d'abril de 1938.

El perfil polític dels altres mestres que estaven destinats a Quart entre 1936 i 1937 és confús, ja que les fonts principals són els expedients de depuració dels mestres per part dels càrrecs franquistes durant la dècada de 1940, i aquests documents són un recull de testimonis contradictoris i de difamacions. Tant José Tomé com Salvador Mullor consten com afiliats a *Izquierda Republicana*, tot i que es van afiliar amb posterioritat a juliol 1936 (agost de 1936 en el cas de José Tomé i novembre de 1936 en el cas de Salvador Mullor); de manera que és difícil de distingir si es van afiliar per afinitat ideològica, com sembla que va ser el cas de José Tomé o per conveniència amb les noves autoritats republicanes (Salvador Mullor). És de suposar pels fets que van ocórrer que tant Alejandro Miguel com Crescencio Rodilla eren d'una ideologia més tradicional i conservadora, mentre que sobre la mestra Dolores Palop no hi consta cap registre on es pugua veure la seua ideologia o militància política.

El principal grup escolar d'aquest moment, per la seva grandària, va ser el conegut com a "**Grupo Escolar Lenin**". Les primeres referències a aquesta institució corresponen a l'any 1936, quan es va inaugurar, però el principal volum de dades correspon als anys 1937-1939. Aquesta denominació és el resultat del reflex de les polítiques del Partit Comunista en matèria educativa (Gascón, 2012, 88), quan es canvia el nom de l'escola de les monges durant la tardor de 1936, després d'una primera denominació com *Grupo Escolar de la calle Pizarro* o simplement escoles del carrer Pizarro. Aquest canvi d'orientació política també es va veure reflectit en el carrer Pizarro que passa ara a anomenar-se carrer/avinguda Rússia. Durant tot el període d'existència del grup escolar, el porter va ser Mariano Valldecabres. Santiago Aparicio qui va ser alumne des de la seua inauguració recorda bé com "*posava un letrado Grupo Escolar Lenin en la paret, els més majors anàven amb Don José [Tomé] que tenia l'aula al segon i últim pis, mentre que els menuts anàven amb Don Salvador [Mullor] que tenia la seua classe a l'altra banda de l'escola al primer pis*".

Aquesta escola va ser la primera experiència a Quart de la coeducació de nens i nenes a les aules⁵⁸, mesura ja recomanada per la *Institución Libre de Enseñanza* des de finals del segle XIX, i implantada en algunes zones de l'Estat a partir del 1910 (De Ortueta, 1997, 167). A més a més, es tracta de la primera aplicació de l'escola graduada (separació en aules distintes per edats i nivells), en substitució de l'escola unitària (on estaven junts els alumnes d'edats diferents). Aquest grup es va adaptar a les ordres educatives de l'onze de setembre de 1937 (veure annex IV), tal i com va ser recollit en el document de fusió de les distintes entitats escolars, signat pels mestres dels diversos graus el dia 5 d'octubre de 1937.

"En Cuart de Poblet a cinco de octubre de mil novecientos treinta y siete, se reunieron en una de las aulas del grupo escolar "LENIN", los maestros y maestras que en el mismo actúan, más los que funcionan en el edificio de la Casa-Ayuntamiento, bajo la presidencia del Inspector de la Segunda Zona, D. Ángel López-Amo, al objeto de proceder a la implantación del régimen coeducativo y graduado, de acuerdo con lo que dispone la Orden del 11 del pasado septiembre (Gaceta del 13).

Leídas las normas e instrucciones que contiene esta disposición y poniendo de relieve las que afectan a la situación de estas escuelas, se combino en que por funcionar dos de párvulos y seis unitarias en un mismo edificio y, teniendo en cuenta que las dos que estan instaladas en el edificio de la Casa-Ayuntamiento se hallan muy próximas al anterior y no convendría que quedaran aisladas y sin relación alguna con las restantes adscribir las también al régimen general, de manera que las diez escuelas formen una sólo graduada con ocho grados mixtos, más los dos de párvulos perdiendo las escuelas unitarias su carácter independiente.

Como consecuencia y de conformidad con la norma se hizo la distribución de grados con la forma siguiente:

⁵⁸ Santiago Aparicio, alumne de l'escola en aquesta època contradiu aquesta afirmació ja que diu que els xics i les xiques estaven en aules separades.

Pàrvulos 1º- Dª Emilia Aguilar Martínez , cursillista. Grupo Lenin
Pàrvulos 2º- Dª Asunción Adelantado Barriel, propietaria id
Grado 1º- Dª Mercedes López Pérez (sustituye a un maestro), cursillista. Id
Grado 2º- Dª Concepción Vila Ferrer, cursillista. Grupo Lenin
Grado 3º- Dª Mª Úrsula Bello Lafuente, propietaria id
Grado 4º- Dª María Cisneros Rico, propietaria Casa-Ayuntamiento
Grado 5º- Dª Dolores Palop Fillol, propietaria Casa-Ayuntamiento
Grado 6º- D José Climent Palahi, cursillista Casa-Ayuntamiento
Grado 7º- D Salvador Mullor Bañón, propietario Grupo Lenin
Grado 8º- D José Tomé Palomar, propietario Grupo Lenin

La Inspección propondrá a la Dirección General en quien debe recaer el nombramiento de Director de la nueva graduada. Se harán horarios y programas acomodándose a las condiciones de los grados y de acuerdo con las indicaciones hechas por el Sr. Inspector. Se tendrán muy en cuenta las instrucciones expresadas acerca del servicio de retretes y permanencia de los niños durante los recreos. Aconseja el Sr. Inspector que se ponga el máximo interés en las recomendaciones consignadas en las referidas normas para asegurar el éxito de esta organización, prometiéndolo así todos los Maestros y poniendo en su actuación el mayor entusiasmo y buena voluntad en conseguir tal finalidad. Y no habiendo más asuntos de que tratar se levantó la sesión, firmando todos los concurrentes la presente acta, que también suscribe el Presidente del Consejo local de la Enseñanza, D. Salvador Campos, asistente a la reunión por haber sido previamente citado a ella”⁵⁹.

Al grup escolar se li van sumar a l'any 1937 les dues escoles unitàries de l'edifici de la Casa-Ajuntament, per tal de configurar un espai educatiu agrupat. S'establia, per tant, la pèrdua de l'autonomia dels centres i la seua integració dins d'un mateix règim general, on totes dues escoles funcionaven de manera conjunta, depenent directament de l'Estat. Suposem que la Cantina Escolar hauria d'estar situada al mateix lloc de la plaça de la Creu, durant el període de la Guerra Civil, ja que l'any 1938 consta encara a la documentació com a patrimoni municipal.

El Grup Escolar Lenin abastava tot el nivell educatiu des del parvulari (4 a 6 anys) fins a la primària (dels 7 als 14 anys) a excepció de la secundària. I si comptem amb una seixantena aproximada d'alumnes per grau o escola, el nombre d'escolars (xics i xiques) que acudien al grup era de vora 600 alumnes, el qual representaria la pràctica totalitat de la població infantil de Quart en aquell moment. Hem de tenir en compte que en el període entre 1930 i 1940, l'augment demogràfic a Quart de Poblet percentualment va ser molt escàs, passant de 3.152 habitants en l'any 1930 als 3.993 habitants de l'any 1940 (Teixidor de Otto, 1977, 105). En aquest moment inicial, encara no s'aprecien els fluxos migratoris que van tenir lloc entre les dècades de 1940 i 1970. Una altra qüestió va ser l'arribada entre 1936 i 1939 de nombrosos refugiats de les diferents zones ocupades i bombardejades pels rebels:

⁵⁹ Distribución de las aulas coeducativas. Fons Sancho Sanmartín.

Madrid i Màlaga especialment durant l'any 1937, i Castelló a l'estiu de 1938; situació que van fer augmentar puntualment la població en aquest període.

Pel que fa al professorat, aquest s'adaptava a les exigències de la Direcció General per les quals, per norma general, l'ensenyament bàsic era qüestió de les professores, mentre que els graus superiors (quart, cinquè i sisè) estaven dirigits per professors. Els mestres destinats a cada escola eren triats directament pel Ministeri d'Instrucció Pública i distribuïts pel territori segons les necessitats específiques de cada moment.

A partir de la documentació conservada coneixem el nom dels **mestres que van exercir a Quart durant el període 1936-1939**. L'arribada de nous mestres va ser progressiva des de 1933, moment en què arriba José Tomé, qui va restar a l'ensenyament al nostre poble fins a la finalització de la Guerra Civil. Els primers mestres interins nomenats a la tardor de 1936 van ser Antonio Crespo Soler i Emilia Aguilar Martínez⁶⁰ (El Mercantil Valenciano, 16/10/1936, pàg. 8), destinats probablement a la nova escola que s'havia d'obrir a l'antic col·legi de les monges (G.E.Lenin). A ells s'havia de sumar els mestres que ja estaven al poble anteriorment com Salvador Mulla Bañón, María Cisneros Rico i Dolores Palop; les cursetistes de 1936 Emilia Aguilar, Concepción Vila⁶¹ i Úrsula Bello, que es van incorporar com interines; així com les mestres Asunción Adelantado i Mercedes López. A finals de 1938 i durant el primer terç de 1939, José Climent és substituït per Carlos Sánchez, mentre que Maria Úrsula Bello i Dolores Palop es van substituir per Francisca Gimeno i Mercedes Cascart respectivament. En l'últim document conservat on s'esmenten els mestres nacionals, datat de febrer de 1939, només hi queden sis mestres: José Tomé, Mercedes Cascart, Carlos Sánchez, Concepción Vila, Emilia Aguilar i Francisca Gimeno.

La creació d'aquests centres escolars suposarà, tal i com va esdevenir amb les reformes educatives durant la República i la Guerra Civil, un notable salt qualitatiu en l'ensenyament públic, amb la implantació de nous models pedagògics. En Quart de Poblet, aquests començaren amb la creació de l'escola de Don Crescencio, la primera que va trencar el model de tipus confessional i va obrir unes noves idees entre els xiquets de la població. Per la seua part, la laïcització de l'ensenyament va provocar que alguns pares del poble de tradició catòlica decidiren treure als seus fills de l'escola per por a represàlies, com ens han explicat alguns dels testimonis entrevistats, que no anaren a escola durant aquest període.

Apart de l'ensenyament infantil, es va intentar també establir un centre d'ampliació d'estudis per a llauradors, artesans i comerciants que no es pogueren desplaçar a València, per part del professor Mariano Fernandez Conde⁶². No obstant, no sabem si finalment es va habilitar ja que el consell de Quart davant la situació de guerra i de mobilització de joves, no va accedir a l'organització del centre, tot i que va facilitar un local.

60 Cursetista de 1936 i veïna de Quart de Poblet, afiliada abans de l'aixecament a la FETE, organització socialista vinculada a la UGT.

61 Cursetista de 1936 i també veïna de Quart (familiar de l'alcalde Salvador Vila) i afiliada a la FETE.

62 Sessió ordinària del 25 de febrer de 1937, sessions dels plens de l'Ajuntament de Quart de Poblet (1934-1940). AMQP.

A partir d'aquestes reformes i de la unificació de grups escolars ens trobaríem durant la major part del període 1936-1939 amb una escola a la població: l'escola nacional o "Grupo Lenin", tot i que al poble les escoles seguien mantenint el seu nom tradicional. Lògicament, **l'educació va passar a ser completament pública**, ja que van desaparèixer les escoles privades; **aconfessional**, perquè una de les primeres obres va ser la de retirar tots els crucifixos de les escoles; i **mixta**, tal i com dictava la Direcció General d'Ensenyament.

La distribució de les escoles mostra com aquestes estan situades al voltant de les principals àrees poblacionals de Quart en aquest període, reflectits en el Padró de 1935, els dos sectors dits "Teatro" i "Casa Capitular". Així, al primer sector correspondria a grans trets el Grup Escolar Lenin, mentre que al segon sector els correspondria el grup escolar de la Casa-Ajuntament. Aquesta distribució es mantindria gairebé idèntica, fins a l'obertura de nous centres escolars ja a partir de 1945.

L'arribada de nombrosos nens refugiats de diverses edats va fer augmentar la població infantil de Quart, però pel que fa a la seva educació durant els anys que va durar la desfeta, els nens es van incorporar amb normalitat a les escoles ja existents, depenent de la zona on visqueren; com demostra el testimoni de Santiago Aparicio acollit a Quart i alumne del Grup Escolar Lenin.

Amb la finalització del conflicte i el canvi de règim, el sistema educatiu va donar un canvi integral, amb la recuperació de l'ensenyament i les doctrines religioses, l'eliminació de la coeducació i la depuració de nombrosos mestres nacionals acusats de simpatitzar amb ideologies republicanes o d'esquerres.

A partir del 1939, el *Consejo Local de Primera Enseñanza* va ser substituït per la **Junta Local de Primera Enseñanza**, amb unes atribucions similars, però amb alguns canvis en la seua composició, amb la introducció de mestres d'educació privada-religiosa, representants de l'església i pares de família designats per Acció Catòlica. El nou consell estava format per l'alcade que feia també funcions de president, **Juan Montón Hernaiz**, el secretari **Mariano Rodrigo Sanmartín**, els dos mestres nacionals **Alejandro Miguel Álamo** i **María Cisneros Rico**, la mestra privada **Bernardina Bayón Medina**, el representant eclesiàstic **Arturo Almar Melchor**, el metge **Ernesto García Raga** i els pares de família **Cosme Juan Ferrandiz** i **Consuelo Navarro Hueso**. La reinstauració de l'educació religiosa va comportar que les *Hijas de la Caridad*, sota la direcció de Sor Bernardina Bayón, es tornaren a fer càrrec de l'escola de les monges. També es va rehabilitar de nou l'escola de la Casa-Ajuntament i es buscaren nous locals per obrir noves escoles nacionals, com un per a xiquetes al carrer *Virgen del Pilar*, núm. 25 (hui Mare de Déu del Pilar). Aquesta Junta va ser l'encarregada d'elaborar un informe sobre els mestres nacionals establerts a Quart i la seua militància, amb l'objectiu de determinar "*los que son dignos de continuar al frente de sus escuelas*" i es va acordar que tots eren dignes de continuar, a excepció de José Tomé Palomar, qui va ser depurat de les seues funcions per la seua militància política, tot i aconseguir l'aval de les màximes autoritats locals i declarar-se defensor de la Causa Nacional i afiliar-se a la Falange.

El procés de depuració dels mestres que van exercir a Quart entre 1936 i 1939 va ser especialment llarg i dolorós. Per una part, alguns dels mestres es van autodepurar i no van poder tornar a exercir fins a l'arribada de la democràcia, com va ser el cas d'Úrsula Bello, Concepción Vila, Emilia Aguilar i Mercedes López, que van abandonar la docència després de la guerra (Ferrús 2014, 447). Per una altra, la resta de mestres van ser rehabilitats després del procés de depuració on havien de justificar la seua afecció al nou règim amb els testimonis de personalitats locals que verificaren que era era "*persona totalmente afecta al Glorioso Movimiento Nacional*". El procés va ser especialment llarg per Salvador Mullor, de qui se sospitava per la seua lleialtat al règim republicà, tot i els immillorables informes de les noves institucions com a persona molt addicta a la Causa, i les seues proclames de fidelitat al règim. Fins i tot va arribar a denunciar altres mestres, entre ells el seu company al G.E. Lenin, José Tomé Palomar a qui va delatar com a vocal de la Casa del Mestre i responsable d'una "*guardería de hijos de milicianos*" (Ferrús 2014, 216-217). La confirmació de Salvador, sense cap sanció, va produir-se el 12 de gener de 1942 i va continuar treballant com a mestre a Quart fins el 31 d'agost de 1960 quan es va traslladar a València. En el cas de José Tomé la seua rehabilitació va ser parcial, i així mentre que la Comissió Depuradora el va confirmar sense cap sanció, d'altra banda, el Jutjat Superior de Revisions el va inhabilitar per a càrrecs directius i de confiança (Ferrús 2014, 378). Segons ens ha explicat Santiago Aparicio, qui va ser alumne seu al Grupo Escolar Lenin al 1938, Don José, que vivia a València prop de les torres de Quart va morir atropellat uns anys després quan baixava d'un tramvia al mig del carrer. Per altra part, José Climent que havia abandonat en 1938 l'escola de Quart es va presentar a les oposicions convocades per pal·liar la falta de mestres per les depuracions de la postguerra. Aquestes oposicions estaven destinades a compensar el fidels al règim i José Climent estava doblement capacitat per la seua condició d'excaptiu i membre de la Falange; així una vegada aprovades les oposicions va obtenir la propietat de l'Escola Nacional de Villanueva del Rebollar (Terol) (Ferrús 2014, 90). Finalment, aquells que havien superat el procés i no hi havia cap dubte de la seua afinitat i adhesió al "*Movimiento*" van restar a la seua plaça (María Cisneros) o bé van ser rehabilitats en el seu càrrec anterior després d'haver ser depurats pel Govern de la República (Alejandro Miguel). A nivell personal, el procés de depuració va suposar la retirada forçosa d'uns mestres amb molta vocació, que van haver de continuar, en el millor dels casos, exercint a l'escola privada i no van tenir el seu reconeixement fins a l'arribada de la democràcia.

4.4 Els xiquets de Madrid i La Colònia escolar Villa Amparo

L'adveniment de la II República i el seu interès per l'educació va comportar un augment de les colònies escolars, iniciades a València entre finals del segle XIX i inicis del segle XX. Aquestes colònies d'estiu estaven dirigides a xiquets valencians amb pocs recursos, amb una clara voluntat d'assistència social. Les primeres colònies d'estiu valencianes varen ser creades el 1906 pel *Patronato de la Juventud Obrera de Valencia*, seguint models de països nòrdics (Sánchez Motilla, 2005), i a l'estiu de 1933 eren ja uns 5.000 xiquets els que participaven de l'estada a les colònies (Cruz, 1991). Van ser fonamentalment els mestres i directors de les escoles els que van posar en marxa les colònies pels escolars, i el gran impuls que va tenir des d'un principi va fer que es creara a l'any 1932 la Federació Valenciana de Colònies Escolars.

Des de l'estiu de 1931 existirien, per tant, colònies escolars a Quart, en un principi molt limitades, sense una edificació pròpia i centrades només en activitats escolars i de lleure durant els mesos d'estiu. A l'estiu de 1932 es té constància de la reunió del vocal del Consell Local i mestre nacional, Alejandro Miguel Álamo, amb el director de la *Inspección de Primera Enseñanza*, Alejandro Pérez Moya, per tal de dotar d'una millor estructura i organització a les colònies escolars de Quart⁶³. A la reunió que va tenir es va informar de la necessitat de dotar a la colònia d'un local destinat a tal finalitat, i equipat amb cuina completa i llits, a més del personal necessari, per tal de fer-se càrrec d'una trentena de nens aproximadament. En un primer moment, es va notificar al consell l'ofertament d'un espai habilitat per als nens al Sanatori de Sant Onofre de Quart. La següent proposta va ser la del Sanatori de la Malvarrosa, que tenia un cost de tres pessetes per nen i dia, i incloïa totes les despeses tant de manutenció com de vigilància i cura dels nens. A aquest cost s'havien de sumar les despeses de desplaçament, pel qual el consell va rebre l'ofertament de la línia d'autos de Nazaret per al trasllat diari de tots els alumnes a un preu de seixanta pessetes per auto.

Va ser aquesta segona opció la que es va triar finalment, ja que probablement suposava un cost inferior i no necessitava habilitar un local o edifici al poble destinat a colònia. Per un extracte de premsa del diari ABC del 17 de juliol de 1936, sabem que un dels xiquets de la colònia, Manuel Serret de set anys, va ser atropellat pel tramvia quan tornaven de la platja; de la qual cosa es dedueix que els nens acudien a la platja de manera regular i que les colònies van estar en funcionament a Quart fins a l'estiu de 1936, tal i com esdevé a la resta de l'estat. De fet, la informació es corrobora perquè un cop acabada la guerra la companyia de transports demanà encara el pagament d'una part dels serveis prestats (675 pts) pel trasllat dels escolars a la platja, encara que l'Ajuntament va negar-se a realitzar el pagament al·legant el no reconeixement d'aquests serveis⁶⁴.

L'aixecament armat i el canvi de la situació a l'estat va provocar que a l'agost de 1936 s'anul·laren els crèdits i les subvencions a les colònies existents, per tal de reordenar els serveis.

Després del colp d'estat del 18 de juliol de 1936, la capital del govern de la República, Madrid, va ser el principal objectiu militar i des d'un primer moment van començar els bombardejos sobre la població civil. Una de les principals preocupacions del govern va passar a ser l'evacuació de les dones, els xiquets i els avis, per tal de allunyar-los el màxim possible del front de guerra. Aquestes evacuacions van començar a l'octubre de 1936, quan per decret de la Presidència del Govern es crea el *Comité de Refugiados*. Aquest estava format per representants dels Ministeris d'Hisenda, Sanitat, Assistència Social, Ajuntament de Madrid, dels partits Socialista, *Unión Izquierda Republicana* i dels sindicats UGT i CNT; als que posteriorment es van afegir representants de la Direcció General de l'Administració Local, el Comitè d'Explotació dels Ferrocarrils i el Comitè Nacional d'Autotransport. En aquest comitè també van participar ajuntaments, diputacions i organitzacions com el *Socorro Rojo Internacional*, el *Sindicato Internacional Anarquista* i l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas*. El seu objectiu era preparar amb la màxima celeritat possible l'evacuació de la població civil de les zones en conflicte a altres regions més allunyades de l'escenari bèl·lic.

63 Acta Consell Local d'Ensenyament, 5 de juliol de 1932, Arxiu Municipal Ajuntament.

64 Sessió del 29 d'abril de 1939, actes municipals.

Aquestes **evacuacions** van ser ràpidament preparades i es va mobilitzar un gran nombre de **xiquets** procedents de la capital i d'altres zones, destinats principalment a **València i Catalunya**, ja que eren àrees situades en la rereguarda en aquell moment i que romanien lleials al govern, i on, a més a més els xiquets podien gaudir d'un bon oratge. Per realitzar les evacuacions es van preparar tots els mitjans disponibles, especialment autobusos i trens, en uns viatges que podien durar més de dotze hores (Crego, 1989, 304). La idea inicial era la de seguir el model de les colònies d'estiu i que al cap d'uns mesos els xiquets pogueren tornar a casa amb els seus pares. A principis del 1937 l'agreujament del conflicte va fer que la Junta de Defensa de Madrid dictara "*Se declara obligatoria la evacuación civil de Madrid a partir del día 9 del corriente*", tal i com recull *La Vanguardia* del 12 de gener de 1937. Per la mateixa ordre de la Junta de Defensa es declarava que havien de quedar-se a Madrid els homes majors de vint anys i menors de quaranta-cinc i que els que no compliren les ordres serien jutjats per feixistes.

Per tal d'acollir al gran nombre de xiquets evacuats es van habilitar colònies infantils en règim familiar. Els primers nens que van eixir de Madrid durant la segona meitat de l'any 1936 van ser principalment destinats a la ciutat de València, des d'on es van repartir posteriorment als pobles propers, on els xiquets van rebre una càlida acollida, segons va recollir el diari *La Vanguardia* del 14 d'octubre de 1936. Aquesta primera onada migratòria es va allotjar, per tant, en famílies de les poblacions disposades a acollir infants, i que així ho havien notificat al consell municipal. La situació inicial va provocar certa descoordinació entre el govern central i els governs autonòmics de Catalunya i Euzkadi, però la voluntat social d'acollir a la infància va servir per corregir la situació. Així es van començar a habilitar a tota la costa mediterrània colònies escolars organitzades per diferents institucions, des de partits polítics i sindicats a Diputacions provincials, institucions estrangeres, ajuntaments i particulars. El finançament de les colònies corresponia a institucions estrangeres, municipis i iniciatives com el Segell pro-infància.

Es calcula que a finals de 1936, uns cent mil xiquets havien eixit de Madrid en direcció a la costa mediterrània (Escribà, Maestre, 2011a, 9), on entre novembre de 1936 i octubre de 1937, la ciutat de València va ser seu del Govern de la República i permetia tenir una major estabilitat política i social. El diari *Crónica* del 4 d'abril de 1937 relata com va ser el trasllat d'aquests nens que fugien de Madrid i els primers dies a València, a partir d'un recull de les cartes que els xiquets enviaven als seus familiars a Madrid: "*Cuando llegamos a Albacete nos dieron de cenar garbanzos, carne, jamón y longaniza. Por la mañana montamos en el tren, y en un pueblo nos dieron dos onzas de chocolate y muchas naranjas, que fuimos comiéndolas todo el camino. Llegamos a Valencia a eso de las tres de la tarde, y en una guardería muy bonita comimos sopa, patatas y huevos, y tocino frito. Luego nos llevaron a otra guardería, porque en la que estábamos no podíamos dormir todos, y aquí encontramos otros muchos niños de Madrid, que estuvieron muy cariñosos con nosotros, y tenemos muchos amigos, con los que jugamos con juguetes que nos han dejado en la guardería, que son preciosos, como no los habíamos visto. Para cenar nos dieron tortilla de patatas, y sopa y naranjas. Luego subimos a dormir. Yo he dormido toda la noche de un tirón. Nos levantamos, nos aparamos y hemos almorzado un trozo de pan de Viena, más grande que una barra de a real, lleno de huevo con tomate, y luego*

café con leche. Así, que estoy muy a gusto. Pero me acuerdo mucho de vosotros, que no podréis estar tan bien y no tendréis todo esto."

Tot i que el plantejament inicial va ser el d'una evacuació temporal, per tal de mantenir els nens allunyats del front de guerra, l'allargament del conflicte va fer que el Govern establira un marc legal específic per als xiquets refugiats i haguera d'optar per solucions més permanents i estables. D'aquesta manera, el 25 de febrer de 1937, la *Dirección General de Primera Enseñanza*, marcarà les bases d'actuació per l'organització de residències infantils, amb una ordre signada pel valencià Josep Renau (veure annex IV).

El gran nombre de nens que van eixir de Madrid i altres àrees va fer necessari doncs establir una **organització sistemàtica de les colònies escolars a partir de la primavera de 1937**. Es van dividir així les colònies en **quatre categories: colònies en règim familiar, comunitats familiars d'educació, colònies de xiquets i xiquetes i colònies en règim col·lectiu** (Escrivà, Maestre, 2011a, 61-62). No obstant, nosaltres desenvoluparem només dos d'aquests tipus de colònies, les de règim familiar i de règim col·lectiu, que són les que sabem que estigueren en funcionament a Quart de Poblet durant el període 1936-1939.

- **Colònies en règim familiar**

Va ser l'opció que més xiquets va acollir durant aquest període, ja que permetia que els nens s'incorporaren en un ambient familiar d'acollida, dins de poblacions que els acollien com a uns fills més del poble. Va ser igualment la primera opció escollida pel Ministeri d'Instrucció Pública per acollir als nens refugiats, ja que no necessitava de l'adequació de locals específics per part del govern municipal, i a més a més inicialment eren de caràcter temporal amb l'esperança que els xiquets tornaren el més prompte possible amb els seus familiars.

Per tal de controlar el correcte funcionament d'aquestes colònies familiars i que, els xiquets portaren una formació i un control de les seues necessitats es designava en cada població un o més d'un mestre responsable, que havia de portar un seguiment dels nens i notificar a la Delegació de colònies l'evolució de tots els nens del poble. Aquest mestre podia ser designat a tal efecte i acompanyar als xiquets des del seu lloc d'origen, o bé es podia designar un mestre de la població que es fera càrrec del seguiment dels xiquets. Els mestres eren responsables de portar un registre dels xiquets que tenien al seu càrrec, de donar classe als nens del grup i integrar-los quan fóra possible amb els xiquets del poble, així com de procurar la bona integració i solidaritat dels nens (AAVV, 1936). Les autoritats municipals, per la seua part, havien de designar un o més metges que portaren un control sanitari de tots els xiquets evacuats i que notificaren a la Delegació, en el cas que necessitaren una cura especialitzada.

Els primers xiquets, segons tenim constància, van arribar a Quart el dia 10 d'octubre de 1936, tal i com ens ha explicat **Santiago Aparicio**, qui recorda perfectament la data perquè era el

dia de l'anniversari del seu germà Paco, amb qui arribà a Quart procedent de Madrid. Tot i que eren originaris d'un poble de Toledo, vivien a Madrid al carrer Fernando de los Rios, al barri de Fuencarral. Ell, el seu germà Paco i la seua germana Luisa eren alumnes del Grupo Escolar Claudio Moyano de Madrid, que estava a 10 minuts de sa casa; Santiago encara recorda com durant la guerra "*de camí a l'escola vèrem monjes i retors morts, tapats en llençols*". Poc de temps després, alguns alumnes de l'escola vingueren en tren a València refugiats. Aquesta mateixa anècdota també ens la ha explicat **Julia Sánchez**, alumna també del Grupo Escolar Claudio Moyano, que vingué a Quart amb els seus germans Flori i Antonio el dia 12 d'octubre de 1936.

Segons el relat de Santiago amb ell van ser uns 60 o 70 alumnes que vingueren des de Madrid en un tren "*de primera*" durant tota la nit, el tren estava " *pintat de caqui*" per a passar desapercebut i quan arribàren a l'estació del Nord de València "*en front de l'estació, ahí mos ficaren* [Institut Lluís Vives] *i en acabat a la cafeteria Lauria i mos donaren xocolata. Al tornar mos donaren mig rotllo de pa i una tallà de pernil que se'n eixia del pa*". Posteriorment els van traslladar a Quart amb el tramvia "*ens portaren en el 5 fins a les torres de Quart i d'ahí el tramvia a Quart*", una vegada arribats a Quart els van portar directament a l'Ajuntament "*en l'última porta que posava grupo escolar*". Una vegada a l'Ajuntament les famílies de Quart s'aproparen per recollir els nens després del bàndol que havia convocat el comitè. Segons ens ha informat Conxa Lopez, filla d'Antonio López Ferreres, el guarda urbà de Quart en aquell període, va ser un cosí seu qui va repartir els nens a la porta de l'Ajuntament. Van ser moltes les famílies del poble que es van quedar xiquets de Madrid. Normalment un per família, fent un gran esforç per a ells, ja que suposava una boca més per alimentar i en la majoria dels casos, eren famílies molt humils de treballadors de la ceràmica i de llauradors, que ja tenien altres fills i que van acollir als xiquets de Madrid com un membre més de la família. Santiago Aparicio i el seu germà Paco van ser acollits a la casa de José López Ferreres, el tio Pepico, i Amparo Sanmartín Monzó (que no tenien fills). Santiago confirma com va ser un dels nebots del tio Pepico qui va anar a buscar-los a l'Ajuntament i digué "*a mon tio Pepico igual li té uno que dos*" i així es va emportar els dos germans a la casa de la família al carrer de la Pau, número 6. Un fet habitual era també que els membres de la corporació municipal donaren exemple i acolliren alguns d'aquests nens, com va passar a Quart on el propi Salvador Vila va acollir a dos nens, com apuntava Coll Ferrer (1987).

L'arribada de Julia Sánchez i els seus germans va ser similar. Una vegada arribats a València van ser acollits a l'Ajuntament de València els van donar "*unos bocadillos enormes*" i d'ahí els van portar a Quart amb uns cotxes. Julia, Flori i Antonio havien arribat a Quart amb 30 alumnes de la seua classe del Grup Claudio Moyano, juntament amb dos professors i una professora, que els van acompanyar durant el viatge. Ella recorda com van deixar Madrid, on la seua escola havia estat bombardejada i es trobava desfeta. Gràcies a la documentació conservada a l'Arxiu de la Diputació sabem que aquesta escola es va traslladar a Quart juntament amb el seu responsable, el mestre José Maria Domínguez Alfonso.

A més d'aquestes dues vingudes de nens des de Madrid, més xiquets van arribar a Quart durant la tardor de 1936. Segons ens ha relatat de **Gaspar Royo**, un altre dels xiquets de Madrid acollit

a Quart durant tot el període de la guerra, ells van arribar al poble procedents de la zona del Grau de València, on van ser espectadors dels bombardejos del port per part de la marina feixista. El trasllat es va fer en aquest cas en un autobús, que va arribar a la plaça de l'Ajuntament de Quart carregat de xiquets, que van tindre una gran rebuda per part de la població, qui els va acollir i es va fer càrrec d'ells durant tots els anys de la guerra. Normalment els xiquets de menys edat, com era el cas de Gaspar o de Honorio de Rojas, que en el moment de la guerra tenien només uns 5 o 6 anys van ser protegits i apadrinats primer per altres nens refugiats de més edat, que es van responsabilitzar d'ells fins que van ser acollits per les famílies de Quart corresponents. **Aureliano Maeso** de 11 anys en el cas d'Honorio, i dos germans adolescents acollits per *la Pontera* en el cas de Gaspar. Honorio va ser acollit pel tio Rosario a la casa que tenia en la baixada del Molí, mentre que Gaspar Royo, conegut familiarment com *Gasparillo*, va ser acollit a la casa familiar de Francisco Olmos Vázquez, al carrer Cirilo Amorós.

La primera referència documental als arxius de Quart sobre aquests nens refugiats, correspon al mes de novembre de 1936, quan ja es recull a una relació de pagaments del consell municipal la gratificació a les "*Encargadas niños de Madrid*"⁶⁵, corresponent a la segona setmana de novembre, per un total de 60 pessetes setmanals.

En les relacions de pagaments del mes de desembre conservades a l'arxiu municipal ja es dona constància del nom de les dues responsables dels xiquets evacuats, les germanes **María i Julia López-Mezquía**⁶⁶, les quals van ser designades per la Direcció General per fer-se càrrec dels nens evacuats de Madrid i que van restar al poble com a mínim durant tot l'any 1937. En el cas de Quart, pel que fa referència als xiquets evacuats a colònies familiars, les dues mestres nomenades com a responsables de la vigilància dels xiquets no es van integrar dins del sistema educatiu de Quart, ja que els seus noms no apareixen ni a les relacions de pagament del consell municipal, ni al llistat de mestres. De manera que la seua funció va ser únicament el control dels nens, deixant la docència als mestres ja existents al poble, tal i com consta a les relacions de pagament de finals de 1936 i inicis de 1937, on l'atribució de María López era únicament de "*vigilancia niños Madrid*"⁶⁷. La feina, per tant, d'aquestes mestres era només de visitadores dels xiquets ja que probablement foren mestres que no tenien escola assignada perquè procedien d'escoles de la zona rebel (Crego, 1989, 309).

El contacte amb les seues famílies d'origen es feia per carta i extraordinàriament per telèfon; Santiago Aparicio recorda emocionat com un dia el tio Tónico de les cebes [Antonio Valldecabres Sanmartín] el va venir a buscar i el va posar al telèfon amb la seua mare a Madrid, amb la qual feia temps que no parlava. Les dificultats econòmiques i el context de guerra feia que les comunicacions no sigueren fàcils, però tot i així les famílies de Madrid feien el que podien per vindre a Quart per estar en contacte amb els seus fills. Els pares de Santiago Aparicio, com no tenien recursos econòmics es van colar dins d'un camió de fruites per poder arribar a València; mentre que Julia va tenir més sort i sa mare va vindre per estar amb ella i els seus germans a partir de juny de 1937. La vida al Madrid bombardejat i amb els fills a centenars de quilòmetres no fou gens fàcil per aquestes famílies. Com bé

65 Relació de pagament del 15 de novembre de 1936, AMQP.

66 Relació de pagaments del 6 de desembre de 1936, AMQP.

67 Relació de pagaments del 20 al 27 de desembre de 1936. AMQP.

explica Julia Sánchez, en un primer moment els seus pares pensaven que la guerra no duraria i que la idea era que els xiquets tornarien ràpidament, però la situació es va allargar més del previst.

A partir del relat de Gaspar Royo, sabem que eren *Los Hijos del Pueblo* els que es feien càrrec dels nens i que cada dues setmanes, unes responsables, probablement les germanes López-Mezquía, passaven per les cases d'acollida per tal de comprovar que els xiquets estiguessen en bones condicions. L'educació de Gaspar i dels altres xiquets era responsabilitat dels mestres nacionals existents al poble, tal i com recomanaven les instruccions de la Direcció General "*Cuando sea posible, poniéndose de acuerdo con los Maestros del pueblo, convendrá arreglar las clases de forma de que estén mezclados los niños evacuados con los de la localidad*".

Amb l'anàlisi de les actes municipals de Quart hem pogut esbrinar el nom d'altres xiquets de Madrid i la família en la que van estar acollits. És el cas d'**Emilio Durán**, qui estava acollit a casa de Pascual Navarro Sanz al carrer Cervantes, num. 11; **Luisa Paredes**, acollida a la casa de Matilde Espinosa; **Rafael de la Flor Vázquez**, acollit a una casa del carrer Calvo Sotelo, 13 (actual carrer l'Amistat); **Antonio Ferreiro Sanz**, acollit a casa de Pablo Alcarria al carrer Gerardo Paadín, 15, així com **Luis Miguel Gallo** i **Mercedes Cazorla Valle**, qui es trobava a la colònia de la localitat⁶⁸. Santiago Aparicio recorda també el nom d'una altra xiqueta que va vindre amb ell, **Isabel Roa**, que es va casaria després amb un xic que treballava a El Cano i d'un xiquet que es deia **Santiago Poblete**, que va ser acollit a casa dels Torner.

La nombrosa arribada de nens de Madrid a un poble on molts dels seus habitants no sabien parlar el castellà va provocar moltes anècdotes i confusions, com ens ha explicat Lola Rios, la família de la qual va acollir un jove de Tomelloso, qui un dia dirigint-se a la seva àvia (Vicenta Coll) li va dir "*Es que no la entiendo*" i ella li digué "*Jo a vostè tampoc l'entenc*".

En qualsevol cas, a mida que avançaven els esdeveniments bèl·lics sabem que no van ser únicament xiquets procedents de Madrid o de Castelló els que van ser acollits per famílies del poble, ja que van arribar també altres xiquets refugiats procedents de Màlaga, que es van integrar dins del poble després de la caiguda de la ciutat en mans nacionals al febrer de 1937⁶⁹. El gran nombre de refugiats que van arribar a València des de Màlaga va fer que la Delegació Central contactara de manera urgent amb moltes alcaldies populars per tal de distribuir els nens segons el nombre d'infants que cada poble podia rebre (Crego, 1989, 317).

Un cop acabada la guerra, la *Junta Provincial de Protección de Menores* demana el retorn dels xiquets⁷⁰, tot i que alguns es van quedar més temps a Quart en no poder localitzar a la seua família. És el cas d'Honorio de Rojas, qui en acabar la guerra es va quedar amb el tio Rosario perquè no trobaven a la seua família. El tio Rosario i Doloretos posaren anuncis a la premsa buscant als seus pares però passà el temps i no hi havien notícies. Finalment va ser una tia d'Honorio, qui un

68 Actes municipals sessió del 25 d'agost de 1939.

69 Informació facilitada per Vicente Vidal, la família del qual va acollir una xiqueta refugiada de Màlaga.

70 Actes municipals sessió del 25 d'agost de 1939.

dia estant a la cua d'una tenda de Madrid va sentir com una altra dona contava com el diari duia un anunci sobre el nen, Honorio De Rojas Alonso, que evacuat a València en guerra ara buscava a la seua família. Aquesta anècdota a la cua d'un comerç va permetre que finalment Honorio fóra localitzat per la seua família i retornara a Madrid on encara viu avui en dia.

- **Colònies col·lectives**

Les colònies de règim col·lectiu van sorgir com una necessitat del govern de la República per donar refugi als nens evacuats per fugir dels bombardejos i, al mateix temps donar als nens una bona educació.

Com els xiquets refugiats estaven tots en edat escolar i era necessària una atenció personal a les necessitats dels menors, a partir del gener del 1937 el govern de la República va crear el Sistema de Colònies per donar acollida i cobrir tant les necessitats educatives com sanitàries i higièniques dels menors. Per tal d'organitzar correctament l'evacuació dels xiquets i millorar l'organització de les colònies, el Ministeri d'Instrucció Pública va crear al febrer de 1937 la *Delegación Central de Colonias*, tal i com recull la *Gaceta de la República* del dia 1 de març de 1937, amb seu central a la ciutat de València i dirigida per Dionisio Prieto Fernández, director de l'escola Pablo Iglesias de Madrid.

L'evacuació dels nens i el manteniment de les primeres colònies va ser dirigit pel *Socorro Rojo Internacional*, que es faria càrrec del control d'algunes de les noves colònies. A més a més diverses institucions internacionals, com el *Comitè Noruego de Ayuda a España* o el *Canadian Youth Committee to Aid Spain*, entre altres, es van ocupar de mantenir econòmicament diverses d'aquestes colònies (Escrivà, Mestre, 2011a, 68).

Les colònies estaven sota la responsabilitat d'un director o directora, ajudat per un equip de professionals depenent de la mida de la colònia. Normalment, l'equip estava format per un director, un mestre, una cuinera i una rentadora. Els recursos mínims per al funcionament de la colònia s'establien en 10.268 pessetes per una colònia de 20 alumnes, a més d'unes 3.000 pessetes mensuals per les despeses ordinàries (Fernandez Nieto, 1987, 111).

Una de les funcions principals de la Delegació era l'allotjament i instal·lació dels menors evacuats. Per aquest fi, la Delegació es posava en contacte amb el consell municipal que oferia locals adequats per a la instal·lació de colònies. Aquests locals eren principalment palaus o residències abandonades pels seus propietaris al començar la guerra, o bé propietats requisades a burgesos o a comunitats religioses. Després d'obtenir el local, era missió de la Delegació la instal·lació de tot el mobiliari necessari, així com del material escolar.

L'organització de les colònies va quedar reflectida en uns butlletins publicats pels mestres responsables, on es volia mostrar a l'opinió estrangera les bondats d'aquest programa i els avenços en els aspectes pedagògics. Aquest butlletí, anomenat *Children's colonies* (AAVV, 1937) va ser editat pel Consell Nacional de l'Infància Evacuada i publicat a París en 1937.

Un dels seus principis és que els nens havien de sentir-se a la colònia com a casa seua i amb un ambient familiar, com es tindria amb els propis fills. Per aquest fi, era recomanable que la colònia tinguera una ràtio entre 25 i 50 alumnes, ja que més alumnes feia difícil la convivència i a més a més s'havien de complir una sèrie de requisits: la casa havia de ser neta i amb bon gust. Els dormitoris havien d'estar ben disposats amb llits equipats amb colors harmònics, cada alumne havia de disposar del seu llit i sota cap condició es permetia compartir llit. El menjador també havia d'estar ben equipat amb estovalles, tovalloons amb les seues fundes. Els lavabos havien d'estar sempre en bona condició de neteja i disposar d'útils per penjar les tovalloles, així com el conjunt de necesser bàsic.

Pel que fa als alumnes de la colònia, no hi podia accedir a ella qualsevol nen, el requisit principal era que els alumnes havien de ser nens en edat escolar procedents de zones en guerra que havien estat evacuats per qualsevol dels mitjans (Ministeri, organitzacions humanitàries o internacionals, etc.).

La figura de màxima responsabilitat era el director/a, la missió del qual serà la de supervisar i assegurar el correcte funcionament de la colònia. En segon lloc, els professors eren responsables de la correcta educació i de l'estada completa dels alumnes des del matí fins a la nit. Depenent del nombre d'alumnes s'establí un nombre determinat de personal, la colònia de Villa Amparo de Quart de Poblet es va regir segons les normes de les colònies de 50 alumnes i, per tant, l'organigrama era el següent:

1 Director	
2 Professors (preferiblement dones)	
1 Responsable de cuina	80 pts al mes
1 Responsable de costura i planxa	60 pts al mes
2 Responsables dels treballs domèstics i de neteja.	120 pts al mes

El Ministeri finançava les colònies a raó de 3.50 pessetes per alumne i dia, que havien de servir per pagar les nòmines del personal de serveis, així com les despeses ordinàries de la casa. El director i els professors no rebien cap remuneració, ja que el seu salari era responsabilitat del Ministeri d'Educació. Les persones responsables de les feines domèstiques eren directament triades pel director del centre i era necessari procurar que no se superara aquest nombre.

Una de les consignes era la d'establir un horari i una rutina molt marcada, a la que els alumnes s'havien d'acostumar i era molt estricta pel que fa a la neteja dels alumnes. El menú era ajustat de manera setmanal basant-se en productes frescos i els més saludables possible. Una altra prioritat era la d'organitzar els treballs i les classes de manera col·lectiva, fomentant la cooperació entre els nens i la solidaritat. Es recomanava a més que els alumnes crearen un diari de la colònia, on s'explicarien els treballs diaris i les activitats de la colònia.

Un dels principals eixos de la colònia era el d'establir un programa d'ensenyament adequat seguint la base del que recull la Constitució de 1931, per la qual aquesta havia de ser laica i solidària.

En una circular emesa pel *Consejo Nacional de la Infancia Evacuada* es donen una sèrie d'instruccions precises pels responsables de les colònies i els mestres (Escrivà, Maestre 2011a, 85-86).

"Horario y orientaciones para toda la obra de cultura educadora de las colonias escolares, comunidades familiares de educación:

Horario

Por la mañana de nueve a doce:

LUNES: Aritmética, Geografía, Lenguaje.

MARTES: Geometría, Física, Derecho.

MIÉRCOLES: Aritmética; Historia general y de España, Lenguaje.

JUEVES: Geometría, Geografía, Historia Natural.

VIERNES: Aritmética, Química, Historia Natural.

SÁBADO: Aritmética, Historia general y de España, Lenguaje.

NOTA.- Los sábados los dedican las niñas a la cocina y labores domésticas en general y los niños a trabajos prácticos de Aritmética, Historia y Lenguaje que son las actividades correspondientes a la mañana.

Después de la primera sesión de cada mañana, cinco minutos de conversación y de movimientos.

Después de la segunda sesión, diez minutos para tomar el sol y airearse.

De doce a una, actividades físicas al aire libre en la playa, en el campo, en el lugar más adecuado.

A la una y cuarto la comida y después de comer, de sobremesa, recitado y canto y conversaciones variadas.

Hasta las tres, reposo.

Por la tarde, de tres a cinco:

LUNES: Dibujo.

MARTES: Recorte artístico y trabajo manual en general, según las edades y la preparación.

MIÉRCOLES: Lectura y dictados, explicados de trozos escogidos de los mejores autores para recitarlos.

JUEVES: Paseos largos o juegos organizados y al anochecer teatro, recitados, canto.

VIERNES: Los niños dibujo y las niñas trabajo de costura.

SÁBADO: Correspondencia familiar y limpieza general de cuerpos y vestidos.

De cinco a seis de la tarde.- El grupo de mayores estudia y los demás, paseos y juegos.

Todos los días de seis a siete y cuarto.- El grupo de mayores continúa el estudio y algunos atienden a la Biblioteca y el grupo de medianos lecturas en la Biblioteca.- El grupo de pequeños en sus respectivas casas o en los sitios más adecuados, juegos educativos con las cajas de construcciones.

A las siete y media.- La cena y de sobremesa conversación, recitados, canto.

A las nueve.- Los pequeños y los medianos a la cama y el grupo de mayores estudia y el especial de niñas corte y confección. Todos trabajan hasta los diez y media que se retiraran a descansar.

DOMINGO: Pueden organizarse excursiones deportivas o culturales, o deportivo-culturales, por la mañana, o por la tarde, o de todo el día, con todos los niños reunidos o en dos o tres grupos. Si se permanece en la Colonia, por la mañana, debe tenerse una reunión en la cual la persona más caracterizada expondrá sus impresiones de la semana y sacará de ellas las oportunas consecuencias en beneficio de la obra que se trata de realizar.- Por la tarde, al anochecer, habrá otra reunión general para la proyección de películas educadoras y para recitados, cantos, lecturas, etc."

- **La Colonia Escolar Villa Amparo**

La colònia Villa Amparo va ser una de les 81 colònies escolars que el Ministeri d'Instrucció Pública va obrir a l'Horta de València, per tal d'allotjar als quasi 6.500 nens evacuats pels bombardejos de Madrid i situades en edificacions confiscades durant els primers anys del conflicte (Figura 25 i 26). L'objectiu era protegir als nens i allunyar-los del Front, per tal que no patiren els horrors de la guerra. A partir de les actes d'una reunió del dia 11 de març de 1937 de l'equip organitzador la *Delegación Central de Colonias*, recollida en una publicació recent sobre les colònies escolars de Picanya (Escrivà, Maestre, 2011b) tenim la primera notícia de la colònia: "*Blanco* [Francisco Blanco Mateos, responsable de la secció de Recepción y Tránsito de Niños de la Delegación Central de Colonias] propone que, "*para activar lo de Picaña y no entretenerse con lo de la REVA, se trasladase allí Casimiro, el que está nombrado para Quart de Poblet. No queda esto aceptado porque Prieto* [Dionisio Prieto Fernández, delegat de la Direcció General] *afirma que es preferible siga en dicho pueblo gestionando para montar allí el otro grupo de colonias..."*.

Tal i com afirma el text, Casimiro (Martínez o Martín) es va quedar a Picanya i es va encarregar de posar en funcionament la colònia escolar número 11, també coneguda com Picanya 2. A la relació de Colonias de Régimen Colectivo del Ministerio de Instrucción Pública fins a novembre de 1937, entre altres colònies i a més de la de Picanya, s'informa també de la colònia número 28 coneguda com Villa Amparo, situada a Quart de Poblet i dirigida per Gaspar Botello Quintas (Escrivà, Maestre, 2011b, 128). El responsable de la colònia va ser escollit pel Ministeri d'Instrucció Pública i exercia de mestre de l'escola graduada de Navalcarnero, tal i com consta en el *Boletín Oficial de la Provincia de Madrid* del 21 d'agost de 1935. Un cop acabada la guerra va patir un procés de depuració, com tants altres mestres de zona republicana.

La vida de la colònia Villa Amparo va ser relativament curta. En la relació de colònies de la *Delegación Regional de la Infancia Evacuada de Valencia*, datada d'octubre de 1938, entre les 158 colònies d'Alacant i València recollides, no es fa esment de la colònia de Quart. En canvi, s'esmenta,

que la colònia de Quart es va traslladar a Alcoi, a la colònia número 9, coneguda com Baradello Chelat (Escrivà, Maestre, 2011a, 138-139). A ella es va traslladar el seu responsable, Gaspar Botello Quintas, amb tots el nens, que segons l'esmentada relació eren un total de 43.

Figura 24. A l'esquerra, imatge aèria de la residència de Villa Amparo a partir del vol americà de 1956, s'aprecia la característica torre adossada al frontal esquerre. Font: IGN; a la dreta, localització de la colònia Villa Amparo sobre una imatge actual, de la residència original únicament es conserva el gran pi, actualment dins de la zona d'aparcament. Font: IGN.

La colònia Villa Amparo va ser inaugurada el 20 de juny de 1937 (Del Pozo, 2011) i comptava amb una capacitat per 49 alumnes. Va estar en funcionament fins a l'estiu de 1938 quan es traslladà finalment a Alcoi. Per la instal·lació de la colònia es va optar per un gran mas situat en el pla de Quart, el Mas de la Cansalada, també conegut com Villa Amparo. Es tractava d'un dels primers grans masos situats a la zona del secà de Quart, a uns cinc quilòmetres a l'oest del nucli urbà, al nord de la carretera de Madrid. La casa era una masia de notables dimensions construïda a principis de segle XX i formada per un recinte principal amb una torre adossada al lateral esquerre i un espai de garatge al costat. A més a més disposava també d'un gran corral i una zona de vinya que ocupava tota la part posterior de la construcció. Segons Cento Sancho, la partida de la Cansalada, a la que pertanyia el Mas, estava situada a la banda nord de la intersecció del Camí de Madrid amb el camí a Aldaia pel Barranc de la Saleta i era un gran terreny de cultiu de vinya, garroferes i cereals que va ser en una gran part expropiat amb la construcció de la primera pista ferma de l'aeroport de Manises en 1946 (Sancho, 2009, 70). A partir de la documentació cadastral sabem que durant al menys la dècada

de 1940 el mas va pertànyer a Francisco Javier Goerlich Lleó, arquitecte municipal de València des de 1922. L'edifici va ser integrat dins de la Base Aèria de Manises i posteriorment va passar a dependre de l'aeroport, quan es va tancar la base militar el 1999. En eixes dates el mas ja estava completament abandonat i va ser enderrocat a inicis de la dècada del 2000, per tal d'ampliar el recinte de l'aeroport. En l'actualitat, dins d'una zona d'aparcament només sobreviuen del que va ser Villa Amparo o el Mas de la Cansalada, dos grans pins que ens recorden l'existència prèvia de la colònia.

La masia va ser adquirida cap a 1909 pel militar i enginyer Julio Cervera Baviera, fundador de la primera *Escuela Internacional por Correspondencia* del territori espanyol l'any 1903 (Figura 26, 1). El propi Julio Cervera, una vegada retirat de la carrera política comunica a les autoritats que a inicis de 1910 havia traslladat la seua residència de València a Quart de Poblet (Rodríguez Esteban, 2008, 199). La masia va ser adaptada, per tant, per la docència i destinada als estudis d'enginyeria agrícola que ell mateix dirigia, segons la descripció dels seus plans d'estudis redactats en 1911: "*Nuestra Institución ha adquirido una hermosa finca en las inmediaciones de Valencia y hermoso edificio [fa referència a Villa Amparo], con cien hanegadas de tierra, en donde, establecidos laboratorios de análisis y todos los aparatos modernos de experimentación, con una bonita instalación electromecánica, podrán los profesores y la Sección correspondiente dedicarse a toda clase de ensayos, y los alumnos que terminen sus estudios, y lo deseen, podrán practicar y estudiar sobre el terreno en los campos de experiencias y cultivos de la institución*" (Cervera, 1911, 11). Aquestes escoles van gaudir d'una gran popularitat a la seua època i, a partir de 1911, són constants a la premsa els anuncis on es presenta com a motiu publicitari la propietat de Villa Amparo (Nuevo Mundo 20/07/1911; 03/08/1911; 31/08/1911; 11/01/1912, Mundo Gráfico 20/03/1912). En Quart i gràcies als avenços del propi Cervera, van formar a una gran quantitat d'alumnes de tota Europa i Amèrica. Als terrenys de la propietat s'experimentaven de nous procediments per l'exterminació de la filoxera, amb un bon resultat segons la premsa (Mundo Gráfico 22/05/1912). La institució va estar en funcionament fins a 1921 i va aconseguir grans avenços com el descobriment d'un tractament antidiabètic en 1916, però per la seua avançada edat, Cervera es retira a Madrid en 1927, on acaba morint el 24 de juny de 1929.

La propietat de Villa Amparo va ser adquirida posteriorment per la empresa REVA, *Regadíos y Energía de Valencia*, empresa recentment desapareguda i constituïda en juliol de 1928 amb capital belga (Figura 26, 2). L'objectiu de la empresa era el desenvolupament d'indústries agrícoles i hidroelèctriques a la província de València, convertint antics terrenys de secà en regadiu. Per aquest fi es van comprar tot un seguit de propietats agrícoles del secà, especialment concentrades en la zona del Pla de Quart (municipis de Quart de Poblet, Aldaia, Riba-Roja del Túria, Torrent), entre les que es trobaria la de Villa Amparo o la casa d'Espí, a la partida de Perdiguier (Figura 25).

Durant la Guerra Civil les instal·lacions de la REVA van ser ocupades per un Comitè de Control Central, constituït el dia 1 de febrer de 1937 i format per Juan Carlos Spiergelhalder Zilig, Alfredo Garcia Conejos i Domingo Jaumandreu Sala. El consell d'administració, per la seua part, va haver

Figura 26. Evolució de l'edifici de Villa Amparo entre 1911 i 1936: 1. Imatge dels terrenys i de la masia de Villa Amparo durant l'any 1911 (Cervera, 1911; imatge conservada a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València) 2. Imatge de Villa Amparo i dels terrenys de vinya, es pot observar la característica torre amb merlets de la façana de la propietat, a l'esquerra s'aprecia una torre pertanyent a la propera base aèria de Manises (REVA 2003, 38) 3. Vista de la part davantera de la Colònia de Villa Amparo, a l'esquerra de la casa es pot apreciar el cartell de la REVA (Fons Local Quart de Poblet- Biblioteca Nacional, Madrid).

A partir de l'extracte de l'acta de la Delegació de Colònies recollida més amunt sabem que els membres de la Delegació de Colònies es van reunir amb el Comitè de la REVA per parlar d'assumptes de Quart. Deduïm que es va sol·licitar la cessió d'alguna de les seues propietats per instal·lar-hi una colònia escolar i que es va optar per Villa Amparo, que reunia els requisits necessaris per acollir una colònia escolar. Precisament en una de les fotografies conservades a la BNE es veu clarament el cartell de la REVA en un dels laterals de la casa (Figura 26, 3). Aquesta no va ser la única colònia instal·lada en propietats de la REVA, ja que també es va aprofitar per aquesta finalitat la Masia del Conde de Torrefiel, també al Pla de Quart, al terme municipal de Ribarroja del Túria.

Malgrat tot, la idea inicial de la Delegació de Colònies era la d'instal·lar la colònia en una altra masia, anomenada Villa Teresita, tal i com consta en les actes municipals⁷¹: *"Se dio cuenta de la organización de una colonia escolar en Villa Teresita con la relación del mobiliario y demás utensilios que ha de suministrar este Consejo para 57 personas; acordándose que como el consejo no tiene noticia oficial no ha autorizado esta colonia, ni se ha solicitado en forma reglamentaria, no contestar lo solicitado"*. La masia de Villa Teresita era un altre dels grans masos del secà de Quart que van ser expropiats a l'inici de la guerra. Estava situat al límit occidental del terme municipal de Quart, en la frontera amb el de Ribarroja i durant el període de la guerra va pertànyer al consell, que el va utilitzar com a camp de conreu⁷². Les característiques del mas eren molt similars a les de Villa Amparo, amb una bona comunicació, un gran pati, camps i espais de lleure.

La no resposta del consell municipal faria que la Delegació buscara una altra ubicació i s'optara per la de Villa Amparo, que ja havia estat habilitada per centre escolar anteriorment *"Se dio cuenta de un oficio de la Delegación de Colonias del Ministerio de Instrucción Pública, interesando, se comuniquen los locales que se dispongan en esta población y puedan ser ofrecidos con destino a*

⁷¹ Actes de sessions del 12 de març de 1937, AMQP.

⁷² Libramiento de pagos núm. 100, pressupost de 1937. AMQP.

organizar el mayor número posible de Colonias para niños evacuados; acordándose comentarlo en sentido de que no existe ningún local que pueda ser destinado al fin propuesto, pues la finca denominada Villa Amparo ya se encuentra habilitada para ello⁷³.” Sorprèn, per tant, la negativa del Consell a la ubicació de la colònia al lloc triat per part de la Delegació de Colònies, i la tria final del mas de Villa Amparo, que com es pot apreciar no havia estat notificat inicialment a la Delegació com a local disponible.

A partir d'aquestes actes de sessions sabem que **la colònia va ser inaugurada a finals de març de 1937**. Les condicions de la instal·lació del nou centre eren ideals per habilitar una colònia, ja que es disposava d'una bona comunicació terrestre, de zones enjardinades, de serveis sanitaris i d'aigua potable gràcies als treballs fets per la REVA i anteriorment per l'escola de Julio Cervera. El tret més característic de la casa era el torreó amb merlets, al qual els xiquets tenien prohibit de pujar pel perill de caure, tal i com ens ha explicat Antonio Abellán (únic resident de Villa Amparo que hem localitzat fins ara). No obstant, finalment “*para que viéramos el paisaje y se nos quitara la curiosidad, el maestro nos subió de siete en siete, de todas formas la puerta del torreón se cerró con llave para evitar posibles peligros*”. A més a més la propietat disposava de zona de granja, horts i un ampli camp de vinyes on els alumnes podien realitzar treballs manuals i físics. Aquestes bones condicions varen fer que el Consell decidira muntar la colònia número 28, segons la relació de colònies del Ministeri d'Instrucció Pública a Villa Amparo.

En una de les fotografies on es pot apreciar millor l'interior de la masia de Villa Amparo, amb un interior ricament ornamentat amb taulells de panells ceràmics, s'observa a l'esquerra de la fotografia un cartell propagandístic (Figura 27). El cartell “*Alistate en el Tercer Batallón Azaña*”, del conegut il·lustrador Aragó, data amb gran probabilitat de l'any 1937. El *Batallón Azaña* va ser format per les joventuts d'*Izquierda Republicana*, partit del qual Azaña era president, i van participar activament entre 1936 i 1937 en els combats del front de Terol i al País Basc, fins que van ser integrats dins de l'Exèrcit Popular. No sabem si des d'*Izquierda Republicana* van ajudar a la colònia de Villa Amparo, és possible que el cartell es posara per l'afinitat ideològica dels mestres (el partit d'Azaña gaudia d'un ampli suport entre el professorat) o bé simplement tinguera una voluntat propagandística. Tanmateix poder identificar el cartell és una font d'informació interessant per continuar estudiant la colònia.

Als registres no consta que la colònia estiguera apadrinada per cap institució estrangera, tal i com sí va passar amb tantes altres colònies, tot i que no es pot descartar, ja que a la relació de colònies apadrinades recollida al diari de Justa Freire apareix manuscrit l'apadrinament de la “*Chicago Section progr. Women's Concil*” de Nova York en referència a la colònia d'Alcoi (abans Quart de Poblet) (Escrivà, Maestre 2011, 68). Segons l'únic testimoni que tenim dels nens que van estar a Villa Amparo, Antonio Abellán, els xiquets sabien que estaven apadrinats per Amèrica i Noruega, que els enviaven aliments: llet condensada, llaunes de carn en conserva i peix congelat. Així mateix, segons el testimoni d'Antonio, “*Rússia*” també ajudava a la colònia i els enviava roba d'abric i xocolata, a més de joguets i llepolies, que els van portar uns soldats soviètics que els van visitar amb altres camarades republicans.

⁷³ Actes de sessions del 26 de març de 1937, AMQP.

Figura 27. A la dreta, fotografia de l'interior de la masia de Villa Amparo, a l'esquerra de l'escala s'aprecia el cartell del Batalló Azaña; a l'esquerra, reproducció completa del cartell. Imatges Fons Local Quart de Poblet - Biblioteca Nacional de España i Biblioteca Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona.

Durant el seu període de funcionament la colònia també va ser visitada diverses vegades per Justa Freire, visitadora i inspectora de les colònies per part del Ministeri d'Instrucció Pública, així com personalitats internacionals. En una d'aquestes visites, datada del dia 5 de febrer de 1938 recollida als seus diaris es llig *"Encuentro más desorden y polvo que otras veces. El responsable no está y el ambiente empeora. Trabajo un gran rato con el grupo de niños pequeños. Llegan "los laboristas" ingleses que presenciaron la sesión de Cortes y todos visitan la colonia"*. Vista l'afinitat ideològica, la presència de diputats laboristes als territoris de la República va ser habitual, especialment durant les sessions de Corts, com va passar el 10 d'octubre de 1937, abans del trasllat del govern a Barcelona. Tanmateix la visita que recull Justa Freire en febrer de 1938 fa referència a la visita de diputats estrangers a les Corts Generals a Barcelona, també recollida per la premsa de l'època. Al diari La Vanguardia del dia 6 de febrer de 1938 es publica *"Los diputados extranjeros recorren algunas ciudades españolas"*; en ell es recull el nom dels diputats laboristes lord Listowel, John Strachey, Fred Montagú i Barbara Goold, que juntament amb parlamentaris francesos i escandinaus van recórrer la ciutat de València i els pobles més propers. Sembla així que alguns d'aquests laboristes britànics visitaren en aquestes dates la colònia Villa Amparo de Quart de Poblet.

Pel que respecta al funcionament de la colònia, la nota de Justa Freire al seu diari personal, mostra un cert descontrol i desorganització de la vida escolar dels alumnes. En alguns d'aquests casos la vida idíl·lica que es pretenia mostrar no mostrava sempre la realitat diària de la colònia. Un recent estudi sobre les colònies escolars de València ja apunta com es percep en aquestes una manca de docents capacitats per fer-se càrrec, una escassa preparació dels responsables i el creixent desinterès d'alguns mestres (Del Pozo, 2008, 532); encara que aquestes afirmacions no podem generalitzar-les.

Les colònies eren en sí unes entitats de gestió autònomes, on només el director era escollit pel Ministeri d'Instrucció Pública, que després era qui triava la resta del personal de la colònia. Aquest fet va provocar que molts mestres no foren triats directament per la seua capacitat, sinó pel grau de parentesc i esdevingueren unitats familiars. A la colònia Villa Amparo és evident com el responsable, Gaspar Botello Quintas, tenia entre el personal a la seua germana Rosalía Botello Quintas i probablement la seua dona, segons el testimoni d'Antonio Abellán, qui recorda com *"en la colonia vivía el director con su mujer i sus dos hijos"*.

Aquesta situació i l'agreujament del conflicte bèl·lic haurien estat els motius pel qual la colònia Villa Amparo va ser tancada durant l'estiu de 1938 i traslladada a Alcoi amb els seus responsables i tot el conjunt d'alumnes, que en aquests moments eren un total de 43. Segons el testimoni d'Antonio Abellán *"De Valencia [colònia de Villa Amparo] nos trasladaron a Alcoy, pues en Manises, estábamos justo al lado del campo de aviación y la CAMPSA, donde bombardeaban las pavas alemanas"*. Sembla versemblant que la colònia es tancara pel perill evident dels bombardejos sobre l'aeròdrom de Manises; que com hem pogut documentar a l'hemeroteca s'iniciaren en juny de 1938.

Sobre la vida en la colònia, el millor testimoni directe de com es vivia a Villa Amparo són la veu i els records d'un dels nens que va viure allí com a colon, Antonio Abellán Piqueras⁷⁴.

Antonio, que comptava amb vuit anys d'edat quan va arribar a la colònia, va nèixer a Albacete i orfe de pares, va ser traslladat a Villa Amparo pel seu germà major, José Abellán, tinent de carabiners a València durant la República. Quan va arribar es trobava *"en un estado lamentable y muy desnutrido"*, i va ser una de les xiques més grans, Maria de la Paz Moreno, Mari Paz com li deia Antonio, qui es va ocupar d'ell: *"ella se encargaba de darme tres veces al día aceite de hígado de bacalao, desayuno, comida y cena, desde que llegué a la colonia, hasta el fin de la guerra, ella me estuvo cuidando"*. Veient les fotos Antonio se'n recorda d'una altra xiqueta que anava sempre amb ells i que apareix a l'esquerra d'ells a una de les fotografies, així com també a la fotografia d'una xiqueta rentant-se les dents que va ser utilitzada pel Govern de la República al quadern de *"Children's colonies"*. Antonio no recorda el seu nom, només que *"se enganchaba siempre a Mari Paz y a mí"*.

El seu millor record i agraïment és per als mestres que van tindre que eren *"estupendos y nos enseñaron muy bien, a leer, escribir y las cuatro reglas"* i recorda especialment les classes de dibuix on feien pintura ràpida, paisatges i bodegons. De les classes Antonio recorda especialment els dictats que els hi feia don Gaspar, ja que el mestre sempre el renyia *"porque me comía las letras"*. Les excursions que feien es decidien entre tots, Antonio reviu com anaven principalment al riu Turia, que en aquell punt era molt ample i disfrutaven molt banyant-se en el riu i jugant. Aquestes excursions els servien també per aprendre coses de la natura i de la vida *"nos daban lecciones sobre el terreno, nos enseñaban a reconocer las plantas, a orientarnos y a saber lo que puedes comer y no"*; una metodologia molt avançada per l'època, basada en els principis de la coeducació on les lliçons no s'aprenien només a l'escola, sinó que els coneixement teòrics es completaven amb l'estudi a l'aire lliure i el contacte amb la natura.

Alguns d'aquests dibuixos han estat conservats i han arribat fins als nostres dies, en concret

74 Article QPHP: *"Històries de la Guerra: La vida a la colònia escolar de Villa Amparo"*

es tracta de 8 dibuixos realitzats per nens residents a la colònia, amb unes edats compreses entre els 6 i els 14 anys. Els dibuixos estan actualment dispersos entre la Biblioteca Nacional d'Espanya, la Biblioteca de la Universitat de Nova York i la Biblioteca de la Universitat de Califòrnia. La temàtica d'aquests dibuixos estava dirigida per l'equip docent de cada centre i en general hi han una sèrie de temes que es repeteixen constantment: animals; natura; localitzacions; utensilis; evacuació i guerra (Escrivà, Maestre, 2011a, 109).

Els dibuixos conservats de Villa Amparo es poden emmarcar dins d'aquestes temàtiques habituals. La categoria més representada en aquesta mostra és la d'escenes d'evacuació i guerra, amb la representació de dos ciutats en flames per acció dels bombardejos feixistes, dintre d'aquesta categoria també podem posar el dibuix anomenat *Aviació* i el dibuix sense títol de José Moreno de la Puerta que mostra una escena del front de guerra (Figura 33). Antonio Abellán recorda com un dels seus amics de la colònia era especialment bon dibuixant, el millor de la classe, i en un dels dibuixos lliures va pintar de memòria la Puerta del Sol de Madrid amb la boca del metro.

Dintre de la categoria d'animals podem incloure el dibuix anomenat *Hipodromo*, tot i que podria tractar-se també d'una localització o representació de natura. D'aquesta segona categoria disposem de l'obra d'Antonio Abellán on es representa un gerro, imatge molt habitual entre els dibuixos de les colònies i que eren objectes que els professors posaven a disposició dels alumnes per tal de reproduir-los. Concretament aquesta peça dibuixada per Antonio apareix també a una de les fotografies de la colònia: era el gerro que estava col·locat sobre la taula del menjador.

Els últims dibuixos corresponen a la categoria de localitzacions i ens mostren, per una part, una fàbrica, que podria ser qualsevol dels rajolars que estaven a prop de la colònia, i per altra part una imatge de la colònia, anomenada "*Nuestra colonia*" i dibuixada per Nicolás Castellanos. En aquesta es mostra una visió lleugerament idealitzada de la colònia, on podem reconèixer perfectament els elements més característics de Villa Amparo: la torre adossada coronada per merlets, les tres grans finestres del primer pis o el gran pi a l'esquerra, que és la única resta de Villa Amparo que encara es conserva actualment.

Un altra de les fonts que hem estudiat són les fotografies de la colònia, conservades a la Biblioteca Nacional i recentment adquirides per al Fons Local de l'Ajuntament de Quart de Poblet (Figura 28 i 29). Són imatges amb les que el Govern de la República pretenia mostrar als familiars dels nens, però sobretot a la resta del món, la vida diària de les colònies, amb l'objectiu d'aconseguir recursos econòmics per mantenir-les.

Respecte a l'autoria de les imatges, tot i que no van segellades al darrere, proposem que són obra del fotògraf Walter Reuter. Els principals arguments que defensem a respecte són tant l'estil i format de les fotos com la data de realització (1937), període en el qual Reuter treballà a València i fotografia altres colònies de l'Horta. Reuter (1906-2005) havia arribat a Madrid des d'Alemanya el primer de maig de 1933, i durant un temps viatja fotografiant Espanya. Als tres mesos de començar

la guerra començà col·laborar com a corresponsal gràfic per al govern de la República i es desplaçarà seguint-lo per les seues diferents capitals (Madrid, València i Barcelona). En 1937 treballa a València, on estableix el seu estudi a la cèntrica plaça Nules número 2. Ací estarà fins octubre de 1937 quan es desplaça a Barcelona amb el govern fins que finalment s'exilia a França en febrer de 1939 (Escrivà, 2012).

Reuter és un fotògraf de la guerra civil poc nomenat, potser perquè com ens deiea Cristina Escrivà és un fotògraf de la rereguarda i no del front. Sens dubte és "el Capa desconegut", tot i que cada vegada el seu treball, a l'altura dels grans (Agustí Centelles, Gerda Taro o el propi Robert Capa), es va revaloritzant més. Reuter treballà per als Serveis de Propaganda del govern i per al Consell Nacional d'Infància Evacuada. Era amic de Renau, Bardasano i Amster. Curiosament el segon, J. Bardasano, féu una exposició al Comissariat de Tancs de Quart en 1937 (Bozal, 1995,153); i el tercer, M. Amster, utilitzà una imatge de la colònia de Quart per a dissenyar un cartell del Ministeri d'Instrucció. Aquestes dades juntament amb la forquilla cronològica de Villa Amparo a Quart (1937-1938) ens permeten suggerir que el fotògraf que va immortalitzar la vida en la colònia de Quart fou W. Reuter, de igual manera que faria amb les colònies del Vedat, Paterna, Oliva, etc. Si les fotos són d'ell, com proposem, les hauria pres durant el final de la primavera o l'estiu de 1937, mentre treballava a València, i així sembla corroborar-se quan veiem als nens i nenes amb roba lleugera i fent moltes activitats a l'aire lliure. Òbviament, les imatges tenen valor per sí mateixes, però la possible autoria de Reuter les posa en valor com a obra d'un dels grans fotògrafs de la guerra civil.

- **Noms d'alguns dels alumnes de la colònia Villa Amparo (1936-1937)**

Pilar Martínez (14 anys); Isabel de Céliz (6 anys); José Moreno de la Puerta (10 anys); María de la Paz Moreno (12 anys); Nicolás Castellanos (11 anys); Antonio Abellán Piqueras (8 anys); José Fernández (11 anys).

- **Mestres colònia Villa Amparo**

Gaspar Botello Quintas (responsable); Rosalía Botello Quintas; Dolores Tejeiro Ortiz.

Figura 28. Recull de fotografies del Ministeri d'Instrucció Pública de la Colònia Villa Amparo conservades a la Biblioteca Nacional. Fons Local Ajuntament Quart de Poblet, Biblioteca Nacional, Madrid.

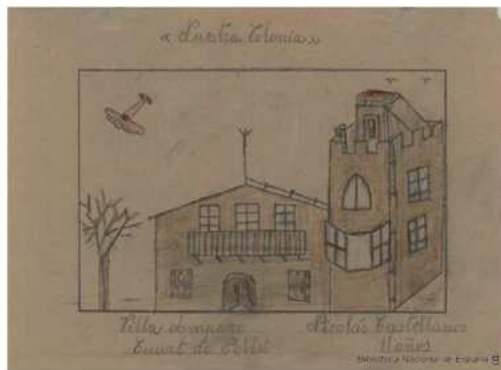
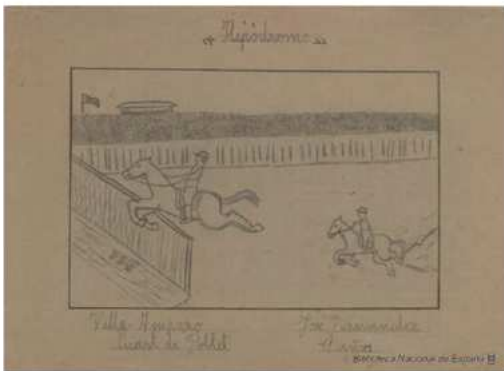
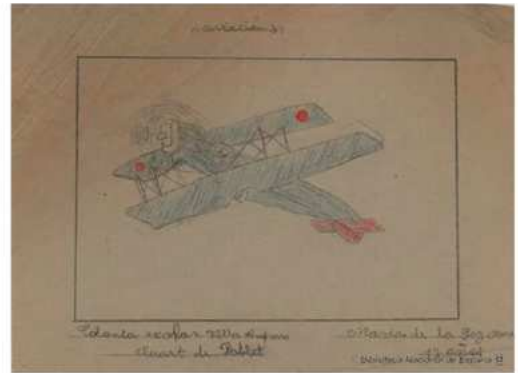

Figura 29. Dibuixos realitzats per alumnes de la colonia Villa Amparo conservats a la Biblioteca Nacional. Fons Local Ajuntament Quart de Poblet- Biblioteca Nacional, Madrid.

4.5 Guerra versus Revolució

Per entendre la conjuntura que tractem cal tenir present que parlem d'una societat molt polititzada, on els partits i les agrupacions defensen els interessos de classe en una manera de fer política lluny del que avui en dia coneguem. Les primeres dècades del segle XX i especialment el període d'entreguerres genera a Europa un clima on la polaritat social es materialitza en la ideologia. Les classes acomodades i els representants de l'antic ordre (aristòcrates, clergat, militars) defensen els seus privilegis front a una massa popular empobrida i cansada d'un sistema que els mantenia sotmesos als privilegiats. L'arribada de la II República (1931) dona oxigen i crea noves expectatives entre grans masses de població, que anhelan un estat més democràtic i més social. No obstant, la República no tingué un naixement i una vida plàcida, i encara menys ho fou quan alguns militars es rebel·laren donant un colp d'estat el 18 de juliol del 1936. L'alçament militar donà lloc a un conflicte que s'allargaria gairebé tres anys.

Iniciada la guerra, el govern de la República hagué de lluitar contra dos fronts:

- Els rebels i els seus aliats feixistes italians i nazis, que els feien la guerra.
- I un perill intern que vivia la República davant l'amalgama de partits, sigles i consignes que albergava: comunistes (PC), socialistes, republicans liberals, anarco-sindicalistes (FAI, CNT), el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), etc. Un dels principals punts de fricció entre ells era com fer la guerra, l'ús o no de la violència i quina estratègia hauria de seguir-se. Òbviament, no s'hi posaren d'acord. Uns defensaven guanyar la guerra per fer després la revolució i d'altres volien fer la revolució i alhora guanyar la guerra. Uns defensaven més intensament la influència soviètica que d'altres, que eren menys prosoviètics. Les postures àcrates, per exemple, eren contràries a les propostes reformistes del govern, a la mediació de l'estat i la seua reestructuració.

Tanmateix, lluny de voler oferir ací un debat o un assaig sobre la política de l'època, ens servim d'aquests comentaris introductoris per a tractar un tema que sí mereix una valoració més detallada per analitzar el Quart de 1936 a 1939: l'anticlericalisme i la violència.

> Anticlericalisme

Un cop esclata la guerra, l'Església catòlica i el clergat van ser acussats d'estar al costat dels militars revoltats i es van produir atacs contra tot allò que es vinculava a ells. Evidentment hi havien ideologies i maneres de pensar que despreciaven la religió d'una manera visceral i d'altres més moderades que el que defensaven era l'estat laic amb llibertat religiosa. No obstant, quan parlem del suport de la jerarquia i la institució eclesiàstica als colpistes podem afirmar que és un fet contrastat i no una opinió personal nostra. Hilari Ragner argumenta que la causa principal de l'adhesió de l'Església al colp d'estat va ser la violenta i brutal persecussió religiosa durant els mesos inicials de la guerra a la zona republicana (2001, 84). Entre els arguments que demostren aquest suport bastarà recordar que havia sigut l'Església la que havia declarat públicament la llicitud de la "lluita", donant suport a les tesis

que defensaven que "*el alzamiento nacional*" era una guerra d'alliberament⁷⁵. D'altra banda, també és necessari recordar que en 1937 l'Església calificà la guerra com "*Cruzada*" en defensa de la religió catòlica. I per últim, dir que ja en abril de 1938, el Vaticà reconeixia el govern franquista de Burgos, tot i que la guerra encara no havia finalitzat (Calzado, 2006, 18; Raguer, 2001, 125-126 i 255-256).

Tanmateix, l'anticlericalisme no naix amb la guerra civil. Aquest sentiment ja estava arrelat des de principis del segle XX a la societat, conseqüència d'unes conjuntures caracteritzades amb bipolaritats socials i polítiques, que feien sorgir interessos oposats. Reflexe d'aquests recels és el cançoner popular de l'època que acabà adaptant l'Himne de Riego (himne d'Espanya vigent en l'època) amb lletres contra l'església: «*Si los curas y frailes supieran / la paliza que van a llevar / subirían al coro cantando / libertad, libertad, libertad*». També a Quart es cantava una cançoneta innocent, però poc respectuosa, sobre el conegut com "retor de Figuereta", que sonava adaptant la melodia de la cançó "La Cucaracha"⁷⁶: "*Quan erem jovenetes la cantàvem sense que les nostres mares ens sentiren...*", com encara recorda una quartera que ha preferit mantindre l'anonimat:

«*El retor de Figuereta
amo d'una vaqueria
ha venut un troç de cel
pa mantindre la querida.
I en casa de Figuereta
vingué una xica templà-a
ensenyant-se en la placeta
querida del capellà.
Oh Rosa mía!
Mujer de mucho talento
que te has enamorado
de un cura,
de un cura
muy flamenco*»

Durant els mesos inicials (juliol-desembre 1936) els religiosos i religioses patiren la violència dels revolucionaris més exaltats i incontrolats. A principis de l'any 37, el govern intentaria controlar la situació amb l'empresonament dels membres de l'església. A València, per exemple, les monges foren recloses a la casa central de las *Hermanitas de Ancianos Desamparados* que funcionava com a presó; i si bé els assassinats no s'erradicaren, sí és cert que passaren a ser més esporàdics (Santacreu, 2007c, 94).

Pel que respecta a la política religiosa de la República, l'arribada del Juan Negrín a la presidència del govern, en maig de 1937, i el nomenament d'un nou ministre de Justícia de clara convicció catòlica (M. de Irujo) va obrir una nova fase. Negrín decretà excarcelar els retors i el 7 d'agost de 1937

⁷⁵ El concepte «*alzamiento nacional*» fou encunyat pels rebels contra el govern de la República, que s'autodefinien com «*nacionales*» i fou després utilitzat durant el franquisme amb una forta càrrega propagandística. Amb aquests termes s'intentava representar una lluita d'alliberament nacional contra allò que ells denominaven «*la anti-España*». Tanmateix, en l'actualitat la propia RAE defineix "*alzamiento*" com "*levantamiento o rebelión*"; i queda fora de tot dubte que allò que va succeir el 18 de juliol de 1936 va ser un colp d'estat contra un govern legítimament votat per la ciutadania.

⁷⁶ Cançó tradicional mexicana popularitzada durant la Revolució Mexicana (1910-1920). L'adaptació de Quart no respon a l'estrofa més popular que coneguem sinó a la que resa: "*Dicen que la cucaracha es una animal pequeño y cuando entra en una casa se tiene que quedar dueño*".

declarà legal el culte privat (Torres i Calzado, 2007, 41). Aquesta idea també apareixeria en els seus 13 punts del primer de maig de 1938, quan concretament al punt 6 "*Conciencia ciudadana garantizada por el Estado*", es proclamava la llibertat de consciència; i en desembre d'eixe mateix any decretava la creació del Comissariat de Cultes per a protegir la llibertat religiosa (Raguer, 2001, 354-355).

Tanmateix, molts crims i delictes van tindre lloc, tot i que els assassinats en massa i la violència no van ser ordenats oficialment pel govern de la República. La sublevació militar de juliol del 36 havia generat un col·lapse de part de les institucions de l'estat, i la República semblava incapaç de controlar als violents. No obstant, com apunta Preston (2011, 308), en cap moment es creà una autoritat revolucionària paral·lela que substituïra al legítim govern republicà. I a més a més, en paraules de Raguer, no es matava per odi a Crist sinó per la significació política de l'església en un context de guerra (2001, 84).

Una altra conseqüència d'aquestes actituds irracionals dels descontrolats contra l'església va ser l'acció directa contra part dels béns mobles i immobles del patrimoni eclesiàstic. Es van produir destrosses contra propietats de l'església, i moltes esglésies van ser expoliades i incendiades durant els primers compassos de la insurrecció fent malbé, destruint i fent desaparèixer part del patrimoni moble, immoble i artístic nacional.

A Quart sabem que desapareguen importants elements patrimonials i artístics:

- A l'església de la Puríssima desaparegueren: l'altar major en estil gòtic xurrigueresc (finals s.XVII); el retaule del Judici Final o d'ànimes de Vicent Macip, datat al segle XVI (una de les obres més destacades d'aquest estil gòtic valencià); una taula pintada del segle XV, que representava a Sant Gregori; un sant Onofre, una taula de la Verge de Montserrat de mitjans del segle XVI i dos pintures de l'Adoració dels Pastors i els Reis de Esteban March (Hermosilla, 2012; Sancho, 1993).

- A l'ermita que també fou assaltada en 1936 desaparegueren el retaule barroc del segle XVIII de l'altar major i les pintures i escultures devocionals de les capelles, entre elles un llenç de la Mare de Déu de la Llum, patrona de Quart, fet a Mèxic a mitjans del segle XVIII; la talla del Crist dels Afligits de 1861; el conjunt escultòric de Sant Onofre; i també el *peiron* o la creu barroca, una obra de finals del segle XVI, instal·lada a l'entrada, que desaparegué abans de l'esclat de la guerra durant la matinada del 2 al 3 de maig de 1936 (Hermosilla, 2012; Sancho, 1993). Era una creu de quasi 100cm, assentada sobre tres esglaons, que representava a Crist crucificat i que tenia una base característica de secció octogonal, on hi havien gravats vuit sants.

Malgrat les dificultats i aquests incidents, la República prengué mesures per evitar aquestes accions il·legals, que d'altra banda la desacreditaven. Gairebé una setmana després de la revolta militar la Direcció General de Belles Arts del Ministeri d'Instrucció Pública crea la Junta de Protecció del Tresor Artístic pel decret del 23 de juliol de 1936; un dia després també es constitueix a València la Junta de Confiscació, encarregada de negociar amb els comitès locals la salvaguarda del patrimoni; la qual acabarà sent substituïda en gener del 1937 per la Junta Delagada del Tresor Artístic (Santa-

creu, 2007c, 91). El dia 5 de novembre de 1936, el govern decideix que les obres d'arts de primer ordre que es trobaven als museus de Madrid anaren evacuades a València, on s'emmagatzemarien a les Torres de Serrans i l'església del Col·legi del Patriarca. Al març de 1938, davant l'imminent tall de comunicacions entre València i Catalunya, el Govern de la República ordena el trasllat del Tresor Artístic dipositat a València a Figueres. Un mes després, les Juntes de Protecció canvien la seua adscripció al Ministeri d'Hisenda, i encara que continuen sent responsables directes de la pervivència del llegat cultural, acusen les contradiccions imposades per les noves disposicions polítiques. Poc abans de la caiguda de Catalunya, ja en 1939, el Comitè Internacional per al Salvament dels Tresors d'Art espanyols i la Junta Central aconsegueixen un acord amb el Govern de la República per a l'evacuació del Tresor Artístic a la seu de la Societat de Nacions en Ginebra fins que finalitzara la guerra. Les obres arriben a Ginebra el 14 de febrer de 1939 i, després del seu inventari, es lliuren al Govern franquista de Burgos, que autoritza al Museu d'Art i Història de la ciutat exposar durant l'estiu les obres mestres del Museu del Prado. El 9 de setembre, una setmana després de l'inici de la segona guerra mundial, les obres tornen a Madrid (AAVV, 2009).

Pel que respecta a **Quart**, les entrevistes realitzades als nostres majors i el material documental ens han permès recuperar algunes històries locals vinculades als religiosos i religioses que en els anys trenta residien al poble, així com els canvis que es produïren a l'**església de la Puríssima**.

A Quart l'església fou reconvertida en mercat i després acabà sent lloc d'acollida dels exiliats castellonencs, com ja narrava Coll Ferrer (1987). Tanmateix, gràcies a alguns testimonis hem pogut esbrinar alguns detalls de què passà amb l'església de la Puríssima i com es gestionà durant la guerra.

En els primers dies de guerra, com ens han contat Colau Vidal Monzó i son pare Vicente Vidal Sanmartín, l'església fou epicentre d'aldarulls a Quart. Vicente que en aquella època tenia uns 8 o 9 anys, ho va viure tot ben de prop, ja que la casa de la seua àvia estava front a la porta falsa que l'església té al carrer de Sant Onofre. Segons recorda, el dia 21 de juliol del 36 encara es digué missa a porta tancada; però eixa mateix nit, al voltant de les 21h de la nit, algunes persones entraren per la porta falsa a l'església i, tot i que no cremaren l'església, sí començaren a desmuntar les imatges, els retaules, els quadres i a traure la documentació de l'arxiu parroquial. Pel carreró de Sant Onofre traguérent tot i baixaren cap al riu per la baixadeta de l'actual carrer Reverendo Pedro Garcia Cerdà, i en un camp conegut com «el camp fondo» tiraren les imatges, els retaules i la documentació per pegar-li foc⁷⁷. Sembla que s'endugueren totes les imatges menys Sant Pere i Sant Pau de l'altar major original, que se salvaren i encara estan a dalt del tot del retaule de l'altar. A la capella de la Comunió a Sant Vicent li tallaren "el ditet" (com és sabut els sant Vicent sempre tenen el dit índex cap a dalt) i "el deixaren com si estiguera amb el puny en alt", recorda Carmen Monzó Arnal. Conxa López, que vivia a la Casa de l'Abadia també recorda com a la sèquia que passava pel carrer que avui és Hernan Cortés, també tiraven els sants.

⁷⁷ La història oral local reviu com quan s'acabà la guerra a eixe mateix camp, el «camp fondo», es plantava dacs i segons ens han dit "tots deien que s'havia produït un miracle perquè en el rogle on s'havien cremat els sants durant la guerra no creixia res".

Després d'aquest incident, el 22 de juliol de 1936 l'església passà a ser mercat i ja en el 1938, l'església serví de casa als refugiats que vingueren de Castelló, principalment de la capital de la Plana, de Vilareal i de Xilxes, un cop els rebels arribaren a la Mediterrània. Les famílies de Castelló vivien a les capelles de l'església; en paraules de Conxa López, "*allí hi hagueren morts, naixements...*".

En relació a aquestes vivències amb els refugiats, Vicente Vidal va viure una situació anecdòtica i curiosa quan ara farà uns 20 anys, sent membre de la penya ciclista de Quart anà a la Vall d'Uixò en una de les eixides. I estant allí, una dona en veure que duïen el nom del poble a l'equipació, els preguntà si eren de Quart. Ells digueren que sí, i ella exhortà "*quin record més mal tinc jo del seu poble*". En acabant resultà que la dona va estar refugiada a l'església de Quart on va parir un fill mort. Fou aleshores quan dues dones que vivien enfront l'agafaren de l'església i la dugueren a sa casa. Aquestes dones eren la mare (Mercedes Sanmartín Gimeno) i l'àvia (Mercedes Gimero Roig) de Vicente Vidal, que la tingueren a casa per tal que la dona es recuperara i reposara al llit.

L'**ermita de Sant Onofre** va ser utilitzada pel Comitè Local com a magatzem per a la Comissió d'Abastiments, tal i com es recull a les actes municipals. A inicis de la guerra, en juliol de 1936 l'ermita fou desmantellada i foren retirats els elements de culte i religiosos. Un any després, el 8 de juliol de 1937 la *Brigada de Carros* sol·licità al comitè el local de l'ermita per a utilitzar-lo com a magatzem i zona de vehicles, per a la qual cosa la presidència va interessar-se en "*abrir paso a la misma para camiones por el final de la Avenida, derribando parte de la pared que actualmente impide el acceso*". Aquesta proposta va generar debat al si del comitè, ja que el regidor Sanchis considerava necessari tindre present als propietaris dels camps que linden amb l'Avinguda 14 d'abril, els quals també estaven interessats en fer ús d'aquest pas (veure pàgina 164). El 24 de juliol del 37, el consell acorda acceptar la sol·licitut per part de la farmàcia militar de la 3ª Divisió de Blindats que demanava el local de l'ermita de Sant Onofre per instal·lar allí un magatzem.

A Quart, **en privat el culte es practicava d'amagat**. Amparo Sancho Juan explicava com "*a casa durant la guerra continuàvem resant el rosari amagaets i espaïet. Al principi de tot amagàrem els sants i els quadres religiosos en un forat en una quadra. Mons pares també feren un foc gran i cremaren diaris, cadires i coses per a que pensaren que ho haviem cremat tot. En estiu eixiem al carrer, davant de la fàbrica només, estàvem els de dalt [els Aguado] i nosaltres i resàvem però se ficàvem uns mirant cap a un costat i altres cap a l'altre i si venia algú enseguida deïem «Calleu! Que vénen!!»*". Cento Sancho, nebot d'Amparo, també ens ha confirmat aquests tipus de situacions en relació al culte privat, en recordar les històries que son pare el tio Pep Sancho, germà d'Amparo, li contava.

A Quart la **repressió contra els religiosos i religioses** no arribà al grau de violència que sí es produí a altres pobles de la rereguarda. Com Amparo Sancho Juan ens deia durant les entrevistes: "*Ací en Quart els del comitè tots tenien capellans de germans i cosins, o frares o monges en la família. I digueren, si matem a un hem de matar a tots, i es veu que digueren «Pues no matem a ningú»*".

En 1936 el **retor** del poble era **Arturo Melchor Almar**, don Arturo. La seua família era de Xilxes i també fou acollida a Quart, sa mare a l'abadia i el germà i la seua família al rajolar de don Juan.

Com ens ha explicat Amparo Sancho Juan, que vivia al rajolar, ja quasi l'últim any de guerra arribaren els evacuats de la província de Castelló *"hi hagueren a muntó i nosaltres tinguérem acollits al rajolar una família de Xilxes: eren un matrimoni d'un home gran (José Melchor, cosí de don Arturo el retor de Quart) i la seua dona més jove, Ángeles i una filla de dos anys; i la germana d'aquesta dona, que tenia al seu home al front de guerra i vénia embarassada"*, allí, aquella mateixa nit va tindre la seua primera xiqueta. *"Mon pare (recorda Amparo), va eixir correguent a buscar a la comadrona de Quart, Doña Custòdia, que vingué al rajolar a assistir a la dona en el part. Tot va anar bé, i a la xiqueta li posaren de nom Valentina"*.

El retor, don Arturo, era un home (ens han dit) *"massa bo, i un roig el tenia amagat per cuidar-lo..."*. Aquest roig, era Antonio López Ferreres, "el tio Tonet", el guàrdia urba del poble que, víduo, després que la seua dona, Dolores Vicent Garcia, morira en 1928, es traslladà a viure des del seu domicili al carrer Antic Regne de València a la Casa Abadia amb les seues filles (Encarana, Dolores, Conxa, Amparo) i el seu fill Tonet per tal de protegir don Arturo dels revolucionaris més exaltats que veien en tots els representants de l'església a l'enemic. Ha sigut la filla del tio Tonet, Conxa López Vicent, qui ens ha relatat nombroses anècdotes al respecte algunes de les quals ja hem recopilat al capítol 2.

El retor don Arturo va ser protegit⁷⁸ i va viure en Quart fins que després de guerra com ens han contat Conxa López, *"se'n anà per Russafa perquè les "beatetes" el denunciaren per haver col·laborat amb el comitè; i entonces vingué don Víctor"*. Encara que al vicari, don **Vicent Jorge Peñarrocha**, se'l tingueren que endur amagat en un carro del fem al principi de la guerra: *"Ell anava amagat en la part de baix del carro, en la base de fusta que va agarrada amb cadenes i en la part de dalt anava ple de fem, i el deixaren en Paterna per a que agarrara el tren i escapà"*, recorda Amparo.

Ella també va viure en primera persona la situació de **les monges de San Enrique**: *"Al principi anaven uns senyors d'ací de Quart a fer-les companyia de nit per a que no les feren res. Però en acabant ells prengueren por perquè els amenaçaren i mons pares, com des del rajolar a San Enrique era tot horta, anaren un dia per darrere de l'horta del pare del meu cunyat, el tio Xarnego, i mon pare tirava pedretes a la finestra, pa no tocar timbres ni res i que ningú del veïnat de les casetes del Tou el vegera, i quan s'asomaren, ell digué «Visten-se i vingue-se'n a dormir a ma casa» ("Era al principi encara no teniem els evacuats", matisa Amparo). Eren 2 mongetes i dos xiques de Màlaga que no tenien pares ni res... Primer vénien només de nit a dormir i després vingueren a viure al rajolar. En acabant el comitè de Quart lis arreglà els papers i se'n anaren en vaixell cap a Màlaga"*.

El testimoni d'una altra entrevistada ens ha permés conèixer què va passar amb **les monges de San Vicente de Paúl** que també residien a Quart. Conxa López Vicent anava a escola amb les Paules, i recorda com quan començà la guerra i confiscaren el col·legi, feren fora a les monges. Tanmateix, insisteix en que va ser son pare, Antonio López Ferreres, el guàrdia urbà de Quart, l'enca-

⁷⁸ Aquesta deferència vers el sacerdot es degué segons Coll Ferrer (1987, 144) a la filiació republicana del seu germà i el seu bagatge i "bona fama" personal que el propi retor s'havia gestat al poble.

rregat d'escortar-les fins la ciutat de València per a protegir-les i que no les feren res. Una vegada allí, suposadament les monges fugiren.

Durant les últimes setmanes de juliol de 1936, el comitè requisà els objectes de caire religiós (quadres, vasos sagrats, objectes de valor, etc.). Segons Coll Ferrer (1987, 143) aquests objectes religiosos foren cremats a la plaça de l'ajuntament junt amb documentació municipal. Tanmateix, **la crema de l'arxiu municipal** tingué lloc en octubre 1936 (veure capítol 2.1 pàgines 31-32). El comitè local de Quart també requisà estampetes, quadres, missals etc. que tenien a les cases particulars i segons ens han contat es féu una foguera gran al camp que havia on està ara el carrer Agermanants (era una camp del tio Xarnego) i li pegaren foc.

Sens dubte, aquestes accions contra tot allò que tenia relació amb el món de la religió i l'església com a institució va ser conseqüència d'una conjuntura bèl·lica i polític-social on l'ideologia marcava, i molt, les accions i on les diferents postures polítiques de l'esquerra a l'hora de plantejar la lluita i la guerra contra el feixisme sovint s'enfrontaven.

> Les txeques: violència i repressió

Tot i així la violència i la repressió a la zona republicana sí va existir (Gabarda, 1996) i bon exemple per abordar el tema són les paoroses txeques («*checas*» en castellà). En l'actualitat el concepte té una forta càrrega de crítica i és utilitzat per alguns autors com a argument en la seua crítica a la República. Des del punt de vista historiogràfic, el terme Txeca o Txeka fa referència a aquells llocs o edificis que eren utilitzades per les milícies populars per empresonar, interrogar i torturar a totes aquelles persones de dretes i esquerres contràries a les seues formes d'actuar i pensar. Evidentment, eren instal·lacions al marge de la llei, on s'implementava el que podríem qualificar com "sanejament social". La seua existència sembla fora de qualsevol dubte, especialment durant el clima de "justícia popular" dels primers moments de la sublevació. Però què eren les txeques?

El concepte i la idea naix a l'URSS a finals de 1917, quan es crea la *Comisió Extraordinària de Totes les Rússies per a Combatre la Contrarrevolució i el Sabotaje*, que popularment era coneguda com la *Cheká* (Leggett, 1981). Posteriorment, al 1936 és adoptat per les Milícies Populars a Espanya quan la sublevació militar de juliol de 1936 posa en escac i mat l'estructura de l'estat. La conjuntura bèl·lica, la politització de la societat i altres factors, com el fet que les presons hagueren posat en llibertat a milers d'individus violents i perillosos (criminals professionals), la pròpia desarticulació de l'estat, etc. féu que la violència espontània contra feixistes, conservadors, religiosos, contrarevolucionaris o afiliats al POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista), generara una repressió incontrolada, una "justícia popular" fora de la legalitat i en detriment del propi govern de la República (Preston, 2011).

Els mètodes utilitzats eren sanguinaris i inhumans, amb eterns interrogatoris, tortures brutals i instal·lacions tenebroses. Però una guerra és una guerra, i malgrat que la violència no té justificació,

sí té una contextualització. Potser, l'atmosfera que es vivia en aquell temps, la bipolaritat social i política, la guerra total i moderna, generaren l'odi i la mentalitat d'aniquilar a l'enemic, "o ells o nosaltres".

La *Columna de Hierro* i els milicians anarquistes causaren estralls en la rereguarda fins pràcticament finals de febrer de 1937: confiscacions, robatoris, assassinats i crims, saquejos, patrulles de vigilància armada, etc. El govern de la República i el Partit Comunista intentaren acabar amb els incontrolats, donat que eixa imatge no els beneficiava, i prengueren mesures concretes. A finals de 1936, amb el segon gabinet de Largo Caballero, la justícia popular revolucionària començà a moderar-se: S'unificaven les milícies de la rereguarda; es prohibí que els milicians anaren armats quan tornaven del front, que practicaren detencions no regulades, etc. En gener de 1937 es decretava que els jutges foren professionals, la Columna seria obligada a militaritzar-se en març de 1937 i els fronts de guerra reordenats; així, les ocupacions de terres i immobles, la violència política, la crema d'arxius i esglésies es feren menys freqüents fins desaparèixer en una rereguarda més sosegada i organitzada per les autoritats republicanes (Girona i Navarro, 2007, 32-33).

Pel que respecta a Quart, alguns autors citen l'existència d'una txeca al poble, l'anomenada «*Checa del Seminario de Trinitarios de Quart de Poblet*» (Gabarda, 1996, 31; Alcalá, 2006, 86; Gascón, 2012). No obstant, nosaltres no hem pogut localitzar cap informació ni documentació primària que ens permeta corroborar que a Quart hi haguera instal·lat un centre com aquest. De fet, la història local ens conta com durant els primers anys de la contesa el poble va viure un context, encara que difícil per la conjuntura bèl·lica i les caresties i tensions pròpies del moment, certament equilibrat si el comparem amb altres poblacions valencianes o de la resta de l'estat (Gabarda, 1996, 105; Gascón, 2012). Mostra del que comenten és el reduït nombre de veïns i veïnes que sofriren la violència i la repressió per part del Comitè Local. Les víctimes de Quart de Poblet foren únicament 4 persones del total de 3689 veïns amb que comptava el poble en aquelles dates (Gabarda, 1996, 271).

Tanmateix, a Quart sí que va ser el destí de persones d'altres municipis que foren traslladades ací per ser assassinades a Les Travesseres. En aquest cas, el nombre ascendeix a 34, segons Gabarda (1996, 229-290, 339) (veure capítol 2).

Pel que hem pogut analitzar ni les xifres de morts ni les fonts documentals i orals ens han permés confirmar l'existència/instal·lació de cap txeca a Quart. De fet, a Quart no ha hagut mai, ni hi ha cap Seminari de Trinitaris i així ens ho m'ha confirmat l'Ordre Trinitària espanyola. No obstant, sí existeix un seminari a València capital, i a més a més en ell s'instal·là una txeca. Ens referim al *Seminario Concilar* del carrer Trinitaris, que també fou residència de la Guàrdia Popular Antifeixista (GPA), coneguda com «la guapa», i que també va ser utilitzat com a presó de dones (Aragó *et alii*, 2007, 262-264). El director de la txeca del *Seminario Concilar* era José Lozano Prosper, que tenia la residència a *Cuarte Extramuros* segons la Causa General, d'ací podria venir doncs la confusió. Igualment a la Causa General de València es demana a una sèrie d'ajuntaments (Albaida, Carlet, Sagunt, Gandia o Chelva) per a que informaren si hi havien txeques en aquelles poblacions, i entre aquestes poblacions no s'es fa referència a que es demane a l'ajuntament de Quart informació en relació a la txeca del

Seminari.

Segons ha estat recollit en alguna publicació (Alcalá, 2006, 86), a la txeca de Quart es trobaven reclosos i van ser posteriorment assassinats Francisco Sol Orient, José Aparicio Sanz, Enrique Juan Requena, Eleuterio Català Tomás, Vicente Delgado Pelarda, Tomasa i Maria Mirticorena Delgado, Benjamín Deltoro Deltoro i José Pastor Bernabeu. En qualsevol cas, aquesta informació és errònia i es tracta d'una confusió, ja que tal i com es recull a la Causa General de 1944⁷⁹, aquestes persones, la majoria religiosos o militars, estaven reclosos a l'esmentada txeca *Seminario* al carrer dels Trinitaris, des d'on van ser trets i posteriorment afusellats a Paterna. A més a més, cap d'aquests noms coincideix amb els noms de morts al terme de Quart, recollits a la Causa General i esmentats anteriorment, de manera que podem concloure que es tracta d'un error de transcripció i que la txeca del Seminari dels Trinitaris no va existir mai a Quart de Poblet.

⁷⁹ *Causa General de Valencia* Peça 4 «*Checas*», Caixa 1389 Exp. 2 pàg. 121.

Epíleg

EPÍLEG: La Guerra Civil, el Patrimoni i la Memòria Històrica

El 26 de desembre de l'any 2007 es va aprovar la Llei 52/2007, per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la Dictadura; és la coneguda popularment com Llei de Memòria Històrica.

L'objecte d'aquesta llei, a més de l'esmentada ampliació de drets entre els qui van patir injustícies i greuges, és també la supressió dels elements de divisió entre els ciutadans, el foment de cohesió i la solidaritat entre els espanyols de diferents generacions entorn dels valors constitucionals. De manera que genera un marc jurídic que estableix les bases perquè els poders públics desenvolupen polítiques que contribueixen al coneixement de la història i el foment de la memòria i els principis democràtics. La qual cosa vol dir que, a més d'honar als qui van patir les conseqüències de la Guerra Civil i la Dictadura, la llei pretén facilitar el coneixement dels fets i les circumstàncies esdevingudes en aquest període històric, i consolidar l'esperit de retrobament i l'enrobustiment de la democràcia espanyola en el seu conjunt.

Partint-ne d'aquest marc jurídic vigent voldríem acabar aquest treball presentant quatre propostes d'actuació concretes sobre la recuperació de la memòria històrica al nostre poble:

1.- La Normalització dels noms d'alguns carrers/col·legis de Quart de Poblet.

Un dels principals objectius de la Llei de la Memòria Històrica (Llei 52/2007) consisteix a suprimir qualsevol element de divisió entre els ciutadans, l'origen dels quals siga l'experiència històrica de la Guerra Civil i de la repressió de la Dictadura. El Govern espanyol, a través del Ministeri de Defensa, ja va iniciar el compliment de la llei i especialment de l'esmentat article 15, en el terme municipal de Quart de Poblet, en retirar, en maig de 2009, l'escut franquista situat en l'entrada principal de l'Hospital Militar de Quart de Poblet (Levante 27/05/2009).

Dintre d'aquest marc, és, per tant, convenient iniciar el procés d'aplicació de la Llei de Memòria Històrica a Quart. Caldria prendre en consideració els requisits que la pròpia llei considera, això és, que aquestes commemoracions suposen un element d'exaltació, personal o col·lectiva de la sublevació militar, de la Guerra Civil i de la repressió de la Dictadura, i per tant, eliminar qualsevol simbologia franquista de les vies i edificis del municipi.

Proposem així que els següents carrers, per la seua relació amb el colp d'estat, la guerra i la dictadura, siguen revisats per valorar un possible canvi de nomenclatura. De fet alguns d'ells, concretament Tomás Domínguez Arévalo, Luis Orgaz Yoldi i Esteban Bilbao formen part dels 35 alts càrrecs del franquisme imputats per l'Audiència Nacional en el sumari instruït per B. Garzón pels delictes de detenció il·legal i crímens contra la humanitat comesos durant la Guerra Civil Espanyola i durant els primers anys de la dictadura. Càrrecs pels quals no van ser processats en comprovar-se la seua defunció.

- **Carrer Antonio Iturmendi**

Antonio Iturmendi Bañales (1903-1976): En 1941 és designat conseller nacional i, mesos més tard, subsecretari de Governació. Després d'un parèntesi en el qual exerceix l'Advocacia de l'Estat en l'Audiència Territorial de Madrid, en 1951 passa a ocupar la cartera del Ministeri de Justícia. Havent cessat com a ministre en 1965, tres mesos més tard és nomenat president de les Corts Espanyoles i del Consell del Regne, romanent al capdavant d'ambdues institucions entre 1965 i 1970.

- **Carrer Conde de Rodezno**

Tomás Domínguez Arévalo (Conde de Rodezno) (1882-1952): Implicat en l'intent de cop d'estat de José Sanjurjo en 1932. En 1938, en plena Guerra Civil forma part del Primer Govern franquista (1938-1939) com a ministre de Justícia, cartera que comprenia Justícia, registres, presons i assumptes eclesiàstics. Durant el seu mandat deroga la legislació de la II República, per posar les bases de la dictadura franquista. Va modificar el Codi Penal, va instaurar la pena de mort, va derogar les disposicions relatives al matrimoni civil i condició de les dones. Se'l considera responsable, entre moltes altres coses, de l'extermini polític i assassinat de milers de persones; ostentant el sinistre rècord de ser el ministre de justícia que durant el seu mandat va signar més penes de mort (unes 50.000).

- **Carrer Esteban de Bilbao**

Esteban de Bilbao Eguía (1879-1970): Al començament de la II República era president de la influent Acció Catòlica de Bizkaia (des de 1921 fins a 1933) i líder de la Comunió Tradicionalista. Enemic declarat del nou règim republicà participa en la "sanjurjada" del 1932; raó per la qual la República el va confinar a Lugo. Va integrar la junta política de FET i de les JONS durant tota la guerra 1936-1939. Ja en la postguerra, va ser president de la Comissió de codificació, i, des del 9 d'agost de 1939, Ministre de Justícia. En 1943 accedeix a la presidència de les Corts -càrrec que va ocupar fins a 1965- i en 1947 a la del Consell del Regne (1948-1965). Va pertànyer a la Junta Política i al Consell Nacional del Moviment.

- **Carrer General Lobo Montero**

Constantino Lobo Montero (General Lobo Montero) (1916-1993): General de l'exèrcit franquista. Governador militar de Ferrol.

- **Carrer General Orgaz**

Luis Orgaz Yoldi (1881-1946): Conspira contra el Govern republicà, per la qual cosa en 1932 és detingut i bandejat a Canàries per la seua implicació en la revolta de Sanjurjo a l'agost d'eixe mateix any. Produït el cop d'estat de juliol del 1936, el general Orgaz va quedar al comandament de la Comandància Militar de Canàries i va ser immediatament requerit per Franco des del Marroc. A la fi de setembre de 1936 es trasllada a Tetuan, per exercir els llocs de Cap de les Forces Militars i Alt Comissari d'Espanya al Marroc. Per decret de 18 de desembre de 1936, Luís Orgaz Yoldi és ascendit a general de Divisió, fent-se càrrec de la Prefectura de Mobilització, Instrucció i Recuperació. Al novem-

bre de 1938 el general de divisió Luís Orgaz mana l'exèrcit de Llevant fins a la finalització de la guerra. El 15 de maig de 1939, per decret, aconseguí el grau de Tinent General ocupant els càrrecs successius de la Capitania General de Catalunya i l'Alt Comissariat al Marroc.

- **Carrer Sargento Provisional**

Sargento Provisional: Durant la guerra civil, la manca de comandaments per enquadrar una ingent quantitat de tropa, va ser un dels primers problemes amb els quals es va trobar l'exèrcit sublevat de Franco. Aquest problema es va solucionar amb els anomenats "Alféreces y Sargentos provisionales", que ostentaven aquest grau sols durant la durada de la campanya. Terminada de la guerra, la incerta situació mundial va fer que molts d'aquests militars "provisionals" continuaren en l'exèrcit i fins i tot participaren amb la División Azul¹ durant la II Guerra Mundial donat suport a l'exèrcit nazi a la campanya de Rússia.

- **Col·legi Ramón Laporta**

Ramón Laporta Girón: Inspector General del Movimiento (1937- 1943), Conseller nacional i Procurador Procurador en les Corts durant el franquisme com a Conseller Nacional en la Primera Legislatura de les Corts Espanyoles (1943-1946) i Cap Provincial del Moviment de Salamanca (1936-1940), d'Albacete (1940-1943) i de la província de València (1943-1950). Governador Civil d'Albacete i de València, i Comisario Nacional del Paro del Ministeri de Treball (1950-1958). Participa com a voluntari de la División Azul juntament amb altres jerarquies del Partit. És membre del IX Consell Nacional de Falange Espanyola Tradicionalista i de les JONS constituït el 17 de maig de 1961.

- **Col·legi Villar Palasí**

José Luis Villar Palasí (1922-2012): Nascut a València l'any 1922 es llicencia en Dret, Filosofia i Lletres i Ciències Polítiques i Econòmiques. Accedeix al Consell d'Estat com a lletrat en 1947. Des de 1952 desenvolupa diversos càrrecs als ministeris franquistes: Secretari General (de 1952-1957) i Subsecretari (de 1957- 1962) del Ministeri d'Informació i Turisme. Subsecretari del Ministeri de Comerç (1962-1965) i Ministre d'Educació i Ciència (1968-1973).

De manera que:

Es proposa la revisió de la nomenclatura de la totalitat dels carrers del municipi per valorar possibles noves denominacions més vinculades amb la realitat i la història local i que evidentment no facen al·lusió a un règim polític anticonstitucional.

Cal evitar, no obstant, que els noms puguin ser patrimonialitzats políticament i, per tant, resulta imprescindible que siguin acceptats i usats com a propis per tota la ciutadania.

¹ La 250 *Einheit spanischer Freiwilliger* de la *Wehrmacht* (forces armades unificades de l'Alemanya nazi), més coneguda com la Divisió Blava (*Blaue Division*, en alemany; División Azul en castellà), va ser una unitat espanyola de voluntaris que va servir entre 1941 i 1943 en l'exèrcit alemany durant la Segona Guerra Mundial, principalment en el Front Oriental contra la Unió Soviètica.

2.- Retirada de les plaques del *Instituto Nacional de Vivienda-Ministerio de Vivienda franquista*

A més del canvi de nom en aquells carrers la denominació dels quals fa referència al franquisme, també existeixen plaques en múltiples edificis d'aquest municipi, construïts pel Ministeri d'Habitatge durant la dictadura franquista, que inclouen el símbol del jou i les fletxes; raó per la qual s'hauria de procedir, també, a l'estudi i anàlisi de la seua retirada.

Les propostes en aquest sentit són les següents:

- Cal tenir present que prèviament a la seua retirada, és necessari redactar un inventari per localitzar els carrers i immobles on encara es conserven aquestes plaques. A data d'avui sabem de l'existència d'algunes al carrer Hernan Cortés, al carrer Sant Onofre, al carrer Pintor Ribera, Carrer Sagunt o a l'Avinguda de Madrid, per exemple. Però n'hi ha de moltes més.
- També es pot oferir la possibilitat de participació als veïns del municipi que puguin o vulguen aportar informació relativa a aquest tema. Seria interessant utilitzar les xarxes socials o web/blog dels serveis municipals per tal de donar accés a la ciutadania a l'hora de compartir informació relativa a aquest tema.

Figura 30.- Exemple del tipus de placa esmentada.

Nota: Entre el període de redacció d'aquest treball i la seua publicació en paper, l'Ajuntament de Quart ha començat a retirar aquestes plaques i ha creat en 2015 la [Comissió Municipal de Memòria Històrica](#).

3.- La protecció del patrimoni documental

El patrimoni documental el conformen els documents conservats als arxius. En aquest context i de conformitat amb el que es disposa en la Llei 16/1985 de Patrimoni Històric Espanyol, els documents en arxius privats i públics relatius a la Guerra Civil i la Dictadura es declaren constitutius del Patrimoni Documental i Bibliogràfic. A més a més, la Llei 52/2007 de Memòria Històrica especifica al seu article 22.3 que els poders públics adoptaran les mesures necessàries per a la protecció, la integritat i catalogació d'aquests documents, en particular en els casos de major deterioració o risc de degradació.

Al municipi de Quart de Poblet, malgrat la pèrdua de la majoria dels fons documentals dels arxius locals durant la guerra civil, encara es conserven a l'arxiu de l'Ajuntament documents d'aquest període històric, dels quals ja en tenim constància. Encara que probablement hi ha d'altres que puguem romandre, que caldrà localitzar.

Les propostes de treball sobre el patrimoni documental són les següents:

- En primer lloc, és necessari un treball previ de documentació per tal de valorar la quantitat i qualitat dels documents, amb la finalitat de realitzar un inventari del patrimoni documental i bibliogràfic municipal relatiu a la guerra civil i la dictadura.
- En segon lloc, caldria redactar un informe sobre el seu valor i contingut històric per valorar la possibilitat futura d'expurgar l'arxiu en cas que fos necessari.
- Per últim, iniciar el procés de digitalització dels fons documentals per facilitar la seua conservació i consulta per part dels interessats tal i com recull l'article 22 de la llei de memòria històrica.
- A més a més seria interessant valorar la possibilitat de accedir a la documentació relativa a Quart de Poblet existent als arxius estatals i altres fons documentals (*Biblioteca Nacional de España, Archivo General de la Guerra Civil de Salamanca*, etc.) per inventariar-la, reproduir-la i conservar-la al fons municipal; donant així accés directes a totes les persones interessades.

4.- Els espais de guerra com a recurs patrimonial: Els refugis antiaeris de Quart

Tot i que el concepte de 'Patrimoni Històric' s'ha anat ampliant, incloent els Béns Culturals materials i immaterials de diversos tipus (artístics, històrics, arqueològics, paleontològics, científics), i que la legislació internacional (UNESCO, Carta de Cracòvia 2000, etc.) compila ja principis per a la conservació i restauració de tota mena de patrimoni construït, no s'hi percep cap sensibilitat ni interès pel patrimoni de la guerra civil.

Fins i tot la llei de Memòria Històrica exclou qualsevol referència als refugis i altres béns mobles/immobles associats al conflicte, més enllà d'una genèrica proposta de col·laboració entre govern i comunitats autònomes per a la elaboració de *"un catálogo de vestigios relativos a la Guerra Civil y la Dictadura"* (Art. 15). Tanmateix, donat que sí estableix un protocol d'actuació respecte a *"quienes padecieron persecución o violencia, por razones políticas, ideológicas, o de creencia religiosa, durante la Guerra Civil y la Dictadura"*, seria raonable pensar que d'alguna manera els bombardejos sobre la rereguarda foren una indiscriminada i massiva repressàlia contra els ciutadans, encara que en un context de guerra, i per tant aquests espais i els refugis també deurien ser contemplats (Moreno et alii, 2001; Moreno i Muñoz, 2011).

Per tractar, estudiar i difondre aquestes recursos patrimonials és necessari un punt de partida social, polític, econòmic, geogràfic i, en definitiva, històric, on s'utilitze el context i les fonts originals, que encara sobreviuen. Al cap i a la fi, el que proposem, com ja han fet altres autors, és un tractament científic i no polític, com el que es fa amb qualsevol resta històrica. Com ja ha defensat Santacana *"el legado patrimonial de una guerra es único y no se debe fragmentar ni es posible excluir de él una parte significativa. Ésta es la primera regla de cualquier enfoque científico-técnico de la cuestión. La segunda regla, válida y respetada en toda Europa, es la incuestionabilidad de los restos del pasado bélico reciente como parte integrante y fundamental del patrimonio. [...] una última regla que nadie debería olvidar y es que aquello que requiere ser extraído del subsuelo con fines científicos sólo puede ser recuperado utilizando la metodología arqueológica"* (Santacana et alii, 2003).

La recuperació d'aquests escenaris originals ens permet l'estudi històric i la divulgació. Pel que fa a l'Estat espanyol, comencen a materialitzar-se alguns projectes i propostes de conservació, però de moment no existeix cap protocol d'actuació ni organisme de gestió, a semblança del que ha aprovat la Generalitat de Catalunya en el cas de les fosses amb restes de represaliats (Llei 10/2009). A Catalunya, col·lectius interessats també han gestionat la conservació del camp de l'Ebre, i la musealització del refugi a la placeta Macià de Sant Adrià del Besòs, del refugi 307 i del de la Plaça del Diamant a Barcelona. Cartagena, Almeria o Albacete també compten amb un refugi-museu. Al territori valencià tenim els exemples musealitzats del refugi del mercat de Cullera, el refugi Cervantes d'Alcoi o la ruta de La Pobla del Duc. A la ciutat de València, capital de la República i nucli destacat de la rereguarda, no hi ha a data d'avui cap projecte semblant, i les propostes que han hagut no han fructificat (Calzado 2007b, 25-ss.).

No sabem amb certesa el total de refugis construïts al nostre poble, però destaca la gran quantitat (a data d'avui hem contabilitzat 17, encara que la documentació d'arxiu fa referència a un total de 25) i la perduració de bastants d'ells fins avui. Tanmateix, tot i estar presents, el desconeixement de la gent pel que fa a aquestes restes és, en general, total; i per això pensem que cal valorar la seua importància de cara a l'estudi i la divulgació del passat.

Icona i exemple paradigmàtic del patrimoni local de la guerra civil és el refugi de la Plaça de la Creu (Moreno i Olmos e.p.). Els refugis són restes d'importància històrica indubtable perquè la

arquitectura bèl·lica i les restes materials de la guerra civil són fruit i evidència d'una guerra pionera en les estratègies i l'armament, que dóna pas a una nova manera de lluitar i de viure el conflicte tant al front com a la rereguarda. Quart, igual que altres pobles, es va mobilitzar a la recerca de la millor solució per protegir-se dels possibles bombardejos de l'aviació feixista, es van habilitar refugis en soterranis, sèquies o la cisterna; qualsevol lloc era bé per protegir-se del perill aeri. Però especialment va ser en 1938 amb la creació de la Junta de Defensa Passiva Local quan les tasques de fortificació s'organitzen i estandarditzen. El Consell Municipal va decidir així construir tot un seguit de refugis subterranis en diversos llocs del poble, perquè la població tingués accés ràpid a un lloc on protegir-se. En les obres de construcció dels refugis va participar la població de Quart, des de gent gran fins a nens, i tant els veïns/es com la població evacuada. Tots ajudaven a picar i treure amb cabassos la terra que s'acumulava en construir les galeries. Picada a picada s'obria la terra, es construïa el refugi però no s'allunyava la por. Encara així, més enllà de ser simples túnels on amagar-se, els refugis antiaeris deixen constància de com el poble i la ciutadania de Quart es va organitzar i es va mobilitzar en una resposta civil sense precedent en la història contemporània local. Un poble capaç de construir i habilitar una xarxa de refugis i un sistema d'alarma com mai s'havia fet. Per tant, **la importància de l'estudi i conservació dels refugis radica, entre uns altres, en el fet que són les primeres restes d'una societat civil organitzada fent front a una guerra que la va convertir en protagonista.**

El refugi antiaeri de la Plaça de la Creu és, fins al moment, el principal element conservat del període de la Guerra Civil a Quart de Poblet i com a tal, és important que no continue enterrat en l'oblit, sinó que servisca de testimoni de la nostra història recent, i perquè podem explicar i conèixer que la cruesa d'aquella guerra no s'ha de tornar a repetir.

A data d'avui el refugi no és visitable. Per la nostra banda hem realitzat una modesta reconstrucció en 3D (Figura 35) per oferir a les persones interessades una imatge més versemblant de com és l'estructura excavada al subsòl, quantes galeries i detalls s'observen, etc. De moment, és l'única via que tenim per ensenyar a la gent "que hi ha ahí baix" (trobareu més vídeos i 3D al bloc de QPHP²).

Un enriquidor projecte de futur, donada la seva bona ubicació en el centre històric (dintre del perímetre BIC de la cisterna) i el seu bon estat de conservació, seria la consolidació i musealització d'un espai tan singular com aquest, el qual sens dubte podria convertir-se en espai de memòria i un recurs patrimonial i turístic del nostre poble.

La supervivència d'aquests espais de guerra és un símbol de la seua fortalesa, però també un significat de valoració del passat. Potser segueixen ahí per donar-nos una oportunitat d'estudi, d'aproximar-nos a la nostra història. Així doncs, no és suficient amb conèixer estrictament els fets ocorreguts, la Història, sinó que també és interessant reconstruir les situacions viscudes per la població civil. I això, entre altres coses, és el que ens permeten aquests espais de guerra de la rereguarda, una porta amb connexió directa al passat més immediat de la nostra ciutat: els podem veure, tocar i penetrar fins allà on la llum de les fonts escrites no hi arriba.

² QPHP: Quart de Poblet Història i Patrimoni

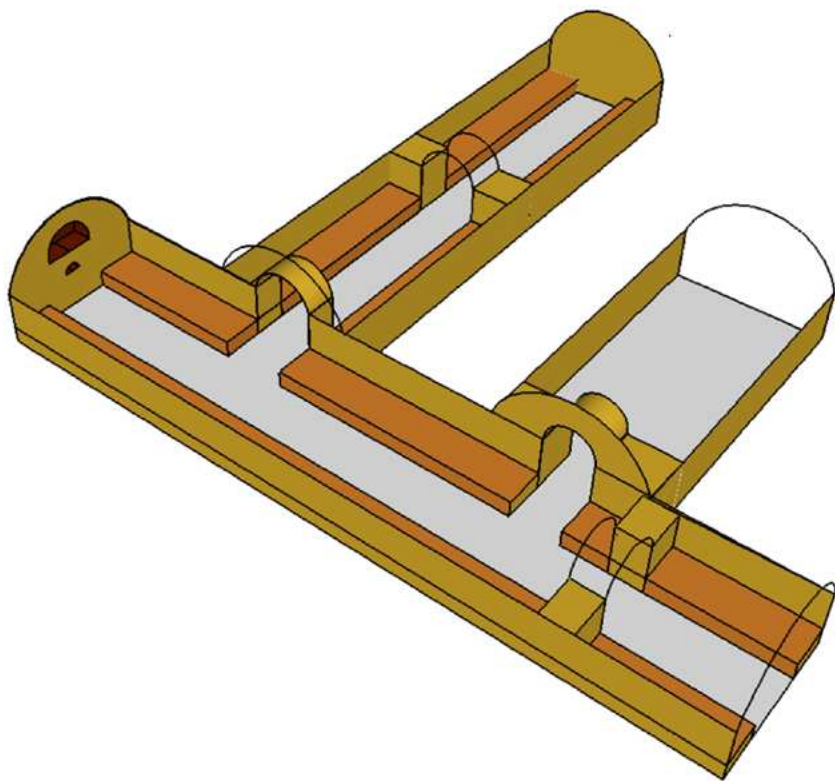

Figura 31.- Restitució 3D del refugi de la Plaça de la Creu. (El·laboració pròpia).

Per construir el present i innovar el futur cal que reutilitzem els elements del passat i que sàpiguen inserir-los en el món d'avui, doncs, sense dubte, el passat també té un valor pedagògic materialitzat en el patrimoni com a recurs.

La nostra obligació com a historiadors és reivindicar que res del passat siga oblidat. Ens correspon, per tant, descobrir i visibilitzar els indicis d'aquell passat no tan llunyà, que es posa de manifest al nostre poble a cada passa. I aquest treball així ho pretén. La metodologia de camp en què fonamentalment ens hem basat per a la catalogació i documentació, es vertebra en la visita *in situ* de les restes que ho permeten, l'anàlisi de la documentació original que roman als arxius, la recerca bibliogràfica, les entrevistes i la visita a indrets i construccions coetànies del territori valencià.

Per tots aquests motius aquest treball representa la voluntat de documentar, difondre i conservar aquests espais de guerra; i representa un preliminar intent d'apropar-nos a l'estudi històric del nostre passat més recent des del treball de camp, la reflexivitat i la descripció densa, a semblança del procés etnogràfic.

Bibliografia

BIBLIOGRAFIA

- AAVV (1936): *Colonias en régimen familiar. Instrucciones*. Dirección General de Primera Enseñanza, Delegación de Colonias. Madrid.
- AAVV (1937): *Children's colonies*. Spanish Republic, Ministry of Public Education, National Council for Evacuated Children. Paris.
- AAVV (2009): *Arte Protegido. Memoria de la Junta del Tesoro artístico durante la guerra civil*. Instituto de Patrimonio Cultural de España, Museo Nacional del Prado. Madrid.
- AAVV (2008): *Catàleg de l'exposició En defensa de la cultura: València, capital de la República (1936-37)*. Universitat de València. València.
- AAVV (2002): *Cultura Republicana: 70 años después. Col.legi Major Rector Peset. Universitat de València*.
- ABAD, V. (1987): *Valencia, marzo 1939*. Ajuntament de València. València.
- ALCALÁ, C. (2006): *Checas de Valencia. El terror y la represión en la Comunidad Valenciana durante la Guerra Civil*. Styria, Barcelona.
- ARAGÓ, L.; AZKÁRRAGA, J. M.; SALAZAR, J. (2007): *Guía urbana. La ciudad en la Segunda República*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València.
- ALBA, E. (2007): *El aeropuerto de Manises. De sus inicios a la actualidad*. Ajuntament de Manises.
- ARMENGOT, T.; PORCAR, J.L.; TORRES, R.C. (2008): *La repressió franquista al País Valencià, Borriana i Manises*. Ed. Tres i Quatre, València.
- AZNAR, M. et alii (1986): *Valencia capital cultural de la República (1936-1937). Antología de textos y documentos*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. València.
- AZNAR, M. (ed.) (2007): *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Vol 1 i Vol. 2. Consell Valencià de Cultura, València.
- AZNAR, M. (2007): *Valencia, capital literaria y cultural de la República 1936-1937*. Universitat de València, València.
- AZNAR, M. (coord.) (2007): *La cultura, arma de guerra*. Vol. 11, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.

- BARONA, J. L., BERNABEU-MESTRE (eds.) (2007): *Ciencia y sanidad en la Valencia Capital de la República*, Publicacions Universitat de València, València, pp. 106-107.
- BARDASANO, J. (2011): *Bardasano en Guerra*. Ministerio de Cultura. Madrid.
- BORDERÍA, E. (2007): Valencia, 1936-1937 capital del periodisme en guerra, capital de la propaganda, en Manuel Aznar (editor), *València, capital cultural de la República (1936-1937)*, Consell Valencià de Cultura, vol. II, pp. 523-540.
- BOZAL, V. (1995): *Historia del Arte en España II*, Vol. 2. ISTMO, Madrid.
- BRANCIFORTE, L. (2011): *El Socorro Rojo Internacional en España (1923-1939). Relatos de la solidaridad antifascista*. Colección Historia, Biblioteca Nueva. Madrid.
- CALZADO, A. (2008): La mirada de los otros. La imagen exterior de la Valencia antifascista, en Manuel Aznar et alii (eds.), *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Servei de Publicacions de la Universitat de València, pp. 55-74.
- CALZADO, A. (2007a): La evolución militar de la guerra civil. En Mainar (coord), *¡Todos al frente!* Vol. 5, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp.9- 31.
- CALZADO, A. (2007b): Los espacios de la memoria de la Europa de entreguerras. En Gil i Galdón (coord), *El patrimonio material*. Vol. 17, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp.9- 27.
- CALZADO, A. (Coord.) (2007): *Las miradas de escritores, periodistas y fotógrafos*. Vol. 13, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- CALZADO, A.; NAVARRO, J. (eds.) (2007): *Valencia, capital antifascista: visiones e impresiones de una ciudad en guerra*. Publicacions de la Universitat de Valencia, València.
- CALZADO, A. (2006): La represión franquista durante la guerra civil. En M. Ors i J. M: Santacreu, *Violencia y represión en la retaguardia*. Vol. 9 La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, pp. 9- 27.
- CAMPOS, L.; SANCHO, C. (Coord.) (2011): *El Casino, cent anys en la vida d'un poble: Quart de Poblet 1911-2011*. Associació Cultural i Recreativa Centre de Convivència de Quart de Poblet. Quart de Poblet.
- CARR, R. (2000): *España 1808-1975*. Ariel, Barcelona.

- CIANO, G. (2003): *Diarios 1937-1943*. Crítica, Barcelona.
- COLL, V. (1987): *Geografía, origen e historia de la muy leal y heroica villa de Quart de Poblet*. Ajuntament de Quart de Poblet.
- CORTADA, J. W. (1982): *Historical dictionary of the Spanish Civil War*. Greenwood Press. West-port.
- CREGO, R. (1989): Las colonias escolares durante la Guerra Civil 1936-1939, *Espacio, Tiempo y forma*, 2, pp. 299-328.
- CRUZ, J. I. (1991): *Las colonias escolares valencianas (1906-1936)*. Publicacions Universitat de València. València.
- CRUZ, R. (2008): La cultura política y la política cultural del PCE en la guerra de los tres años, en Manuel Aznar *et alii* (eds.), *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Servei de Publicacions de la Universitat de València, pp. 655-678.
- DE LUÍS MARTÍN, F. (2008): Republicanos y socialistas. Cultura y guerra, en Manuel Aznar *et alii* (eds.), *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Servei de Publicacions de la Universitat de València, pp. 679-696.
- DE MAZARRASA, J. (1998): *Los carros de combate en la Guerra de España 1936-1939 (vol. 1º)*, Quirón Ediciones, Valladolid.
- DE ORTUETA, E. (1997): Los modelos de escuelas destinados a los centros de educación primaria pública avalados por el Negociado de Arquitectura Escolar del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, *Norba-arte*, 17, pp. 165-192.
- DEL POZO, M. (2008): La infancia en peligro: las colonias escolares en Valencia (1936-1939) en Manuel Aznar *et alii* (eds.), *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Servei de Publicacions de la Universitat de València, pp. 507-542.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (dir.) (1995): *Historia de España. Alfonso XIII y la Segunda República*. Vol. XI. Ed. Planeta. Barcelona.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. (dir.) (1995): *Historia de España. El régimen de Franco y la transición a la democracia (de 1939 a hoy)*. Vol. XII. Ed. Planeta. Barcelona.
- DOUHET, G. (1927): *Dominio dell'aria* [The command of the air (translated by Dino Ferrari)]; Edited by Joseph Patrick Harahan and Richard H. Kohn. University of Alabama Press, 2009.

- DURBAN APARISI, J. (2010): Puig-Carasoles de línea de acero a monumento por la paz. *Eines d'Innovació Educativa*, número 13, pp. 13-30.
- DURBAN APARISI, J. (2009-10): Vestigios de la Guerra Civil. Los Carasoles en la línea de defensa inmediata a Valencia. *Castillos de España*, nº 156-157-158-159, pp. 117-125.
- EMILIANI, A. (1973): *Spagna 1936-39: l'aviazione legionaria*. Intergest, Milà.
- ESCRIVÀ, C. (2012): *Los ojos de Walter Reuter*. Eixam Edicions, València.
- ESCRIVÀ, C.; MAESTRE, R. (2011a): *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936-1939*. Eixam Edicions, València.
- ESCRIVÀ, C.; MAESTRE, R. (2011b): *Els Horts Solidaris. Les colonies escolars de Picanya 1937-1939*. Ajuntament de Picanya, Picanya.
- ESDAILE, C. (2001): *La quiebra del liberalismo español (1808-1939)*. Crítica, Barcelona.
- FERNÁNDEZ SORIA, J. M. (1987): La asistencia a la infancia en la Guerra Civil. Las colonias escolares. *Historia de la educación: Revista interuniversitaria*, 6, pp. 83-128.
- FERRÚS, W. (2014): *Mestres de la República a l'Horta Sud. Il·lusions trencades, vides partides*. Col·lecció Monografies de l'Horta Sud, Catarroja.
- GABARDA, V. (1996): *La represión en la retaguardia republicana. País Valenciano, 1936-1939*. Alfons el Magnànim, València.
- GABARDA, V. (2007): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València.
- GALDÓN, E. (2010): *La Batalla por Valencia, una victoria defensiva*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València.
- GARATE, J. M. (1976): *Tenientes en campaña: la improvisación de oficiales en la guerra del 36*. Librería Editorial San Martín, Madrid.
- GARCIA FERRANDIS, X. (2011): *La reorganització de l'assistència medicoquirúrgica de la ciutat de València durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*. Publicacions Universitat de València, València.
- GASCÓN, P. (2011): Quart de Poblet, 1911. En Campos i Sancho (coord.), *El Casino, cent anys*

en la vida d'un poble: Quart de Poblet 1911-2011. Associació Cultural i Recreativa Centre de Convivència de Quart de Poblet. Quart de Poblet.

- GASCÓN, P. (2012): *Historia de los vencidos: Quart de Poblet 1918-1942*. Ajuntament de Quart de Poblet.
- GIL, E. R.; GALDÓN, E. (2007): Arqueología valenciana de la guerra civil. En Gil i Galdón (coord), *El patrimonio material*. Vol. 17, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp.31-69.
- GIRONA, A.; NAVARRO, J. (eds.) (2009): *Fa setanta anys. Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València.
- GIRONA, A.; NAVARRO, J. (2007): El día a día en la retaguardia valenciana. En Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, Vol. 10, pp. 31-69.
- GIRONA, A.; SANTACREU, J. M. (COORD.) (2007): *La Crisis de la Segunda República*. Vol. 1, Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- GRINYÓ, A. (1977), *Hombres de ayer, hombres de siempre*, llibre de festes de Quart de Poblet, Quart de Poblet.
- HARO, E. (1996): *El niño republicano*. Alfaguara, Madrid.
- HERMOSILLA, J. (dir.) (2012): *Quart de Poblet. Historia, Arte y Geografía*. Facultat de Geografia i Història UVEG-Ajuntament de Quart de Poblet.
- HOBBSBAWM, E. (2012): *Historia del siglo XX: 1914-1991*. Crítica, Barcelona.
- INIESTA, J. L.(1998): *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra civil*. Vol. 1, Valladolid.
- INIESTA, J. L.; COLL, J. (2000): *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra civil*. Vol. 2, Valladolid.
- JUNTA DE DEFENSA PASIVA (ed.) (1937): *Defensa Pasiva de la Población Civil*. Editorial Guerri, Colectivizada, València.
- KOWALSKY, D. (2003): *La Unión Soviética y la guerra civil española : una revisión crítica*. Crítica, Barcelona.

- KRIVOSHEIN, S. (1966): Los tanquistas voluntarios en los combates por Madrid. En *Bajo la bandera de la España republicana: recuerdan los voluntarios soviéticos participantes en la guerra nacional-revolucionaria en España*, Moscú, pp. 319-342.
- LANGDON-DAVIES, J. (2009): *Darrere les barricades*. Angle Editorial, Barcelona. Col·lecció: El fil d'Ariadna nº 33 (original en anglès editat en 1936).
- LEGGETT, G. (1981): *The Cheka. Lenin's Political Police*, Oxford.
- MADOZ, P. (1846-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Biblioteca Pública del Estado, Madrid.
- MAINAR, E. (2007a): Armas para el pueblo. En Mainar (coord), *¡Todos al frente!* Vol. 5, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp. 33- 67.
- MAINAR, E. (2007b): La Columna de hierro. En Mainar (coord), *¡Todos al frente!* Vol. 5, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp. 84-93.
- MAINAR, E. (2007c) (coord.): *Bajo las bombas*. Vol. 14, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- MAINAR, E. (2007d) (coord.): *El fracaso del golpe de estado*. Vol. 2, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- MIRALLES, R. (2009): Los soviéticos en España, 1936-1939. En *Los rusos en la guerra de España 1936-1939*. Fundación Pablo Iglesias. Madrid, pp. 19-47.
- MORANTE BORRAS, J. (1970): *Escuela: antorcha de cultura y progreso*, Llibre de festes de Quart de Poblet, Quart de Poblet.
- MORENO, A.; MUÑOZ, À. (2011): Arqueologia de la memòria. Els refugis antiaeris a la ciutat de València. *Revista Saguntum-PLAV* nº 43, pp. 177-192. València.
- MORENO, A.; OLMOS, P. (2015): [Defensa pasiva en la retaguardia republicana: El refugio antiaéreo de la Plaça de la Creu \(Quart de Poblet, Valencia\)](#). *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana (València, 15-17 desembre 2012)*, València, pp. 353-362.
- MORTERA, A. (2011): *Los medios blindados en la guerra civil española: teatros de operaciones Andalucía y centro*. Alcañiz y Fresno, Valladolid.
- NAVARRO, J. (2007): Las calles cambian de nombre. En Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, Vol. 7, pp. 94-103.

- ORTEGA, J. A.; SILVESTRE, J. (2005): *Las Consecuencias demográficas de la guerra civil*. X Congreso de la AEHE, Galicia 2005. Sesión A2. "La economía de la Guerra Civil, 1936-1939".
- NADAL, F.; URTEAGA, L. (2013) (eds.): *Mapas y cartógrafos en la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Centro Nacional de Información Cartográfica.
- PAGÈS, P. (ed.) (2009): *La Repressió franquista al País Valencià. Primera Trobada d'Investigadors de la Comissió de la Veritat*. Ed. Tres i Quatre. València.
- PARRILLA, M. (2009): Tenientes en campaña. Oficiales de trincheras. *Revista Historia Militar* 88, pp. 37-38.
- PAYNE, S. (1995): *Historia del fascismo*. Planeta, Barcelona.
- PICH, J. (2008): *Les dues guerres mundials i el període d'entreguerres (1914-1945)*, Univ. Pompeu Fabra, Barcelona.
- PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2003), *El progreso económico de España, 1850-2000*. Fundación BBVA, Madrid.
- PRESTON, P. (2011a): *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Debate, Barcelona.
- PRESTON, P. (2011b): *Franco. Caudillo de España*.
- PRESTON, P. (2010): *La guerra civil española: reacción, revolución y venganza*. Ed. Debolsillo. Barcelona.
- RAGUER, H. (2001): *La pólvora y el incienso: la Iglesia y la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Península, Barcelona.
- REVA (2003): *Setenta y cinco aniversario Reva : 1928-2003*, Valencia
- SAFÓN, A.; SIMÓN, J. D. (1986): *Valencia 1936-1937. Una ciudad en guerra*. Ajuntament de València, València.
- SALAS, R. (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*. Editora Nacional, Madrid, 4 vols.
- SALAS, R. (2006): *Historia del Ejército Popular de la República*. Esfera de los libros: Madrid, 2006.
- SÁNCHEZ, N. (2007): Tots morts. La guerra total imaginada. En Martínez (coord.) *Guerra en la ciutat, 1936-1939*. Museu Valencià d'Etnologia, València, pp. 45-77.

- SANCHEZ MOTILLA, P. (ed.) (2006): *Un siglo de colonias escolares : Patronato de la Juventud Obrera de Valencia, 1906-2006*, Patronato de la Juventud Obrera, Valencia.
- SANCHIS, J. R. (1991): *Campeños y rentistas en una comunidad rural de la huerta de Valencia, Quart de Poblet en 1812*. Ajuntament de Quart de Poblet.
- SANCHO, C.; SANCHO, P. (1998): *Contes per als néts*. Ajuntament de Quart de Poblet. 2na edició.
- SANCHO, C. (2009): *Diccionari toponímic de Quart de Poblet*. Ajuntament de Quart de Poblet, Quart de Poblet.
- SANTACANA, J; CARBONELL, E.; SALA, R. (2003): Arqueología y Guerra Civil. *El País Cataluña*, publicat 18-06-2013.
- SANTACREU, J. M. (2007a): El Duca d'Aosta Bombardea el Cap i Casal. En Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, Vol. 7, pp. 114-123.
- SANTACREU, J. M. (2007b): Las monedas de necesidad. En Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, Vol. 10: ..., pp. 86-95.
- SANTACREU, J. M. (2007c): La persecución de la Iglesia y sus ministros. En M. Ors i J. M. Santacreu, *Violencia y represión en la retaguardia*. Vol. 9 *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, pp. 86-94.
- SANTAMARINA, B. (dir.) (2009): *Llàgrimes vora mar. Guerra, postguerra i riuada al Cabanyal (1936-1957) a través de la memòria*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València.
- SEGUÍ, R. (2007): *Prensa, propaganda y agitación*. Vol. 12 .Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- SIRERA, C. (2012): Historia Contemporánea: tierra, trabajo y riqueza en Quart de Poblet, en Hermsilla (dir.), *Quart de Poblet. Historia, Arte y Geografía*. Facultat de Geografia i Història UVEG-Ajuntament de Quart de Poblet, pp. 327-ss.
- SOLÉ, J. M.; VILLARROYA, J. (2003). *España en llamas. La guerra civil desde el aire*. Temas de Hoy. Madrid.
- THOMAS, H. (2001): *The Spanish Civil War*. Revised Edition. Modern Library Paperbacks, New York.

- TORRES, R. C.; CALZADO, A. (2007): La vivencia de la guerra en los pueblos y ciudades. En Torres i Calzado (coord), *Las historias locales de la guerra*. Vol. 8, Colección La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Editorial Prensa Valenciana. Valencia, pp. 31- 71.
- TORRES, R. C.; ORS, M. (Coord.) (2007): *Exilio y represión franquista*. Vol. 16, Colección *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Editorial Prensa Valenciana. Valencia.
- TURRÓ I MARTÍNEZ, A. (1995): *El paper moneda del País Valencià, 1936-1939*. Editorial Afers, Catarroja.
- VELARDE, J. (1989): La economía de guerra. En Montenegro (coord.) *Historia de España. Tomo 13.1: España Actual. La Guerra Civil (1936-1939)*. Editorial Gredos, Madrid.
- VERA DE LEYTO, J. (2008): Defensa antiaèria y refugios. En Manuel Aznar et alii (eds.), *València, capital cultural de la República (1936-1937). Congrés Internacional*. Servei de Publicacions de la Universitat de València, València, pp. 75-99.
- VERA DE LEITO, A.; VERA DE LEYTO, J. (2000): *Defensa antiaèria republicana (1936-1939)*, Requena.
- VIDAL, J. A. (2012): *El sargento Fabra. Historia y mito de un militar republicano (1904-1970)*. Los Libros de la Catarata, Madrid.
- VILLARES, R.; MORENO, J. (2008): *Restauración y dictadura, 1875-1931*. Crítica, Barcelona.
- RENAÚ, J. (1980): *Arte en peligro (1936- 1939)*. Ajuntament de València-Fernando Torres, València.

FONTS i ARXIUS

ARXIU GENERAL I FOTOGRÀFIC DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA (ADPV)

Consejería de Sanidad y Asistencia Social- Hospitales de Sangre Quart de Poblet
Cens electoral segle XIX i XX

ARXIU MUNICIPAL DE QUART DE POBLET (AMQP)

Llibre d'actes 1935-1940

Llibre d'oficis 1939

Padró Municipal 1935 i 1940

Comptes generals 1936

Comptes municipals 1936

Fons municipals 1937

Fons municipals 1938

Fons municipals 1939

Actes del *Consejo Local de Primera Enseñanza* 1931-1936.

Actes de la *Junta Local de Primera Enseñanza* 1939

ARXIU MUNICIPAL DE MANISES

Actes de plens municipals 1936-1939.

ARXIU MUNICIPAL DE PATERNA

Actes de plens municipals anys 1936-1939.

ARXIU MUNICIPAL DE VALÈNCIA

Polícia Urbana 1938/1939 (Refugis); Caixes: 2,3,4,5,6,7,8 i 9

Polícia Urbana 1946 i 1954 (Miscel·lània)

ARCHIVO HISTORICO NACIONAL

Fiscalia del Tribunal Supremo, Causa General Quart de Poblet FC-CAUSA_GENERAL,1385, Exp.2

BIBLIOTECA VALENCIANA

Fons gràfic Biblioteca Valenciana

BIBLIOTECA NACIONAL MADRID

Fondo fotográfico Guerra Civil Española

THE LIBRARY UNIVERSITY OF CALIFORNIA, SAN DIEGO (UCSD)

Mandeville Special Collections Library: Southworth Spanish Civil War Collection

ELMER HOLMES BOBST LIBRARY /NEW YORK UNIVERSITY LIBRARIES

Tamiment Library / R. Wagner LABOR Archives: Children's Colonies Photograph Collection

ARXIU FAMÍLIA SANCHO-SANMARTIN

Docuquart: Fons de documentació

Toponímia de Quart de Poblet

FUNDACIÓN ÀNGEL LLORCA

Archivo "Los viejos papeles". Relación de Colonias y labor de Justa Freire

PAVELLÓ DE LA REPÚBLICA (BARCELONA)

Fons Guerra Civil espanyola 1936-1939

UFFICCIO HISTORICO (ROMA)

Operazione Militare Spagna, Guerra d'España

HEMEROTECA

ABC: 17/07/1936, pàg. 10; 11/03/1938

Adelante: 20/08/1937

Anuario de Primera Enseñanza (Tarragona), 25/12/1863, núm.1, pàg. 12

El Pueblo: 18/06/1938

Fragua Social: 11/02/1937; 28/02/1937 i 27/10/1937

La Vanguardia: 12/01/1937; 14/10/1936; 15/06/1938; 27/06/2011

La Verdad: 29/06/1938

El Mercantil Valenciano: 16/10/1936; 28/10/1936; 08/11/1936; 14/01/1937; 23/02/1939.

Levante EMV: 01/10/2007; 02/10/2007; 21/11/2007; 08/12/2007; 03/02/2008; 27/05/2009; 26/01/2011; 18/07/2011; 14/10/2011; 02/11/2011.

LEGISLACIÓ

> Ley Memoria histórica

- Auto del 16 de octubre de 2008 del Juez Baltasar Garzón Real. Diligencias previas Proc. Abreviado 399/2006 V. Juzgado Central de Instrucción nº 5, Audiencia Nacional. Madrid.

- Auto del 18 de noviembre de 2008 del Juez Baltasar Garzón Real. Sumario Proc. Ordinario 53/2008 E. Juzgado Central de Instrucción nº 5, Audiencia Nacional. Madrid.

> Ley de Instrucción Pública de 9 de septiembre de 1857, Sección Segunda, Título Primero, art. 97 i 100 [Llei Moyano d'Instrucció Pública]

> Concordat de 1851, celebrat entre la Santitat de Pius IX i la Majestat Catòlica de donya Isabel II [Obertura escoles religioses]

> Real Decreto de 5 de octubre de 1883 [Normativa escolar]

> Real Decreto de 28 d'abril de 1905 [Decret de Romanones sobre Instrucció primària]

> Constitución de la República Española de 9 de diciembre de 1931, art. 48 i 50 [Legislació sobre ensenyament]

> Decreto de 29 de septiembre de 1931 [Reforma Escuelas Normales]

GACETA DE LA REPÚBLICA

> núm. 207, de 25/07/1936, pàg. 834. [Junta tesor artístic]

> núm. 215, de 02/08/1936, pàg. 999 [Junta tesor artístic]

> núm. 225, de 12/08/1936, pàg. 1216 [Reordenació colònies estiu]

> núm. 280, de 6/10/1936, pàg. 194 [Creació Comité de refugiats]

> núm. 288, de 14/10/1936, pàg. 328 [Adhesió Comité de refugiats]

- > núm. 304, de 30/10/1936, pàg. 550 [Finançament colònies]
- > núm. 7, de 07/01/1937, pàgines 115 a 116 [constitució de Consells Municipals]
- > núm. 23, de 23/01/1937, pàgina 465 [Propaganda]
- > núm. 52, de 21/02/1937, pàgines 911 a 912 [evacuacions]
- > núm. 54, de 23/02/1937, pàgina 926 [pròrroques]
- > núm. 60, de 01/03/1937, pàg. 1021 [Decret organització residències infantils]
- > núm. 66, de 07/03/1937, pàgina 1091 [targeta racionament]
- > núm. 69, de 10/03/1937, pàgines 1135 a 1136 [targeta racionament]
- > núm. 113, de 23/04/1937, pàgines 335 a 336. [cotxe]
- > núm. 164, de 13/06/1937, pàgines 1194-1195 [sanitat]
- > núm. 180, de 29/06/1937, pàgines 1407 a 1408 [defensa passiva]
- > núm. 245, de 02/09/1937; pàgines 896-897 [blindats]
- > núm. 246, de 03/09/1937, pàgines 903 a 904. [mossos 1938]
- > núm. 250, de 07/09/1937, pàgina 962 [renúncia jutge]
- > núm. 253, de 10/09/1937, pàgines 1012 a 1013. [mossos 1938]
- > núm. 121, de 01/05/1938, pàgina 641 [blindats]
- > núm. 344, de 10/12/1938, pàgines 1024 a 1026 [defensa passiva]
- > núm. 361, de 27/12/1938, pàgines 1303 a 1304 [defensa passiva]

GACETA DE MADRID: DIARIO OFICIAL DE LA REPÚBLICA

- > núm. 217, de 05/08/1872, pàgines 333-334 [Creació Biblioteca Popular, s'adjunta el llistat dels llibres que formaven part de la col·lecció]
- > núm. 161, de 10/06/1931, pàgina 1283 [Creacions Consells locals d'ensenyament]
- > núm. 210, de 28/07/1936, pàgina 880 [Confiscació de possessions religioses]
- > núm. 310, de 05/11/1936, pàgina 642 [Propaganda]

BOLETÍN OFICIAL DE LA PROVINCIA DE MADRID

- > 21 de agost de 1935, pàg. 3. [Gaspar Botello Quintas, mestre a Navalcarnero]

WEBGRAFIA (Consulta gener 2014)

- [Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre \(COMEBE\)](#)
- [Família Sancho Sanmartín](#)
- [Museo Nacional del Prado. Enciclopedia Online:](#)
- [Portal de Víctimas de la Guerra Civil y Represaliados del Franquismo](#)
- [Webbloc Quart Història](#)
- [Webbloc Quart de Poblet Història i Patrimoni](#)

- [Web Memòria Gràfica de Quart de Poblet](#)
- [Webbloc Los Archivos Secretos de Quart](#)
- [Web de l'exèrcit espanyol de l'aire, Secció Històrica](#)
- [Web de Natalia Lemos sobre la Guerra Civil](#)
- [Comissió Municipal de Memòria Històrica Ajuntament de Quart de Poblet](#)

LLISTA DE FIGURES

Figura 1.- Fragment de la Constitució republicana de 1931	15
Figura 2.- Espanya lleial i rebel a finals de juliol de 1938. (Elaboració pròpia a partir de Preston, 2011a, 810-ss.)	19
Figura 3.- Evolució de la guerra a Espanya (elaboració pròpia a partir de Preston, 2011a, 810-ss.)	22
Figura 4.- Ubicació de la partida de Les Travesseres	37
Figura 5.- Escuts de l'Ajuntament de Quart de Poblet 1936-1939	48
Figura 6.- (Esquerra) Avió Savoia SM-79 -Sparviero- (B-1) sobrevolant la costa. (Dreta) Vista lateral d'un Savoia SM-81 -Pipistrello- en vol (Font: Web Exèrcit de l'aire-Ministeri de Defensa espanyol)	88
Figura 7.- Efectes destructius de les bombes segons el seu calibre (JDP, 1937, 7-8)	89
Figura 8.- Informe sobre l'aeroport de Manises com a objectiu militar de l'aviació feixista (Imatge: José Alexandre; Font: Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare). Transcripció del document d'elaboració pròpia	96
Figura 9.- Mapa amb ubicació dels refugis antiaeris documentats a data d'avui a Quart de Poblet	104
Figura 10.- Croquis refugi barri de les Casetes/Obres Públiques (A partir de Pepe Monzó Forriols)	107
Figura 11.- Detall de l'entrada al refugi de la Plaça Pinzon on s'aprecia com part de l'accés estava fet amb maons (Fotografia: Pep Chiner)	112
Figura 12.- Detall de les fornícules a la pared de la galeria 1 del refugi de la Plaça de la Creu (Fotografia: Hèctor Juan)	112
Figura 13.- Segell de l'Hospital de Sang de Quart de Poblet i signatura del responsable Sandalio López.	120
Figura 14.- Reproducció d'una de les nòmimes de l'hospital de sang corresponent a la segona setmana de febrer de 1937	123
Figura 15.- A la part superior localització de la fàbrica de rajoles i la casa d'Alberto Tomás a la partida del Perdiguier a l'oest de la població, a tocar de la Carretera de Madrid. Font: IGN 1928. Fons Sancho Sanmartín. A la part inferior Localització de la fàbrica i la casa d'Alberto Tomás en una imatge aèria actual. Font: IGN	131
Figura 16.- Imatge de la Venta del Poyo als anys 1940, a la dreta es pot observar la nau que es va construir entre 1937 i 1938 per l'Exèrcit Popular de la República possiblement per allotjar divisions de blindats. Imatge extreta de REVA 2003, p. 64	134
Figura 17.- Carro de combat T-26B (extret de De Mazarrasa 1998, 53)	137

Figura 18. Model de carro de combat BT-5 (imatge La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana, vol. 6, p. 82.)	138
Figura 19.- Model de blindat soviètic BA-6 (extret de De Mazarrasa 1998, 91)	139
Figura 20. Alumnes de l'escola de les de San Vicente de Paúl durant els anys 1930. Imatge 75 aniversari de la II República, Ajuntament de Quart de Poblet	142
Figura 21. Alumnes de l'escola nacional de nens amb el mestre Don Alejandro [Miguel Alamo]. Imatge 75 aniversari de la Segona República, Ajuntament de Quart de Poblet	143
Figura 22. Alumnes de l'escola nacional amb la mestra Doña Juliana [Morrás]. Imatge 75 aniversari de la Segona República, Ajuntament de Quart de Poblet	144
Figura 23. Alumnes de l'escola moderna de Don Crescencio Rodilla, davant de l'escola i residència de Don Crescencio, al centre de la imatge. Imatge 75 aniversari de la II República, Ajuntament de Quart de Poblet	146
Figura 24. A l'esquerra, imatge aèria de la residència de Villa Amparo a partir del vol americà de 1956, s'aprecia la característica torre adossada al frontal esquerre. Font: IGN; a la dreta, localització de la colònia Villa Amparo sobre una imatge actual, de la residència original únicament es conserva el gran pi, actualment dins de la zona d'aparcament. Font: IGN	167
Figura 25. Mapa de propietats de la REVA durant els anys 1930, es pot observar la ubicació de Villa Amparo al costat de la carretera de Madrid. Imatge extreta de (REVA 2003, 37)	169
Figura 26. Evolució de l'edifici de Villa Amparo entre 1911 i 1936. 1. Imatge dels terrenys i de la masia de Villa Amparo durant l'any 1911 (Cervera, 1911; imatge conservada a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València) 2. Imatge de Villa Amparo i dels terrenys de vinya, es pot observar la característica torre amb merlets de la façana de la propietat, a l'esquerra s'aprecia una torre pertanyent a la propera base aèria de Manises (REVA 2003, 38) 3. Vista de la part davantera de la Colònia de Villa Amparo, a l'esquerra de la casa es pot apreciar el cartell de la REVA (Fons Local Quart de Poblet- Biblioteca Nacional, Madrid)	170
Figura 27. A la dreta, fotografia de l'interior de la masia de Villa Amparo, a l'esquerra de l'escala s'aprecia el cartell del Batalló Azaña; a l'esquerra, reproducció del cartell. Imatges Fons Local Quart de Poblet - Biblioteca Nacional de España i Biblioteca Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona	172
Figura 28. Recull de fotografies del Ministeri d'Instrucció Pública de la Colonia Villa Amparo conservades a la Biblioteca Nacional. Fons Local Ajuntament Quart de Poblet, Biblioteca Nacional, Madrid	176
Figura 29. Dibuixos realitzats per alumnes de la colònia Villa Amparo conservats a la Biblioteca Nacional. Fons Local Ajuntament Quart de Poblet- Biblioteca Nacional, Madrid	177
Figura 30.- Exemple del tipus de placa esmentada	190
Figura 31.- Restitució 3D del refugi de la Plaça de la Creu	194

Taula.- 1. Resum dels diaris valencians actius abans del colp d'estat de juliol del 1936 i transformacions que es succeeixen durant els mesos posteriors (compilat a partir de Safón i Simón, 1986, 17-34)	31
Taula 2.- Executats al terme municipal de Quart de Poblet (compilació a partir de Gabarda, 1996)	39
Taula 3.- Dates compilades al Estado N° 2 de Quart. Tots els morts presenten ferides per arma de foc, i tot i ser recollits al municipi de Quart de Poblet, no són veïns del poble	40
Taula 4.- Transcripció del llistat de mossos allistats en Quart de Poblet (caixa de recluta de València n° 28) l'any 1936, a partir del document duplicat que l'ajuntament de Quart elabora l'any 1940	45
Taula 5.- Comparació pressupostos municipals dels anys 1936-1937 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època)	47
Taula 6.- Llistat de mossos allistats en Quart de Poblet (caixa de recluta de València n° 28) l'any 1937	49
Taula 7.- Transcripció del llistat de mossos allistats en Quart de Poblet l'any 1938, a partir del document duplicat que l'ajuntament de Quart elabora l'any 1940. Classe: A (adicte), D (desafecte), I (indiferent) en relació al Movimiento Nacional	65
Taula 8.- Pressupostos municipal de l'any 1938 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època)	68
Taula 9.- Pressupostos municipal de l'any 1939 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època)	73
Taula 10.- Pressupostos municipal s de l'any 1939 (Elaboració pròpia a partir de documentació municipal d'època)	74
Taula 11.- Veïns de Quart executats en acabar la guerra, compilat a partir de Gabarda (2007) i completat ab dades pròpies	77
Taula 12. Nomenclatura dels carrers de Quart durant el període 1936-1939 citats al capítol. Es recull també la correlació amb el nom previ i el nom actual	83
Taula 13.- Bombardejos sobre València. En negreta els quatre més mortífers (compilació de la informació a partir de la bibliografia citada en aquest capítol, especialment Infiesta, 1998, 70-ss.; Aracil i Villarroya, 2010, 21-ss.)	87
Taula 14. Llista de pacients ingressats a l'hospital a partir de la documentació de l'ADPV	124
Taula 15. Llista de milicians ingressats a l'hospital a partir de la documentació de l'ADPV	125
Taula 16: Voluntaris soviètics caiguts en combat a les operacions del front d'Aragó i presents possiblement a la Brigada de Blindats de Quart. Realització pròpia a partir de <i>Los rusos en la guerra de España 1936-1939</i> , pp. 304-307	136

Annexes

ESDEVENIMENTS A QUART	SEGLES XIX-XX	HISTÒRIA D'ESPANYA
27 Juny de 1808: Batalla de Sant Onofre. En 1811 els impostos que pagava Quart al Monestir de Poblet ascendien a 11.750 lliures anuals. Padró de 1812: 318 nuclis familiars. 86 propietaris rústics, 42 de terra, 66 propietaris de cases i els 124 restants són arrendataris ¹ .	1808-1814: GUERRA D'INDEPENDÈNCIA	
		1808: Moti d'Aranjuez. Abdicacions de Baiona.
		1812: Constitució de Cadis: Fi de l'absolutisme.
		1814: Final de la guerra i tornada de Ferran VII.
1837: Desaparició dels drets del Monestir de Poblet sobre el municipi. 1838: José Peña, vecino de Valencia, sol·licitó permiso para construir un molino harinero financiado por el conde de Ripalda. 1849: Reconstrucció del pont sobre el Túria després d'una riuada. 1851: Construcció de la caserna de la Guàrdia Civil. 1857: Quart compta amb 1674 habitants ² .	1814-1833: REGNAT DE FERRAN VII	
	1814-1820	Sexenni Absolutista: Restauració de l'absolutisme.
	1820-1823	Trienni Liberal (General Riego): Monarquia constitucional.
	1823-1833	Dècada Ominosa i retorn de Ferran VII.
1867: els ajuntaments de Quart i Manises s'agreguen al Jutjat de Torrent. 1872: Es crea una Biblioteca Popular a l'escola nacional dirigida per D. Agustín Guillén. 1873: Assassinat del conservador Juan Bautista Valldecabres Sanmartín.	1833-1868: REGNAT D'ISABEL II Formació de l'estat liberal	
	1833-1837	Regència de M ^a Cristina. 1833-1839: Primera guerra carlista. 1834: Estatut Reial. 1836: Desamortització de Mendizábal.
	1837-1840	Trienni Moderat (final guerra carlista).
	1840-1843	Regència progressista d'Espartero.
	1843-1854	Regnat d'Isabel II: Consolidació del sistema liberal.
		1848: ferrocarril Barcelona-Mataró. Dècada Moderada.
	1854-1856	Bienni Progressista. 1855: Desamortització de Madoz.
1867: els ajuntaments de Quart i Manises s'agreguen al Jutjat de Torrent. 1872: Es crea una Biblioteca Popular a l'escola nacional dirigida per D. Agustín Guillén. 1873: Assassinat del conservador Juan Bautista Valldecabres Sanmartín.	1856-1868	Governos moderats i Unió Liberal.
	1868-1873: SEXENNI REVOLUCIONARI Primers intents democratitzadors	
	1869-1871	Govern provisional del general Serrano. 30 de desembre de 1870: Atemptat i mort del general Prim.
	1871-1873	Monarquia constitucional d'Amadeu de Savoia.
1875: arriba a l'escola de Quart la mestra Francisca Bellver. 21 de febrer de 1881: Inici de les obres de la carretera Quart-Domeño. Abril 1882: comencen a Quart les obres del ferrocarril València-Llíria. Estiu 1885: epidèmia de còlera a Quart. En setembre , més de 30 enverinaments per vi adulterat.	1873-1874	I República espanyola.
	1874-1885: REGNAT ALFONS XII Restauració borbònica	
	1874: Pronunciament de Martínez Campos i proclamació de Alfons XII.	
	1876: Final guerra carlista i supressió dels furs bascos. 1879: Fundació del PSOE. 1879: Crisi agrària.	
	1885: Mort d'Alfons XII.	

¹ Sanchis Alfonso, José Ramón (1991): *Campeños y rentistas en una comunidad rural de la huerta de Valencia, Quart de Poblet en 1812*. Ajuntament de Quart de Poblet.

² Dades demogràfiques consultades a les estadístiques històriques de l'associació Seminari d'Estudis sobre la Població del País Valencià: <http://www.seppv.uji.es/>

1886: Inici de la construcció del Dipòsit d'Aigües Potables de València.	1885- 1923 REGNAT ALFONS XIII
1889: Quart inaugura el ferrocarril amb la ciutat de València. Abril 1896: es declara el patronat canònic de St. Onofre per a Quart. 16 de maig 1897: S'instal·la "La Eléctrica Valenciana". Novembre 1897: Una gran riuda s'endú el pont "romà" i destroça la fàbrica de l'Elèctrica Valenciana. 1898: Es funda la Cooperativa de consum "La Paz", a l'actual plaça Valldecabres. I el "Gremio de Labradores y Obreros de San José". 1899: S'obre l'escola de las <i>Hijas de la Caridad de San Vicente de Paúl</i>. 1900: Quart compta amb 1814 habitants.	Regència de Mª Cristina (1885-1902) 1888: Fundació de la UGT. 1890: Sufragi universal masculí. 1895: Crit de Baire. Comença la 3ª guerra de Cuba. 1897: Assassinat de Cànovas. Crisis 1898.
13 d'abril de 1902: Nit dels morts Enfrontament conservadors vs. liberals a la plaça del Dau: 4 morts, 2 ferits greus, 3 empresonats, 18 orfes i 4 vídues. 1903: El <i>Gremio de Labradores y Obreros de San José</i> organitza la <i>Caja de Crédito Popular</i>, coneguda com la Caixeta. 1907: El PSOE i la UGT són constituïts al poble. Novembre de 1907 Juan Bautista Valldecabres és nomenat diputat a Corts. 1908: 1 d'agost es celebra una processó cívica en commemoració del centenari de la Batalla de St. Onofre. 1909: UGT funda la Cooperativa de Consum.	1902: Majoria d'edat d'Alfons XIII i inici del seu regnat (1902-1923) 1906: Conferència d'Algesires, Espanya s'implica colonialment al Marroc. 1907-1909: Govern conservador de Maura. 1909: Setmana Tràgica de Barcelona.
1910: Quart compta amb 2263 habitants. 1911: El cementeri municipal s'instal·la fora del nucli urbà. 24 de juny de 1911: S'inicien les obres del Casino "<i>La Amistad</i>". 1913: La xarxa d'aigua potable arriba al poble. Construcció de l'escorxador. 3 de març de 1914: Juan Bautista Valldecabres Rodrigo és elegit diputat a Corts pel districte de Torrent. 1915: Trasllat de l'ajuntament i les escoles a la ubicació actual. En febrer un temporal huracanat assota Quart Desembre de 1917: La vesprada de la nit de cap d'any neva al poble mig pam de neu.	1910-1912: Govern liberal de Canalejas. 1910: Fundació de la CNT. 1912: Assassinat de Canalejas. 1913: Els conservadors al poder. 1913-1915: Govern conservador de Dato. 1914: I Guerra Mundial i neutralitat espanyola. 1915-1917: Govern liberal del comte de Romanones. 1917: Vaga General.

1918: Conferència al local del PSOE de Quart del socialista Isidro Escandell Úbeda. 15-18 setembre 1918: Vaga de rajolers. 1920: Vaga dels jornalers agrícoles. 1922: Fundació de la CNT a Quart, amb seu al carrer La Torreta. 1922: Els tramvies arriben a Quart, fins a Les Casetes.	1918-1923: Govern de concentració i fi del torn liberal-conservador 1918-20: Fundació del PCE. 1921: Desastre d'Annual. Assassinat de Dato.
1923: Primera referència documental sobre la fundació del PSOE de Quart. 1924: Es constitueix <i>La Unión Patriótica</i>, presidida per Salvador Vila Vilar. I es crea el <i>Sindicato Obrero Católico</i>, presidit per Cosme Juan Ferrandis, i l'agrupació femenina de <i>Las Margaritas</i>, presidida per Agnès Guzmán Mateu. 1925: 1 d'abril, s'inaugura la línia de tramvia fins al Casino. Obertura de la <i>Escuela Moderna</i> de Crescencio Rodilla. 25 Juny 1928: Vaga de rajolers.	1923-1930: DICTADURA PRIMO DE RIVERA 13 de setembre de 1923 colp d'estat: Dictadura Primo de Rivera. 1924: fundació de la Unió Patriótica. 1925: Desembarcament d'Alhucemas. 1926: Sanjurjada (intent de cop d'estat). 1927: Final de la guerra del Marroc. 1929: Crisi econòmica mundial "Crack de la borsa de Nova York". 1930: Dimissió de Primo de Rivera.
1930: Quart compta amb 3152 habitants.	1930-1931: GOVERN DEL GENERAL BERENGUER "DICTABLANDA" 17 d'agost 1930: L'oposició republicana signa el pacte de Sant Sebastià. 12 de desembre de 1930: Intent fallit de sublevació dels militars de la guarnició de Jaca vs. la monarquia. Revolta republicana a Cuatro Vientos. Febrer 1931: Alfons XIII es veu forçat a posar fi a la Dictablanda.
1931: Eleccions municipals, Salvador Vila Vilar és elegit alcalde. Abril 1931: el PURA (<i>Partido de Unión Republicana Autonomista</i>) és constituït a Quart. Salvador Vila Vilar es passa al Partit Republicà Autonomista i posteriorment a <i>Izquierda Republicana</i>.	1931: GOVERN PROVISIONAL DE L'ALMIRALL AZNAR Nou govern de concentració monàrquica encapçalat per Aznar. 12 abril 1931 eleccions municipals. 14 d'abril proclamació de la II República: Alfons XIII abandona Espanya.
Juny 1931: Creació del <i>Consejo Local de Primera Enseñanza</i>. Agost de 1931: Primeres colònies escolars d'estiu. Abril de 1933: Inauguració de la cantina escolar a l'escola nacional núm. 1. Febrer 1936: Eleccions 2 de maig de 1936: Desaparició de la Creu de davant de l'ermita. 18 de juliol 1936: Salvador Vila Vilar ocupa l'alcaldia.	1931-1939 II REPÚBLICA ESPANYOLA Abril-desembre 1931: Govern provisional d'Alcalá-Zamora. 1931-1933: Bienni Reformista / Social-Azañistas. 1933-1936: Bienni Conservador / Radical-Cedista Eleccions 1936: triomf del Front Popular. 1936-1939: Govern del Front Popular. 17-18 de juliol 1936: Cop d'estat i inici de la guerra.

	JULIOL 1936- ABRIL 1939: GUERRA CIVIL
Juliol 1936: El comitè local expropia la casa de les religioses al carrer Pizarro i el col·legi de "les monges" és renomnat Grup Escolar Lenin. Expropiació de la fàbrica de ceràmica de Manuel Segarra Navarro al Barri del Crist. 21 de juliol: incendi a l'Ermida de St. Onofre. Agost de 1936: Expropiació de la residència de Betània per destinar-la a Hospital de Sang 27 agost 1936: Assassinat de Juan Bautista Valldecabres Rodrigo. Al mes d'agost, en Quart, són assassinades per la repressió republicana 18 persones. Setembre 1936: La fàbrica de rajoles d'Alberto Tomás i Daniel és expropiada pel Comitè Revolucionari Local. Al mes de setembre són assassinades per la repressió republicana 2 persones. Del 8 al 22 d'octubre És alcalde provisional Miguel Espinós Forriols. Octubre de 1936: Arribada dels primers xiquets refugiats de Madrid. 15 persones moren per la repressió republicana. 19 Octubre 1936: El Partit Comunista local expropia la casa de J. Valldecabres (Pl. De la República 7) per a instal·lar el local social de l'organització. També a octubre de 1936 s'expropia el Mas dels Capellans. Del 22 d'octubre al 12 de novembre de 1936 és alcalde provisional José Guzmán Segarra; càrrec que allargarà fins el 23 de setembre de 1937. Al mes de novembre de 1936 són assassinades per la repressió republicana 2 persones. Arribada dels primers nens refugiats de Madrid acollits en residències particulars. 18 Novembre 1936: Apertura hospital de sang de Quart a la residència de les monjes de Betània. 17 Desembre 1936: El ministre d'agricultura Vicente Uribe imparteix una conferència a Quart.	Juliol-novembre de 1936: Els rebels i els lleials al govern republicà combatien en columnes mòbils. 28 de juliol: Arriben els primers avions enviats per Itàlia i Alemanya. Des de setembre de 1936, la República compta amb un nou govern de concentració nacional sota la direcció de F. Largo Caballero. 25 de setembre: Es prohibeix per decret qualsevol activitat política i sindical a la zona rebel. 1 d'octubre de 1936: Franco és anomenat comandant en cap de l'Exèrcit, cap de Govern i cap de l'Estat: <i>Generalísimo</i>. 15 d'octubre: Largo Caballero crea el <i>Comisariado de Guerra</i> i pren el comandament de totes les forces militars de la República. A partir de novembre de 1936 s'inicia la lluita per Madrid. 6 de novembre de 1936: Davant l'amenaça, el govern de la República s'exilia a València. Miaja es fa càrrec de la defensa de Madrid. 18 de novembre: Alemanya i Itàlia reconeixen oficialment el govern de Franco. 23 de novembre: Franco desisteix a atacar frontalment Madrid.

1937: la FAI tenia local social a Quart. S'expropia la fàbrica d'olis d'Antonio Andrés Sancho. Gener 1937: Primers bombardejos dels feixistes sobre la costa. La guerra es sent de prop per primera vegada. Al mes de febrer de 1937 una persona és assassinada per la repressió republicana. Creació de la colònia escolar de Villa Amparo. 11 d'abril de 1937: Mor al Sanatori de Sant Onofre Luis de Tapia, el <i>poeta del pueblo</i>. Al mes de maig de 1937 una altra persona és assassinada per la repressió republicana. Primavera-estiu de 1937: L'exèrcit republicà instaura a Quart la <i>Brigada de Blindados</i> dirigida pel coronell Enrique Navarro Aguja. 20 de juny de 1937: Inauguració de la colònia escolar Villa Amparo al Pla de Quart. Finals de juny de 1937: Tancament de l'hospital de sang de Quart.	1937	9 de gener 1937: Es decreta l'evacuació civil de Madrid. 28 de febrer 1937: La Espanya franquista decreta com a himne nacional l'antiga Marxa Reial, juntament amb el <i>Cara al Sol</i>, el Oriamendi i l'himne de la Legió. 21 de març: Termina la batalla de Guadalajara. Franco inicia la campanya a la cornisa cantàbrica. 19 d'abril: Es decreta la Unificació de falangistes i carlistes; naix <i>Falange Española Tradicionalista y de las JONS</i>. 26 d'abril: La <i>Legión Cóndor</i> bombardeja Guernika. Maig de 1937: Largo Caballero dimiteix i Juan Negrín és nomenat per Azaña nou cap del govern. 29 de maig: L'aviació republicana bombardeja el cuirassat alemany Deutschland, fondejat a Eivissa. A la zona rebel s'estableix la censura de premsa i impremta. 19 de juny: Bilbao cau a mans de les tropes rebels.
5 octubre 1937: Reunió dels mestres de les escoles públiques locals al Grup Escolar Lenin per implementar el règim educatiu que establia el govern republicà. 14 al 22 d'octubre de 1937 és alcalde en funcions Onofre Sanmartín Valdecabres. Gener de 1938: Creació a Quart de la <i>División de Ingenios Blindados</i>. Del 22 d'octubre de 1937 al 28 de maig de 1938 és alcalde Ramón Ortiz Verchili. Maig de 1938, trasllat de la Colònia de Villa Amparo a Alcoi i creació de la Junta de Defensa Passiva de Quart. Del 30 de maig fins al final de la guerra en abril de 1939, l'alcaldia l'ocupa Vicente Fita Alonso. Juny de 1938: El comitè local comença a construir refugis antiaeris en diversos llocs del poble. El govern de la República ha decretat la mobilització total i la fortificació. Agost de 1938: Arribada de refugiats procedents de Castelló.	1938	21 d'octubre: La campanya del Nord ha finalitzat. 28 d'octubre: El govern de la República s'exilia des de València a Barcelona. 15 desembre de 1937, campanya republicana sobre Terol. 30 de gener de 1938: Franco constitueix el primer govern i assumeix la prefectura. Febrer de 1938, Terol cau en mans del insurrectes. Franco inicia la marxa cap a la costa mediterrània. 2 de març: Es fa públic a la zona franquista un decret que elimina la llibertat d'expressió i reunió. 5 d'abril: Negrín assumeix la cartera de Defensa. 15 d'abril de 1938, cau Vinaròs i el territori republicà queda literalment dividit en dos zones. 30 d'abril: Negrín dona a conèixer els seus "13 punts per a la victòria". Des de finals d'abril fins juliol de 1938, Franco inicia la ofensiva contra València. 3 de juny: Avanç dels rebels al Maestrat. 13 de juny: Cau Castelló i França tanca la frontera espanyola. 25 de juliol -15 de novembre de 1938: Batalla de l'Ebre. 23 desembre de 1938 Ofensiva franquista contra Catalunya. El front republicà es trenca en diversos punts.

De finals de 1938 a març de 1939 s'intensifiquen els bombardejos sobre el País Valencià: Els dies 6 i 7 de març l'aviació feixista bombardeja Manises Est i Quart. El <i>Cuerpo del Ejército de Galicia</i> (CEG) inicia la maniobra de distracció a la província de València, mentre Franco ataca Catalunya. Finalment, el CEG avança sobre la capital del Tùria, establint-se en Alboraià, Burjassot, Paterna, Quart, Alaquàs, Torrent i Catarroja. 1 d'Abril de 1939: Últim part oficial de guerra: "<i>En el día de hoy, cautivo y desarmado el Ejército Rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado.</i>" 3 d'abril de 1939 es conforma una <i>Junta Provisional Local</i>, sota la presidència de Jesús Fernández-Cañadas Chust.	1939	5 de gener: La República llança una ofensiva a Extremadura. 26 de gener de 1939: Cau Barcelona. El govern de Negrín s'ha traslladat a Figueres. 9 de febrer: La guerra a Catalunya ha acabat. Uns 100.000 civils i 200.000 soldats republicans han creuat els Pirineus. Controlada Catalunya, Franco reprén el seu interès per la presa de València (gener-abril 1939). 27 de febrer: A París, Azaña presenta la seva dimissió com a president de la República. Anglaterra i França reconeixen el govern de Burgos com a únic legítim a Espanya. Març de 1939: El coronel Casado, organitzà un cop d'estat a Madrid amb la intenció de negociar amb Franco la pau. Franco no accepta i acaba prenent Madrid el 28 de març de 1939. 1 d'Abril de 1939: Final de la guerra civil.
27 de maig de 1939 ocupa l'alcaldia Juan Montón Hernaiz fins que el 2 d'octubre el substitueix Onofre Cristòfol Vento. 21 de juliol de 1939 afusellament de 9 veïns de Quart a Paterna. Setembre de 1939 neteja dels refugis antiaeris. Ordre de l'Ajuntament per a que tots els evacuats retornen a casa. El 4 de novembre de 1939 serà alcalde Jesús Fernández-Cañadas Chust fins el 18 de març de 1940. 18 de març Juan Montón Hernaiz ocupa l'alcaldia fins desembre de 1943, quan és substituït per Onofre Cristòfol Vento. Inicis de 1940's La Il·lum elèctrica s'instal·la al poble. Quart compta amb 3993 habitants. 1940, inici de la construcció de la fàbrica de Refracta. 14 de gener de 1941 afusellament de Onofre Soler Juan en Paterna. 14 de febrer de 1942 afusellament de Miguel Zahonero Sánchez en Paterna. 8 maig de 1943, assassinat del "maquis" Jacinto Martín García al carrer del Pilar.	1939	1939-1975: DICTADURA DE FRANCO 13 de febrer: Promulgació de la Llei de Responsabilitats Polítiques que legalitza la repressió política vers els vençuts. 1 d'abril: Franco anuncia que la Guerra ha finalitzat. Comença la Dictadura de Franco (fins la seua mort en 1975). 2 de maig: Franco visita València. 3 de maig: L'exèrcit de Franco desfila triomfal per la ciutat de València. 19 de maig: desfilada de la victòria a Madrid.

ANNEX GRÀFIC REFUGIS QUART DE POBLET

> Refugi Plaça Valldecabres (Fotografies Pau Armengol, Abril 2005)

Localització d'una de les entrades.

Detall rampa d'accés.

Detall de galeries interiors.

Detall de galeries interiors.

Detall de galeries interiors.

Detall d'una fornícula excavada a la paret.

Cantonera amb marques de les picades.

Esglaons de rampa d'entrada.

Paret de galeria interior amb inscripcions gravades.

> Refugi Plaça Sant Isidre (Fotografies Pau Armengol i Juan Salazar Abril 2011)

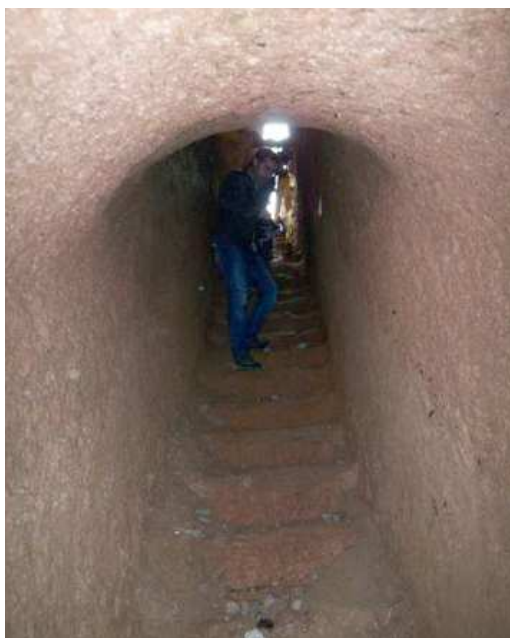
Zona d'obres on es localitzà el refugi.

Personal municipal inspeccionant la boca d'entrada.

Rampa d'accés des del carrer.

Es conserven encara els esglaons de l'escala d'accés.

Final de la rampa d'accés i gir a la galeria principal.

Detall de la galeria coberta amb sediments.

> Refugi Plaça Pinzon (Fotografies Pep Chiner Octubre 2006)

Carrer L'Alcota i plaça en obres.

Entrada del refugi localitzada.

Rampa d'accés al refugi amb parets de rajola.

Detall de la galeria principal coberta amb sediments.

Detalls dels esglaons de l'escala d'accés.

Detalls de l'interior del refugi. (Pau Armengol Octubre 2006)

Detalls de l'interior del refugi. (Pau Armengol Octubre 2006)

Detalls de l'interior del refugi. (Pau Armengol Octubre 2006)

> Refugi Plaça de la Creu (Fotografies Hèctor Juan. Juliol 2012)

Rampa d'accés al refugi.

No es conserven els esglaons de l'escala.

Galeria nº1 amb bancs adossats a la paret.

Sostre de volta amb fornícules excavades a la paret.

Galeria nº 2 amb bancs correguts i restes de material ceràmic.

Galeria nº 2 amb bancs correguts i restes de material ceràmic.

Entrada a la galeria nº3, encara coberta per sediments.

Possible segona eixida del refugi al Nordoest de la plaça.

Detall de fragments ceràmics trobats als sediments que ompliren l'interior del refugi.

> Refugi del Carrer Pizarro (Fotografies Hèctor Juan. Maig 2013)

Ubicació del refugi al carrer.

Detall de l'entrada localitzada durant les obres.

Boca d'entrada des de l'exterior.

Rampa d'accés a l'interior amb sediments.

Final de la rampa d'accés i gir cap a la galeria principal.

Galeria principal plena de sediments.

Actes del Consejo Local de Primera Enseñanza, AMQP.
Llistat d'alumnes que havien d'assistir a la Cantina Escolar, any 1933.

Primer torn

José Sevilla López
 Enrique Bonete Muedra
 Enrique Gironés Lluna
 Antonio Griñó Peris
 Félix Valero Coll
 Antonio Villar
 Francisco Villaescusa Torró
 Juan Bonete Muedra
 Enrique Valero Coll
 Francisco Gironés Lluna
 Antonio Gironés Lluna

Rafael Villaescusa Torró
 José Villaescusa Torró
 Onofre Valero Coll
 Enrique Valero Coll
 Josefina Moreno Acebedo
 Pilar Griñó Peris
 María Luz Campos Aguas
 Lola Coll Guzmán
 Ana Campos Guaita
 Milagro Lino Espinós

Segon torn

Salvador Segura Escorihuela
 Antonio Moreno Tolosa
 Jacinto Olmos Sánchez
 Jenaro Aragón Domingo
 Ramón Vélez Calabuig
 José Montero Ríos
 Gabriel Segura Escorihuela
 Juan Bonete García
 Rafael Muñoz Segarra
 Salvador Blanes

Manuel Cotanda
 Miguel Pardo Fita
 Teresa Segarra Martínez
 Amparo Segarra Montaner
 Francisca Coll Aguas
 María Sans Forriols
 María Tortosa Moreno
 Carmen Coll Guzmán
 Joaquina Pérez
 Ángeles Sanmartín Taberner

Tercer torn

Carmen Coll Griñó
 Carmen Esteve Martínez
 Concepción Aragón Ferrer
 Mercedes Peris Monzó
 Enriqueta Ingreso Montaner
 Consuelo Sanmartín Taberner
 Concha Pérez Juan
 Concha Ten Espinós
 Carmen Monzó Vellver
 Trinidad Rodríguez Perales

Francisco Olmos Sánchez
 Jesús Gaset Sanz
 Fernando Olmos Valero
 Ramón Velez García
 Manuel Giner Mateos
 Vicente Giner Mateos
 Miguel Calvo Pérez
 Rosendo Castellote Juan
 Ramón Pla Cerdà
 Daniel Pérez Montero

Coeducació a les escoles

Orden dictando las normas de organización de las escuelas nacionales, en régimen de coeducación, para ingresar indistintamente escolares de uno y otro sexo, Gaceta de la República, núm. 256, de 13/09/1937, pàg. 1055-1056.

<< Ilmo. Sr.: La organización interna de la escuela española carece de una orientación uniforme y consecuente, nacida de necesidades imperativas de la vida infantil o de un criterio pedagógico fundamental. Las escasas normas que regulan la vida escolar han sido dictadas, aparte algunas excepciones, por la improvisación, respondiendo a imperativos del momento e inspiradas, casi siempre, en un criterio, más que político, necesario. Así sucede con el problema de la coeducación, que tan hondamente influye en la eficacia formativa de la escuela, en la clasificación de los niños y en el trabajo de los Maestros. Mientras han sido mantenidas, sin protesta alguna, como institución tradicional, las llamadas escuelas mixtas en los medios rurales, donde son más elementales y primarias las relaciones entre los sexos, única preocupación de los enemigos de la convivencia de niños y niñas; mientras los centros de enseñanza media, han admitido, sin distinción de sexos, a sus alumnos en la edad más peligrosa, en que se inicia la diferencia sexual, cualquier tímido ensayo de clases mixtas en las escuelas primarias despertaba los mayores recelos, cuando no la oposición o la protesta airada.

La legislación de Primera Enseñanza expresa bastante fielmente esta situación del problema. No hay ninguna disposición que autorice ni menos regule, el establecimiento de la coeducación en la escuela nacional, salvo los preceptos incumplidos del Decreto de 25 de Febrero de 1911, que dictaba normas para la graduación de la enseñanza. También existe alguna alusión a este problema en resoluciones de la primera época de la República, que descubre que el ensayo había sido iniciado ya por algunos Maestros. En cambio, existen órdenes terminantes, la última de primero de Agosto de 1954, que prohíbe la coeducación y ordena a los Inspectores que anulen cuantas autorizaciones hayan concedido para establecerla. Después de la sublevación fascista del 18 de Julio de 1956, el Ministerio de Instrucción pública ha venido autorizando el régimen coeducativo en numerosas escuelas, pero sin que exista aun ninguna disposición general que modifique la legislación antigua en esta materia.

Es necesario resolver, de manera definitiva y acertada, este problema, que, como tantos otros, ha sido enturbiado por el fanatismo y la ignorancia. Para ello, tan sólo hemos de tener en cuenta el interés de los propios niños, las necesidades de su educación y los fines esenciales que tiene que cumplir la escuela primaria. Conforme a estos intereses, puramente objetivos, la coeducación es el sistema de organización que mejor responde a la naturaleza de la infancia y a una concepción pedagógica avanzada y eficiente. La experiencia ha probado que la convivencia en las clases, la colaboración en el trabajo, estimula el desarrollo normal de las actividades de cada niño, acusando y fortaleciendo en vez de anular o disminuir, como suele afirmarse, las características de cada sexo. La coeducación, además, produce una sana emoción para el trabajo, facilita y suaviza las relaciones entre los sexos y crea un medio escolar en que se prepara insensiblemente para la vida social, en que la mujer y el hombre han de convivir necesaria y activamente fortalece aun más esta doctrina, favorable al establecimiento de la coeducación en la escuela primaria, el convencimiento de que la mujer debe ser liberada de la antigua

servidumbre a que la tenía sometida una organización social caduca, incorporándola, con plenitud de derechos, a las actividades del trabajo y de la producción, que no estorbarán, sino harán más nobles sus funciones de la maternidad.

Hay, pues, que organizar todas las escuelas primarias en régimen coeducativo. Tal es la finalidad de la presente Orden. Ahora bien; este Ministerio está decidido a que la coeducación se implante en nuestras escuelas con todas las garantías que aseguren su éxito, de manera que este régimen pedagógico arraigue definitivamente en las costumbres escolares de nuestro país. Para ello se dictarán las necesarias instrucciones a los Inspectores y Maestros, a fin de que puedan ser previstas y resueltas cuantas dificultades se presenten en la aplicación y desarrollo de ésta transcendental reforma educativa.

De acuerdo con el criterio expuesto,
Este Ministerio se ha servido disponer lo siguiente:

Primero. Las escuelas nacionales se organizarán, en lo sucesivo, en régimen de coeducación, para lo cual, en las actuales escuelas, tanto de niños como de niñas, podrán ingresar indistintamente escolares de uno y otro sexo, ateniéndose a las normas de la presente Orden ministerial y a las demás disposiciones que dicte este Ministerio.

Segundo. La Dirección general de Primera Enseñanza publicará las disposiciones oportunas para que se cumpla el precepto anterior, dictará las normas a que han de ajustarse para ello las diferentes clases de escuelas y procederá a la graduación de la enseñanza, cuando así lo aconsejen las condiciones de instalación y de trabajo de aquellas, de manera que el establecimiento de la coeducación produzca, como primer beneficio, una clasificación más acertada de los escolares y un mejoramiento en la labor de los Maestros.

Tercero. Queda anulada la clasificación actualmente establecida de las escuelas en sus denominaciones de mixtas, de niños y de niñas. En lo sucesivo, para distinguirlas, se fijará un número de orden para las de cada localidad, por la Inspección, sin perjuicio de que puedan llevar el nombre de personalidades destacadas de la vida nacional e internacional, cuando así lo autorice expresamente este Ministerio.

Instrucciones de 11 de septiembre sobre la anterior

Primero. A partir del próximo curso serán admitidos, en todas las escuelas nacionales, indistintamente y sin separación de sexos, niños y niñas comprendidos en la edad escolar, en las condiciones que ahora se fijan y con la limitación, en cuanto a su número, de la matrícula que a cada escuela haya fijado la Inspección, de acuerdo con lo dispuesto en el artículo séptimo del vigente Estatuto del Magisterio.

Segundo. En las localidades donde sólo haya dos escuelas, una de niños y otra de niñas, o en aquellas donde funcionen en un mismo edificio o en edificios próximos, se hará la coeducación, clasificando la totalidad de la matrícula en dos grados, sin distinción de sexos, encargándose la Maestra del grado inferior y el Maestro del superior.

Tercero. Cuando existan varias escuelas unitarias instaladas en edificios próximos, de manera que pueda establecerse una íntima relación entre ellas, a juicio de la Inspección, se procederá también a hacer una nueva clasificación de los niños, admitiendo a los de nuevo ingreso sin distinción de sexo, y agrupando todas las escuelas a los fines del trabajo escolar.

Cuarto. Para la aplicación de las dos anteriores reglas se cumplirán las siguientes normas:

a) Los Inspectores de cada zona reunirán a los Maestros cuyas escuelas se hallen en las condiciones señaladas en ambas reglas y acordarán con ellos el establecimiento de la coeducación y la gradación de la enseñanza, levantando acta de dicha sesión.

b) La clasificación de los niños en grados se hará teniendo en cuenta su edad, su desarrollo mental y el estado de su instrucción, pero su distribución por escuelas habrá de hacerse de manera que el número de matrícula de cada uno sea semejante, dentro de las limitaciones ya señaladas en la regla primera de esta Orden.

c) Para que la gradación tenga plena eficacia se harán horarios y programas acomodados a las condiciones de las escuelas agrupadas, a los cuales deberán ajustar su labor todos los Maestros de dichas escuelas.

d) Como principio general, deberán encargarse las Maestras de los grados inferiores y los Maestros de los superiores, siempre que a juicio de la Inspección no existan razones en contrario.

e) Deberá reclamarse de los Municipios la ejecución de aquellas reformas indispensables en los locales, especialmente en los servicios sanitarios e higiénicos, que permitan el desenvolvimiento normal de la vida de los niños y niñas reunidos en cada escuela.

f) El Inspector designará un Maestro o Maestra como delegado suyo, encargado de la relación entre las escuelas agrupadas, de atender los servicios de carácter general de las mismas, de presidir las reuniones de los Maestros, de asegurar el cumplimiento de las normas acordadas por los propios Maestros y de las instrucciones que el Inspector dicte en sus visitas.

g) Los Maestros de las escuelas agrupadas se reunirán preceptivamente, por lo menos, una vez por semana, cambiando impresiones sobre la marcha de las mismas y adoptando aquellos acuerdos que estimen necesarios para la mayor eficacia de su labor educativa. Será Secretario de esta reunión, el Maestro o Maestra más joven.

De cualquier discrepancia se dará cuenta inmediata a la Inspección, la cual adoptará las resoluciones que sean precisas para que no se perturbe el trabajo de las escuelas ni se mixtifiquen los principios de la coeducación ni la organización graduada de la enseñanza.

Quinto. En las escuelas unitarias alejadas de otras del mismo carácter o de una graduada, los Maestros admitirán indistintamente niños y niñas en su matrícula y organizarán sus escuelas en régimen de coeducación.

Sexto. Cuando funcionen más de dos escuelas unitarias en el mismo edificio, se hará igualmente la clasificación de niños y niñas en tantos grados mixtos como escuelas haya, teniendo en cuenta su edad civil, su desenvolvimiento mental y el estado de su instrucción.

Las escuelas así organizadas perderán su carácter independiente, convirtiéndose en graduadas. Los Inspectores de la zona adoptarán y propondrán al Ministerio la adopción de aquellas medidas indispensables para la creación de las nuevas graduadas que resulten, nombramiento de Directores, etc.

Séptimo. Todas las escuelas unitarias que funcionen en el mismo edificio de una graduada serán incorporadas a ésta, y su matrícula se formará con los niños y niñas que les corresponda en la clasificación general que se acuerde para el establecimiento de la coeducación en todas las secciones de la graduada.

Octavo. En las graduadas de niños o de niñas instaladas en edificio independiente deberán sus Directores admitir, sin distinción de sexo, a los escolares de manera que todas sus clases vayan convirtiéndose en grados coeducativos.

Noveno. Cuando en un solo edificio funcionen varias graduadas de niños y de niñas, se reunirán las Juntas de Maestros bajo la Presidencia del Inspector de la zona y harán la fusión de los escolares de uno y otro sexo, clasificándolos en tantas clases mixtas como grados tengan las graduadas refundidas. Acordarán, asimismo, la distribución de los Maestros y Maestras en las distintas secciones que resulten, manteniendo el criterio ya fijado de que las Maestras se encarguen preferentemente de los grados inferiores y los Maestros de los superiores. Todas las graduadas funcionarán como una sola, con dirección única.

El Inspector deberá proponer cuál de los dos Directores, si fueran varios, quedará al frente de dicha graduada y asimismo la 'solución' más acertada y justa acerca del destino o trabajo a que deban ser destinados los Maestros que vinieran desempeñando las demás Direcciones.

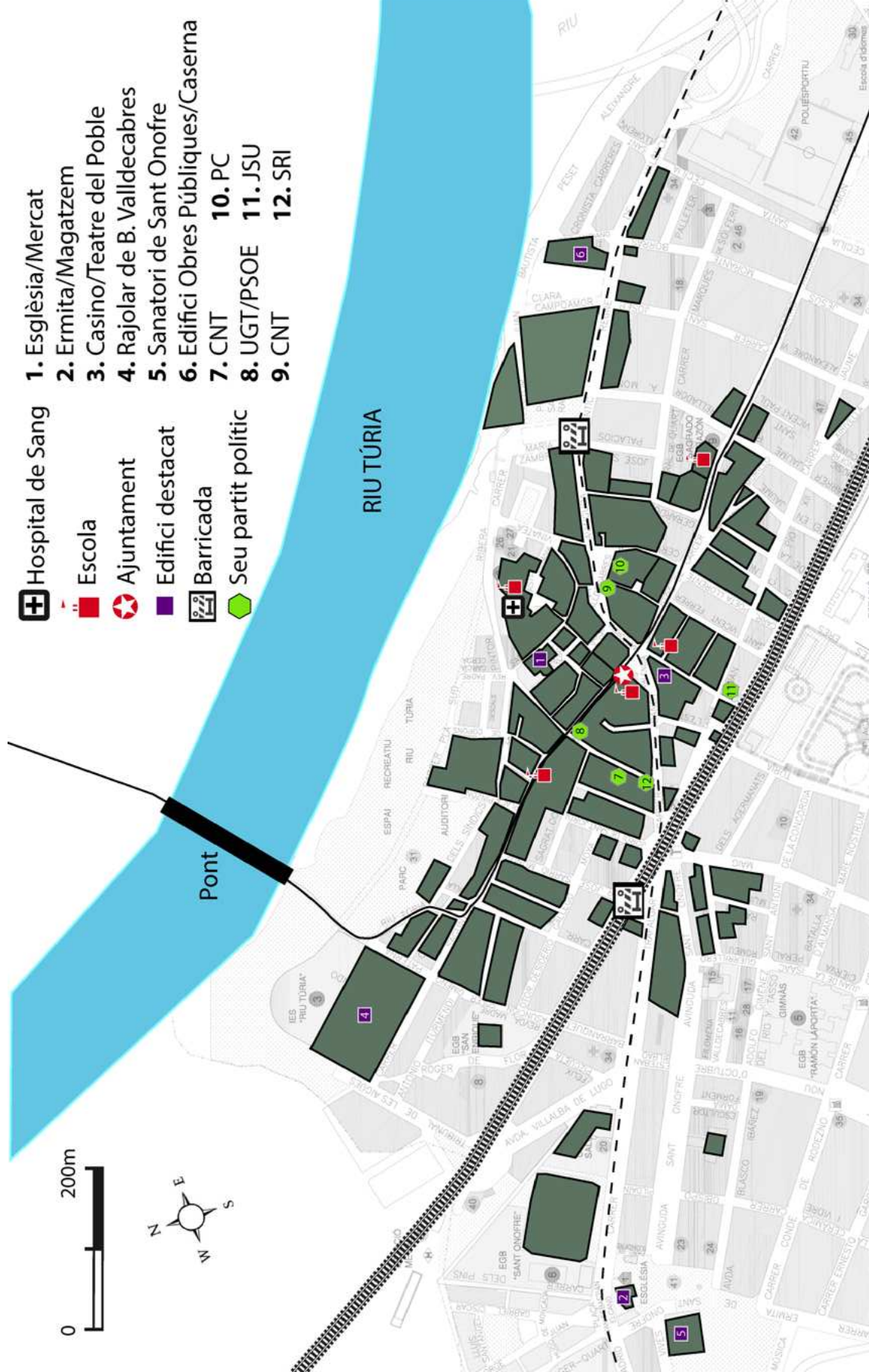
La propuesta ante la Dirección general que los Inspectores formulen para el nombramiento de esos Directores únicos, habrá de ser razonada, teniendo en cuenta las condiciones personales, profesionales y políticas de los propuestos.

Décimo. Está convencida esta Dirección general de que el éxito de la coeducación depende del trabajo de los Maestros, de su comprensión y del acierto en la aplicación de este sistema de organización escolar. Por ello confía especialmente en el entusiasmo y capacidad de todos los Maestros y Maestras, en la atención que los Inspectores presten al cumplimiento de estas instrucciones y en el régimen que

establezcan para que la convivencia de niños y niñas sea constante, tanto en las clases como en los recreos y actividades escolares de todo orden sin separaciones maliciosas, ni suspicacias, ni recelos, que nunca nacen de los propios niños si no los sugieren o fomentan los mayores en contacto con ellos.

Es necesario que se cree rápidamente un ambiente favorable en todas las escuelas para esta educación en común, y el sistema mejor será aceptarla como la forma natural de existencia de los niños y de los mayores en la casa, en la calle y en sus respectivas formas peculiares de actividad.

Undécimo. Estima asimismo la Dirección general que la reforma que ahora se realiza y que tanto ha de influir en el futuro trabajo de nuestras escuelas, necesita apoyarse también, y esencialmente en la opinión favorable del pueblo, especialmente de los padres y madres de los escolares. Por esta razón, recomienda a los Inspectores y a los Maestros que organicen reuniones íntimas y frecuentes con grupos reducidos de los familiares de los niños, en las que se expongan los fundamentos de la reforma, tanto en lo que se refiere al régimen coeducativo como a la gradación de la enseñanza; contestando a las preguntas que se formulen, resolviendo las dudas y dificultades y procurando que la familia colabore activamente con la escuela en esta aspiración de dar un nuevo sentido y una orientación más justa a la educación de nuestra infancia>>.

Gràcies a totes les persones
que han fet possible aquest treball

20 de setembre de 1936 Riu Túria Quart de Poblet
(Col.lecció família Vidal Monzó)

CIUTAT OBERTA

de Carles Salvador

[...]

I de sobte un brunz alt i lluny
un trimotor, o deu, o vint...
Nosaltres peguem un bot i tanquem el puny
amb ràbia.

- Avions?

Seguim oint.

I s'encenen dins la nit obscura
els reflectors que fan cosquerelles
-diseigs d'astral antiarquitectura-
A les tremoloses estrelles.

I la virilitat de tot canó antiaeri
es prepara conscientment i somrient
a llançar contra l'obscur misteri
de la nit la seua sement
de mort.

I plora la sirena

L'auguri de la Vida i de la Mort
i escampa pels refugis la pena
de les formigues que busquen el port.
I es desfermen els braços dels amants,
i s'apaguen dels esposos les besades,
i aquell nen cerca plorant els tirants
i les sabates trencades.

I els gossos de la nit udolen,
cara al cel, contra els enemics trimotors.

Altes les negres ales volen.

Homes-àguiles? Homes voltors!

I... bluff! Un llum blanc, de mort, lleig,
que devalla contenint el respir,
i el terrabastall del bombardeig
-¡Tres segons!- que sembla no ha de finir.

